

Arqueologia

en blanc i negre

La labor del SIP 1927-1950

Arqueologia

en blanc i negre

La labor del SIP: 1927-1950

*HELENA BONET ROSADO, MARÍA JESÚS DE PEDRO MICHÓ,
ANGEL SÁNCHEZ MOLINA I CARLOS FERRER GARCÍA
(COORDS.)*

Arqueologia en blanc i negre

La labor del SIP: 1927-1950

Textos de:

*ROSA ALBIACH DESCALS, CARMEN ARANEGUI GASCÓ, JOAN EMILI AURA TORTOSA,
HELENA BONET ROSADO, MARÍA JESÚS DE PEDRO MICHÓ, ROSA ENGUIX ALEMANY,
CARLOS FERRER GARCÍA, YOLANDA FONS GRAU, CARLOS GÓMEZ BELLARD, MANUEL
GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA, JOAQUIM JUAN CABANILLES, MAURO HERNÁNDEZ
PÉREZ, MARY LUZ IVORRA FOLGADO, CONSUELO MARTÍN PIERA, CONSUELO MATA
PARREÑO, JOSEP LLUÍS PASCUAL BENITO, TRINIDAD PASÍES OVIEDO, MARÍA AMPARO
PEIRÓ RONDA, RAFAEL PÉREZ MÍNGUEZ, ANGEL SÁNCHEZ MOLINA, ALFRED SANCHIS
SERRA, INOCENCIO SARRIÓN MONTAÑANA, JOSEP MARIA SEGURA MARTÍ, LUCÍA SORIA
COMBADIERA, VALENTÍN VILLAYERDE BONILLA I JAIME VIVES-FERRÁNDIZ SÁNCHEZ*

Este llibre es va editar amb motiu de l'exposició temporal Arqueologia en Blanc i Negre. La labor del SIP: 1927-1950, inaugurada el dia 29 de novembre de 2006.

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

President

Fernando Giner Giner

Diputat de l'Àrea de Cultura

Vicente Ferrer Roselló

Directora del Museu de Prehistòria i del SIP

Helena Bonet Rosado

Cap de la Unitat de Difusió, Didàctica i Exposicions

Santiago Grau Gadea

Projecte expositiu i documentació

Maria Jesús de Pedro Michó

Angel Sánchez Molina

Carlos Ferrer García

Francesc Chiner Vives

Grafisme i dibuix

Francesc Chiner Vives

Angel Sánchez Molina

Didàctica

Laura Fortea Cervera

Eva Ripollés Adelantado

Restauració

Trinidad Pasíes Oviedo

María Amparo Peiró Roda

Inocencio Sarrión Montañana

Alia García Martín

Traducció al valencià

Unitat de Normalització Lingüística de la

Diputació de València

Servei d'Investigació Prehistòrica

Gestió administrativa

Josep Marí Mollà

Vita Korolevych

Producció muntatge

Alonso Nácher Nácher

Artesanos Hermanos Ferrer SL

Blanco y Negro Profesional SL

Galería Cuatro

Carpintería Sebastián

Sfumato

Símbols. Senyalització Integral

Audiovisual

Muntatge: Nisa Digital

Imatges: IVAC. Ricardo Muñoz Suay. Filmoteca

Valenciana

Composició musical

Luis Ivars

Retolació

Símbols. Senyalització Integral

Pascual Lucas

Equip manteniment

Vicente Calafat Ferrer

Jesús Aroca Castillo

Javier Serrano Jumilla

Ajudants muntatge

Pepe Tamarit Dolz

Amadeo Moliner Blay

Col·laboració muntatge

Matilde López Guaita

Isabel Villanueva Redondo

Celeste Serra Aracil

Maria Jesús Navarro Mañez

Angela Pérez Fernández

Carmen Tormo Cuñat

Guillermo Tortajada Comeche

José Martí Ferriol

Halima Afrifa de Haro

Carmen García-Romeu del Romero

Agraïments

Ajuntament d'Elx

Ajuntament d'Atzeneta d'Albaida

Ajuntament de Barx

Ayuntamiento de Caudete de las Fuentes

Ayuntamiento de Enguera

Arxiu Històric de la Universitat de València

Col·legiata de la Assumpció de N. S. de Xàtiva

Departament de Prehistòria i Arqueologia de la

Universitat de València

Departament de Prehistòria, Història Antiga i

Arqueologia de la Universitat de Barcelona

MARQ Alicante. Diputación Provincial de Alicante

Museo Nacional de Ciencias Naturales (CSIC)

Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó

d'Alcoi

Museu de la Valltorta. Generalitat Valenciana

Bernat Martí i Rafael Fambuena

Arturo Climent, Isabel Chaume, Miguel Pablo Chaume,

Salvador Donet, Julián Fernández (Monferval), Josep

Maria Fullola i Pericot, Amparo García, Carme Gómez-

Senent, Alonso Gràcia, Irene Manclús, Abel Soler, família

de Emili Gómez Nadal i família de Francisco Porcar.

Arxiu documental i fotogràfic

Arxiu SIP

Arxiu General i fotogràfic de la Diputació Provincial de València

Arxiu Família Fullola-Pericot

Arxiu Família Chaume

Museo Nacional de Ciencias Naturales (CSIC)

Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó

d'Alcoi

Museu de la Valltorta. Generalitat Valenciana

Disseny gràfic i maqueta catàleg

Estudio 55

Realització i impressió catàleg

Pentagraf Impresores SL

ISBN edició: 84-7795-439-9

D.L.: V- -2006

© dels textos: els autors

© de les imatges: Diputació de València

© de l'edició: Diputació de València

Imprés a Espanya / Printed in Spain

És una satisfacció per a la Diputació de València presentar l'exposició *Arqueologia en Blanc i Negre. La llabor del Servei d'Investigació Prehistòrica. 1927-1950*, posant així de manifest l'interés de la nostra corporació per difondre, en esta ocasió a través de la fotografia arqueològica, la importància d'esta pionera institució científica.

La mostra nos sumergix en l'etapa inicial de la història del SIP i el seu museu, quan aquelles inoblidables excavacions descobrixen les troballes més emblemàtiques del Museu de Prehistòria, quan es crea una de les biblioteques especialisades en prehistòria més importants d'Espanya i quan a través de les seues publicacions es dona a conèixer, a nivell internacional, la riquesa patrimonial valenciana. Aixina, en els anys 30 del segle XX, jaciments com la Bastida de les Alcusses de Moixent, la Cova del Parpalló de Gandia, la Cova Negra de Xàtiva o el Tossal de Sant Miquel de Lliria eren ja un referent en l'arqueologia peninsular i tot això gràcies a un grup d'entusiastes arqueòlegs i col·laboradors, com Luis Pericot o Domingo Fletcher que, baix la direcció d'Isidro Ballester, van creure i es van identificar ab la institució.

Tota aquella etapa està arreplegada en este catàleg on l'arxiu fotogràfic del SIP és un testimoni excepcional dels treballs científics i de la metodologia d'una època, pero, a més, és una valuosa documentació històrica perquè, a través de la imatge, els protagonistes del SIP van retratar personages, costums i parages arqueològics únics.

Servixquen estes línies per a expressar la nostra gran admiració per aquella generació d'arqueòlegs valencians que va establir els criteris de treball i investigació i, en definitiva, va crear la sòlida base institucional que marcaria la trajectòria del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València fins als nostres dies.

Fernando Giner Giner
President de la Diputació de València

L'arxiu fotogràfic, documental i bibliogràfic del SIP es mostra per primera vegada al públic en una exposició retrospectiva sobre la seua trajectòria científica i institucional. *Arqueologia en blanc i negre. La labor del SIP. 1927-1950* ens relata la gestació d'esta institució pionera en el seu temps, creada al si de la Diputació de València l'any 1927, de gran prestigi en la prehistòria i protohistòria peninsular. La seua merescuda fama no es limita al camp de la investigació, sinó als importants esforços que es van fer els anys 30 i 40 del segle xx, quan es van formar les primeres col·leccions museogràfiques procedents de les excavacions i adquisicions que, a poc a poc, anirien creant uns fons museístics d'un gran valor patrimonial que hui poden contemplar-se en les sales del Museu de Prehistòria de la Diputació de València.

A més de ser un homenatge a la memòria de la institució, la fotografia arqueològica és un document excepcional per a conèixer l'entorn sociocultural de l'època, al mostrar-nos les persones i els descobriments arqueològics d'aquells anys i la forma de concebre el treball del dia a dia del Museu de Prehistòria en la primera mitat del segle xx.

L'exposició, estructurada en cinc àmbits que fan referència a la creació del SIP, les seues excavacions arqueològiques, el laboratori de restauració, el museu i la biblioteca, recrea l'ambient de l'època i narra la història de la institució, utilitzant per a això, com a fil conductor, les magnífiques fotografies realitzades pels seus membres i col·laboradors.

Acompanya la mostra el llibre *Arqueologia en blanc i negre. La labor del SIP. 1927-1950*, concebut com una obra col·lectiva on intervenen 26 investigadors procedents del mateix SIP i de les Universitats de València i d'Alacant, i que des de les seues especialitats escriuen, amb una mirada historicista, sobre les seccions, activitats i peces més emblemàtiques de la institució. Finalitza el catàleg amb una selecció de més de cent imatges procedents de l'arxiu fotogràfic del SIP, que arrepleguen els múltiples aspectes que envoltaven els treballs de la Institució.

Estem segurs que esta mirada fotogràfica al passat remot de la vida del SIP contribuirà a comprendre millor la història de l'arqueologia valenciana i a valorar aquella incansable capacitat de treball, entusiasme i esperit de col·laboració dels nostres pioners arqueòlegs.

Vicente Ferrer Roselló
Vicepresident primer i Diputat de l'Àrea de Cultura

A la tardor de 2003 es van obrir al públic les sales permanents dedicades al món romà i visigot del Museu de Prehistòria de València. Era la culminació d'un projecte museístic començat anys enrere en què, en major o menor mesura, tot l'equip humà del Servei d'Investigació Prehistòrica va col·laborar. Immersos en el projecte susdit, i en l'elaboració del corresponent catàleg, la commemoració del 75 aniversari de la institució, a l'octubre del 2002, va quedar d'alguna manera relegada a un segon pla.

Ha passat el temps i un sentiment clar de deute cap a aquelles persones pioneres de la nostra labor s'ha anat fent fort i ens ha portat, anys després, a la realització d'esta exposició, *Arqueologia en blanc i negre. La labor del SIP: 1927-1950*. Així, quasi huitanta anys després que el SIP i l'indissociable Museu de Prehistòria iniciaren el seu camí, volem donar a conèixer la història de la institució i de les persones que la van fer possible, amb un gran mèrit donades les difícils circumstàncies dels anys en què tot s'esdevingué. I ho fem, sobretot, per mitjà de les imatges arreplegades en l'Arxiu Fotogràfic del SIP, en la seua majoria desconegudes, i de les peces més rellevants de les col·leccions inicials del Museu.

De nou, en la realització del projecte ha sigut decisiva la implicació de totes les persones que formem part de la institució, aportant en cada cas tot l'esforç i la dedicació, com també la d'un bon nombre de professionals que han participat en la redacció dels textos d'este catàleg. A tots i totes vull agrair des d'estes línies la seua desinteressada col·laboració, i de forma molt especial a l'equip responsable de la coordinació, tant de l'exposició com del catàleg, María Jesús de Pedro, Francesc Chiner, Carlos Ferrer i Ángel Sánchez, i a aquelles persones, com Bernat Martí i Rafael Fambuena, que hui per hui constitueixen el nostre vincle amb la història passada.

Helena Bonet Rosado
Directora del Museu de Prehistòria i SIP

ÍNDIX

- 17** El Servei d'Investigació Prehistòrica i l'Arqueologia Valenciana
Mauro Hernández Pérez i Rosa Enguix Alemany
- 33** La creació del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València: entre l'Escola Superior de Diplomàtica i «per la ciènciacap a Déu» (1921 - 1940)
Joan Emili Aura Tortosa
- 47** Isidro Ballester Tormo i la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica
María Jesús de Pedro Michó
- 67** Excavar a principis del segle xx
Helena Bonet Rosado
- 83** Les primeres publicacions del SIP: Archivo de Prehistoria Levantina, Memorias Anuales i Treballs Solts / *Trabajos Varios*
Joaquim Juan Cabanilles i Manuel Gozalbes Fernández de Palencia
- 95** La Biblioteca del Servei d'Investigació Prehistòrica
Consuelo Martín Piera, Yolanda Fons Grau i Mary Luz Ivorra Folgado
- 105** L'Arxiu fotogràfic del Servei d'Investigació Prehistòrica
Ángel Sánchez Molina i Carlos Ferrer García
- 119** La Covalta i Casa del Monte, dos pardals d'un tir
Consuelo Mata Parreño i Lucia Soria Combadiera
- 125** La col·lecció Ponsell i els vincles d'Alcoi amb el SIP
Josep Maria Segura Martí
- 131** Les col·leccions d'Eivissa i d'Empúries en el Museu de Prehistòria de València
Carlos Gómez Bellard
- 135** La *Statera* de la Col·lecció Federico de Motos
Rosa Albiach Descals i Rafael Pérez Mínguez
- 141** Un plom escrit i un genet de bronze. Percepcions i usos de dos peces de la Bastida de les Alcusses
Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez
- 149** La col·lecció de plaquetes de la Cova del Parpalló (Gandia)
Valentín Villaverde Bonilla
- 157** El parietal de la Cova Negra de Xàtiva
Valentín Villaverde Bonilla
- 163** Primers estudis al voltant de la fauna mosteriana de la Cova Negra de Xàtiva
Alfred Sanchis Serra i Inocencio Sarrión Montañana
- 171** EL Laboratori de Restauració del Museu de Prehistòria de València
Trinidad Pasíes Oviedo i María Amparo Peiró Ronda
- 177** El SIP i l'Institut d'Estudis Valencians
Joaquim Juan Cabanilles
- 183** La Cueva de la Cocina i l'art epipaleolític
Josep Lluís Pascual Benito
- 189** L'Ereta del Pedregal (Navarrés, València)
Joaquim Juan Cabanilles
- 197** Corpus Vasorum Hispanorum. *Cerámica del Cerro de San Miguel. Liria*
Carmen Aranegui Gascó
- 203** Catàleg
- 317** Bibliografia
- 330** Tornar la mirada. Les persones de la Institució

Arqueologia

en blanc i negre

Textos

El Servei d'Investigació Prehistòrica i l'Arqueologia Valenciana

Mauro Hernández Pérez

Universitat d'Alacant

Rosa Enguix Alemany

Catedràtica d'Institut

La creació del Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu Museu en 1927 marca un punt d'inflexió important en el desenrotllament i coneixement de l'arqueologia valenciana, en convertir-se la institució, durant anys, en el referent per a la investigació prehistòrica i de la Cultura ibèrica regionals. Hereu d'una llarga tradició arrelada en els segles anteriors, el SIP, com és conegut dins i fora de les nostres terres, naix amb la vocació de sobrepassar els límits provincials per a incloure les terres de Castelló i Alacant, segons arreplega Isidro Ballester en la Memòria de la Diputació de València corresponent a l'any 1928 en un text que, pel seu indubtable interès, no dubtem a reproduir: «la Diputación provincial de Valencia, cabeza de una región, siempre rica por su suelo, que recibiera de modo director y eficaz la fecunda influencia de las grandes culturas antiguas del Oriente mediterráneo, había de preocuparse también de su remoto pasado. Los hallazgos de pinturas en las Cuevas de la Araña (Bicorp) y las de los términos de Tírig y Albocácer; los frecuentes descubrimientos de estaciones de épocas diversas; las fructuosas excavaciones practicadas aisladamente, y con toda clase de sacrificios, por personas beneméritas; los hallazgos casuales, como las joyas de Cheste, el tesoro de Jávea y la Dama de Elche, bello e interesante busto expatriado de una levantina de siglos antes de Jesucristo; todo demostraba la exuberante riqueza arqueológica del suelo de nuestra región, apenas explorado» (Ballester, 1929: 6). Certament, el SIP esdevindrà molt d'hora un referent de la investigació arqueològica hispana i un model que prompte també imitarien altres diputacions provincials.

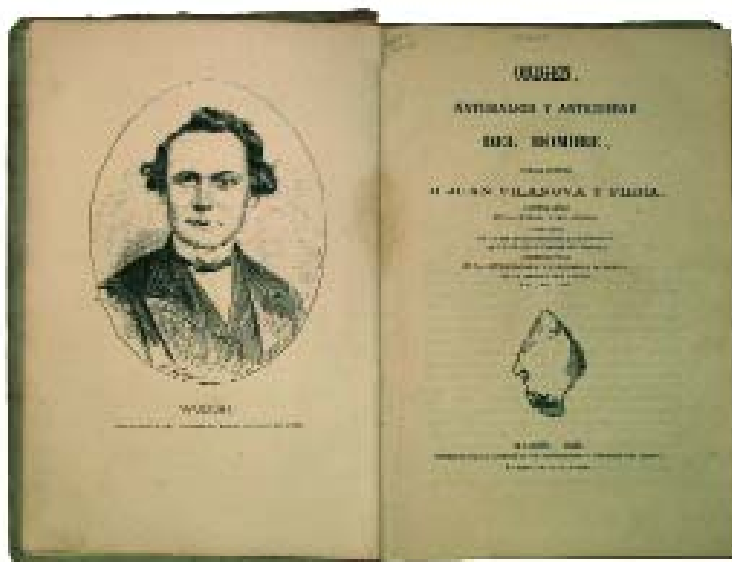
Els precedents

La historiografia tradicional situa en el segle XVI les primeres notícies sobre el patrimoni arqueològic valencià de la mà de Pere Antoni Beuter (ca. 1490-1555) i de Gaspar Escolano (1560-1619), i de les primeres

col·leccions de medalles i monedes com la reunida per Juan Bautista Pérez Rubert, bisbe de Sogorb, o per Juan Andrés Strany. Serien, no obstant això, els *novatores* i il·lustrats del segle XVIII els que han de ser considerats com els veraders pioners de l'arqueologia valenciana pel rigor dels seus treballs en què, al costat d'una detinguda anàlisi dels textos clàssics i la crítica als falsos crònicons, incorporen notícies sobre monedes, inscripcions, escultures i restes arquitectòniques monumentals de les ciutats romanes del nostre territori. En este sentit convé recordar les excavacions a Sagunt del castellanenc Manuel Martí, degà d'Alacant; els treballs de crítica històrica de Gregorio Mayans (1699-1781) i del seu germà Juan Antonio (1718-1801), autor este últim d'una monografia dedicada a *Ilice* que situa la ciutat romana en l'Alcúdia d'Elx; i les notícies arqueològiques arreplegades en les *Observaciones* del propi Antonio José Cavanilles (1745-1804), amb una detinguda descripció de les seues excavacions en els Banys de la Reina de Calp, acompanyada d'acurats dibuixos de les construccions i el mosaic. Antonio de Valcárcel Pío de Savoya (1748-1808), Comte de Lumiares, és considerat «la primera figura de sabio valenciano ilustrado y arqueólogo» (Aranegui, 2003: 49) pels seus treballs sobre la ceràmica romana —els anomenats *fangs saguntins*— i els orígens de *Lucentum*, que identifica amb Alacant. La seua *Inscripciones y Antigüedades del Reino de Valencia*, redactada en 1805 i publicada amb il·lustracions d'Antonio Delgado en 1852, inaugura una nova etapa en l'arqueologia valenciana que s'estendria per tot el segle, caracteritzat per l'aparició dels primers museus i les primeres societats preocupades per la recuperació i l'estudi del nostre Patrimoni Històric.

La desamortització dels béns de l'Església va suposar la creació de successius organismes —Comissions Especials de Ciències i Arts, Recol·lectores, Científiques i Artístiques— que donarien lloc en 1844 a les Comissions Provincials de Monuments Històric-Artístics (Navarrete, 2001), impulsores dels primers museus provincials. El d'Alacant s'obri en 1842 en el Col·legi de Santo Domingo d'Oriola, i tres anys després el de Castelló (1845) en l'antic Convent de Santa Clara, mentre que el de València, davall la direcció de l'Acadèmia de Sant Carles, es va inaugurar en 1839 en el Convent del Carme.

Al marge dels organismes oficials, sovint coartats els seus treballs per la intromissió política, es crea en 1871 la Societat Arqueològica Valenciana al si de la Societat Econòmica d'Amics del País, que suposa la continuació de la tradició d'antiquaris i col·leccionistes, característica dels segles anteriors (Goberna, 1981), no en va els seus membres fundadors eren coneguts col·leccionistes de monedes. Entre els objectius dels seus estudis es mencionen «las ciencias arqueológicas, considerándose como tales las de Prehistoria, Arqueología, Numismática, Paleografía y Bellas Artes», creant-se una Comissió Prehistòrica, en la

Portada del llibre de Juan Vilanova i Piera: *Origen, naturaleza y antigüedad del hombre*. 1872.

qual, a instàncies de José Vilanova i Piera, es proposa potenciar i animar la realització d'excavacions arqueològiques en alguns jaciments que formaran part, més tard, de la història d'investigació del SIP. És el cas de l'Ereta del Pedregal, a Navarrés (València), o la Moleta dels Frares, a Forcall (Castelló). Gràcies a una cuidada i selecta xarxa de corresponsals, la Societat Arqueològica Valenciana, segons reflectixen les seues memòries anuals (Papí, 2002a), té coneixement de les troballes arqueològiques que es produïxen en tot el territori valencià, entre les quals destaquen les de la Cova de Roca, a Oriola, i les d'una cova sepulcral a Requena, amb 15 ò 20 cadàvers, «hachas de cobre, flechas de pedernal, cuencos de barro moldeados a mano toscamente y algún otro vestigio de gentes prehistóricas» (Papí, 2002b: 278). Davant d'un intent frustrat de participar en l'Exposició Universal de París amb algunes de les seues col·leccions, la SAE va organitzar, al costat d'altres institucions, la primera exposició arqueològica que es va realitzar en 1878 a València. La Societat es dissol entorn de 1883 o 1884, coincidint amb els primers anys de Lo Rat Penat, que en 1879 ja disposa d'una secció d'Arqueologia, en la qual s'integren molts dels membres d'aquella.

Tots estos descobriments valencians s'incorporen prompte a la literatura arqueològica hispana gràcies a la seua publicació en els treballs de Juan Vilanova i Piera, que per llaços familiars estaria lligat a la SAE, encara que no figura entre els seus membres. El seu magisteri, encara que llunyà, queda patent en dos excepcionals descobriments que per eixos anys es produïrien en les terres alacantines: les Llometes, a Alcoi, i la Cueva de Roca, a Oriola.

En el primer, descobert en 1884, va intervindre en la seua excavació l'enginyer Enrique Vilaplana i Juliá, sempre en contacte epistolar amb J. Vilanova, redactant els dos una Memòria que romandria inèdita fins la seua parcial inclusió en la *Historia de Alcoy y su región* de Remigio Vicedo (1922). Les restes humanes recuperades en les excavacions d'esta cova eneolítica generarien una extraordinària polèmica en la premsa local entre creacionistes i evolucionistes, en la qual participaria el propi J. Vilanova (Aura Tortosa, 2002; Goberna, 1984).

També estaria relacionat Vilanova amb els treballs realitzats en 1871 per l'enginyer militar Santiago Moreno Tovillas en la Cueva de Roca, a Oriola, la Memòria dels quals seria publicada pel SIP en la seua *Serie de Trabajos Varios*, amb el número 7, en 1942 i amb anotacions de Nicolau Primitiu Gómez Serrano, que I. Ballester qualificaria com un «trabajo de calidad para su época».

En l'últim terç del segle XIX destaquen diverses empreses individuals, en les quals participarien antics socis corresponents de la SAV. Una d'elles és l'edició dels set volums de *El Archivo*, publicats entre 1886 i 1893, primer a Dénia i després a València, davall la direcció de Roc Chabàs, revista els continguts de la qual han sigut objecte d'una detinguda anàlisi per part d'Enrique Llobregat amb ocasió de la seua reedició en facsímil. D'altra banda, Aureliano Ibarra Manzoni (1834-1890) realitza una intensa activitat arqueològica en l'Alcúdia i Vizcarra, a Elx, que permet identificar definitivament la primera amb *Ilice*. El treball d'este seria continuat pel seu germà Pedro Ibarra i Ruiz, creador de la Societat Arqueològica Il·licitana i compilador d'una important col·lecció arqueològica que després de la seua mort constituïria els materials fundacionals de l'actual Museu Arqueològic d'Elx. El seu nom estaria lligat als avatars del descobriment i posterior venda de la Dama d'Elx (Olmos, 1997; Manzo Martín, 1997), trobada de manera accidental en l'Alcúdia en 1897 i adquirida per 4.000 francs per al parisenc Museu del Louvre per Pierre Paris, com abans havia fet Arthur Engel amb altres escultures ibèriques alacantines procedents d'Agost —esfinx i bou, descobertes en 1893— i un grif i cap de bou de Redován. L'interés dels francesos per l'Alcúdia hi motivaria una actuació arqueològica en 1898, en la qual es recuperaria un fragment de tors de guerrer amb falcata, que també ingressaria en el Museu del Louvre, i una campanya d'excavacions —la primera realitzada per arqueòlegs estrangers en terres valencianes—, dirigida per Albertini en 1905.

Amb l'inici del segle XX desapareix esta rica tradició d'erudits, investigadors i col·leccionistes valencians, coincidint, en paraules d'I. Ballester, amb «una época en que en España todavía se trabajaba poco en esta clase de investigaciones». No obstant això, en este temps tenen lloc els treballs

d'excavació i investigació realitzats pel jesuïta Juli Furgús entre 1902 i 1908 en la Vega Baixa del Segura, en la necròpolis eneolítica d'Algorfa i en poblats argàrics com el de San Antón d'Oriola, ja conegut per S. Moreno Tobillas, i el de Las Laderas del Castillo de Callosa del Segura, investigació que el propi I. Ballester no dubta a qualificar «entre los trabajos más importantes, i nos atrevemos a decir que peor conocidos, de los que interesan a los prehistoriadores valencianos», amb ocasió d'una cuidada edició en valencià d'estos resultats en la sèrie *Treballs Solts* del SIP, a pesar de les dificultats imposades per la Guerra Civil que van impedir la publicació d'un dels articles previstos i la incorporació de noves fotografies dels materials arqueològics recuperats en les excavacions. Estos materials es van depositar en el Museu del Col·legi de Santo Domingo, sent lloats pels seus contemporanis (Barberá, 1909; Siret, 1913), i acabarien dispersant-se després del tancament del col·legi jesuïta i els avatars de la Guerra Civil. Molts d'estos jaciments de la Vega Baixa del Segura serien visitats per Luis Siret, que va mostrar la seua discrepància amb algunes de les interpretacions de J. Furgús.

En la segona dècada del segle XX la investigació arqueològica valenciana cobraria un nou impuls amb la realització de diverses excavacions o prospeccions, com les de Parpalló, Meca o Peña Roja; amb la creació del Centre de Cultura Valenciana i la Societat Castellonenca de Cultura; la publicació d'obres generals amb contínues referències a troballes i jaciments, entre les quals cal citar *La antigua civilización ibérica del Reino de Valencia*, de Francisco Almarche Vázquez, en 1918, i entre 1918 i 1922 la *Geografía General del Reino de Valencia*, dirigida per Francesc Carreres i Candi. I encara hi caldria afegir l'aparició d'una nova generació d'investigadors i la incorporació d'altres forans, atrets pels descobriments d'art rupestre en tot el territori valencià.

El Centre de Cultura Valenciana, creat en 1915 davall el mecenatge de la Diputació Provincial i de l'Ajuntament de València, va desplegar un gran interès pels temes arqueològics, especialment a partir de 1928 quan es crea la secció de Prehistòria presidida per N. P. Gómez Serrano. Una revisió dels seus *Anales* permet conèixer l'activitat prospectora i d'arreglaga de notícies durant estos anys. El mateix succeïx amb el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, publicat a partir de 1920, que es convertix en l'herald de l'activitat cultural de la província i en el qual ocupen un lloc assenyalat les notícies arqueològiques i prehistòriques. Els descobriments i estudis de les pintures rupestres descobertes en les terres castellonenques ocupen un ampli espai en el Butlletí, però també altres treballs realitzats en Villa Filomena i en diverses estacions ibèriques. En 1913 i 1914 Herminio Fornés excava el poblat ibèric de Rotxina, a la vora del Palància, en el terme de Sot de Ferrer, amb permís de la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats.

Isidro Ballester, Adolf
Schulten, Manuel Vidal,
Mariano Jornet i Domingo
Fletcher de visita a un
jaciment arqueològic.
Cap a 1932.
[Pasta. SIP 3.525]

A la consolidació de l'arqueologia valenciana en esta dècada contribueix la realització d'una sèrie d'excavacions que, amb permís de la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats, es realitzarien en alguns jaciments d'Alacant i València, incorporats prompte a la història del SIP, ja siga per la participació directa d'I. Ballester i Lluís Pericot o d'alguns dels seus agregats, com per integrar-se els materials en els fons fundacionals del seu Museu. De totes estes actuacions convé destacar ací les realitzades a Alcoi, per les estretes relacions que mantindrien els seus autors amb l'acabat de crear SIP. Així, les excavacions de Camil Visedo en el poblat i santuari ibèrics de la Serreta (Visedo, 1922); les realitzades en el poblat ibèric del

D'esquerra a dreta:
Lluís Pericot, Isidro
Ballester, Adolf Schulten,
Manuel Vidal, Emili Gómez
Nadal i Julián San Valero
durant un dinar.
Cap a 1933.
[Domingo Fletcher. Pasta.
SIP 3.524]

Xarpolar per Fernando Ponsell (Pericot, 1929); o les dels poblats de l'Edat del Bronze de Mas de Menente (Ponsell, 1926; Pericot i Ponsell, 1929) i Mola Alta de Serelles (Botella, 1926 i 1928) i l'inici dels treballs en la Cova de la Sarsa, a Bocairent, que el SIP va encarregar al mateix F. Ponsell.

En eixa mateixa dècada la Comissió Provincial de Monuments d'Alacant es mostra significativament activa, després de la incorporació de José Lafuente Vidal, Francisco Figueras Pacheco i Juan José Senent, que anys abans havia realitzat una intensa labor arqueològica a Castelló, sens dubte afavorit per la seua condició d'Inspector d'Ensenyança, i que

després continuaria a València, figurant com un dels agregats del SIP. D'aquells anys convé recordar els primers treballs en l'Albufereta d'Alacant, en la necròpolis ibèrica del Molar, a Sant Fulgenci, i en la Font de la Barcella de la Torre de les Maçanes, a més de les notícies disperses sobre jaciments arqueològics en el Vinalopó de Diego Jiménez de Cisneros, col·laborador, així mateix, del volum dedicat a Alacant en la *Geografia General del Reino de Valencia*. Per a estos anys també convé fer memòria dels treballs de Pedro Ibarra: la monografia *Elche: Materiales para su historia* (1926) constituïx una excepcional font de documentació sobre jaciments del Baix Vinalopó, que es complementa amb el seu manuscrit *Efemérides Ilicitanas*, lamentablement inèdit. D'altra banda, Elías Abad Navarro menciona una cova sepulcral calcolítica en les vessants de la Mola, a Novelda, aigües avall de la Cova de la Serreta de la Vella, a Monòver, coneguda per J. Vilanova i Piera. Caldria assenyalar, així mateix, les excavacions en 1924 de J. Corominas i Roca, de l'Institut d'Estudis Catalans, en Las Laderas del Castillo de Callosa del Segura i en la necròpolis ibèrica d'Oliva, a València. En esta mateixa dècada s'inicien a Castelló els treballs de camp de Francesc Esteve Gálvez, encara alumne de batxillerat (Esteve, 2003), que acompanyaria, junt amb Joan Baptista Porcar, a Pere Bosch Gimpera a diversos dels jaciments descoberts per eixos anys, entre els quals es troben el poblat i necròpolis en sitges amb ceràmica campaniforme de Villa Filomena i el poblat del Bronze Tardà/Final del Castellet, àmpliament referenciats en la bibliografia arqueològica valenciana. En aquella visita li van comentar a Bosch Gimpera que «seria molt profitós disposar d'un estudi de conjunt que reculla tot allò que es coneix de l'arqueologia provincial, que siga punt de referència que ens done a conèixer els problemes que tenim plantejats i la tasca que convendria fer» (Esteve Gálvez, 2003: 48), demanda a què prompte va contribuir amb una extraordinària síntesi d'arqueologia provincial (Bosch Gimpera, 1924), en la qual dóna compte de jaciments i col·leccions, amb referències contínues a J. J. Senent.

El Servei d'Investigació Prehistòrica

En este context d'intensa activitat té lloc la fundació del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València i la del SIP i el seu Museu. El primer va centrar la seua activitat en la labor docent, intentant crear una escola d'arqueòlegs, que rebria un gran impuls amb l'arribada de Lluís Pericot, i en l'elaboració d'un mapa arqueològic de tot el territori valencià. En el cas del SIP resulta aclaridor que una de les primeres propostes d'I. Ballester a la Comissió Provincial Permanent de la Diputació siga la de demanar autorització per a dirigir-se a les diferents societats i institucions que treballen en el camp de l'Arqueologia i de la Prehistòria en les terres valencianes a fi d'intercanviar informació i col·laboració si fóra necessari. D'esta manera es deixava constància

d'una de les principals característiques del SIP des de la seua creació: conèixer l'activitat investigadora en les tres províncies valencianes, donar suport on es requerira, tindre notícies dels últims descobriments i mantindre una relació el més fluida possible amb investigadors i aficionats a este món de l'arqueologia. Esta mateixa actitud seguirà mantenint-se durant dècades posteriors a la desaparició d'I. Ballester.

A este panorama hem d'afegir que les intenses remocions de terres en la ciutat de València amb ocasió del soterrament de la línia telefònica i de l'obertura del clavegueram van generar la necessitat de documentar les troballes que estaven desapareixent per totes les transformacions urbanístiques. Les protestes irades dels erudits locals, que veien destruir la memòria històrica de la mil·lenària *Valentia*, van provocar més d'una actuació: una, la que va protagonitzar el Centre de Cultura Valenciana que va encarregar a N. P. Gómez Serrano la vigilància de les obres, la qual cosa donaria com a resultat una interessant monografia on s'arreglen les troballes (Gómez Serrano, 1932). Altres obres d'exemple de la ciutat van seguir provocant preocupació fins que en la dècada de 1940, la Direcció General de Belles Arts del Ministeri d'Educació Nacional va crear la Comissaria Local d'Excavacions Arqueològiques de València, nomenant per al càrrec de Comissari José Llorca, deixant com a depositari de les troballes arqueològiques a l'Ajuntament de València (Ribera, 1998). I, tornant als temps anteriors, en estos anys Manuel González Simancas reprén les excavacions a Sagunt, donant un nou impuls a la investigació d'esta ciutat després del monumental treball d'Antonio Chabret en el segle XIX.

A la fundació del Museu de Prehistòria de València seguirien prompte els de Castelló i Alacant. En la creació del primer va participar activament F. Esteve Gálvez, assumint el càrrec de conservador en 1935. L'Arqueològic d'Alacant, inaugurat en els baixos del Palau provincial pel President de la República el 17 de gener de 1932, arreglaria els materials de les excavacions que es realitzen en els anys previs a la Guerra Civil en diversos jaciments, entre ells la Cova de les Calaveres, a Benidoleig, i els poblats del Molar, a Sant Fulgenci, i la Illeta dels Banyets, al Campello, amb una interessant ocupació de l'Edat del Bronze infroposada a una altra ibèrica i amb una posterior ocupació romana; i a Alacant, el poblats de l'Edat del Bronze de Serra Grossa i l'interessant conjunt arqueològic del Tossal de Manises i l'Albufereta. J. J. Senent, traslladat prompte a València, José Lafuente Vidal, Francisco Figueras Pacheco i José Belda serien els protagonistes d'estos treballs que, desiguals i amb algunes carències, constitueixen, a pesar del temps transcorregut, una extraordinària font d'informació sobre jaciments objecte de recents actuacions de conservació i difusió. A Elx, on mor P. Ibarra en 1934, Alejandro Ramos Folqués compra la finca de l'Alcúdia, iniciant excavacions en el jaciment amb caràcter oficial en 1935.

Visita del Centre de Cultura Valenciana a un dels abrics amb art rupestre del Barranc de la Carbonera (Beniatjar). A la dreta de la imatge es troba Nicolau Primitiu Gómez, al seu costat, Rafael Pardo, descobridor de les pintures, al centre Juan José Senent. 1933. [Paper. SIP D/5.725]

El Servei d'Investigació Prehistòrica i l'Art rupestre

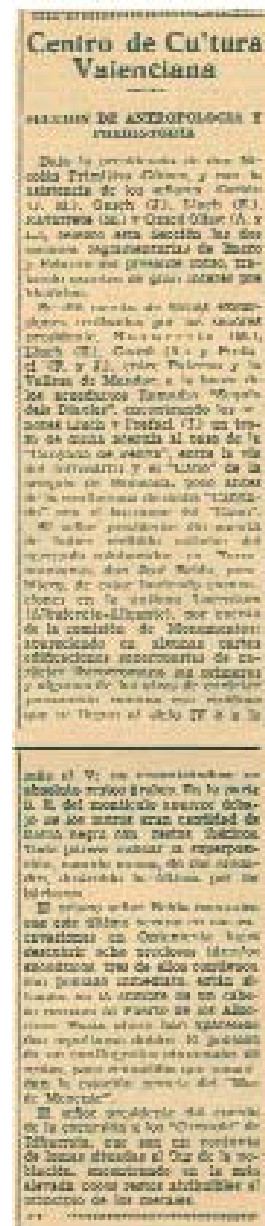
En la Memòria de la Diputació de València que arreplega la creació del SIP es fa una expressa menció a «los hallazgos de pinturas en las Cuevas de la Araña (Bicorp), y las de los términos de Tírig y Albocácer», assenyalant-se un especial interès per esta manifestació cultural valenciana, tant a nivell d'investigació i inventari com de la seua protecció i difusió. Amb esta cita el SIP es fa eco dels descobriments més coneguts, encara que no únics, de pintures rupestres en les terres valencianes, les primeres referències de les quals, si exceptuem la confusa prohibició de celebrar misses en una cova amb cavalls pintats que se suposen de l'Art Llevantí, per part del bisbe de València Alonso de Borja, abans del seu accés al solí pontifici amb el nom de Calixt III, remunten a l'estiu de 1911 amb el descobriment de la Cueva de Tortosillas, a Ayora. En 1917 es descobrixen els excepcionals conjunts de Morella la Vella i la Valltorta, a Castelló. El primer es deu a J. J. Senent, en aquells moments Inspector de Primera Ensenyança a Castelló, i seria publicat per Eduardo Hernández Pacheco, amb excel·lents calcs de Francisco Benítez Mellado. En l'estudi dels conjunts del Barranc de la Valltorta intervenen, no sense polèmiques, membres de l'Institut d'Estudis Catalans, informats del descobriment per J. J. Senent; Hugo Obermaier i Paul Wernert, comissionats pel Museu de Ciències Naturals de Madrid i la Reial Acadèmia de la Història; i Juan Cabré que, sens dubte, havia sigut informat pel Marqués de Cerralbo, coneixedor de la troballa pels seus correligionaris carlins de la zona, entre els quals es trobaven els descobridors de les pintures Francisco Polo i Alberto Roda. D'aquells

treballs inicials es publica per part d'H. Obermaier i P. Wernert una monografia, la primera sobre art rupestre en les terres valencianes, alguns calcs i descripcions per part de l'Institut català i de J. Cabré, qui denuncia el primer espoli de les nostres pintures, en la primerenca data de 1922, trist presagi de molts altres que abasten fins als nostres dies. En un intent de contextualitzar les pintures, l'equip de l'Institut va realitzar les primeres excavacions en coves pròximes als abrics pintats, al mateix temps que elaborava un detallat plànol topogràfic del barranc. D'eixe moment data la relació d'altres troballes arqueològiques, com l'enterrament dels Espleters a Salzedella, descobert per uns treballs agrícoles. Les discrepàncies sobre la cronologia de l'Art Llevantí que es començaven a manifestar en aquells anys trobarien en estos treballs en la Valltorta arguments per a reafirmar les posicions entre els que les dataven en el Paleolític, en este cas H. Obermaier i el seu mestre H. Breuil, o en moments posteriors, com començava a obrir-se pas entre els investigadors hispans.

En alguns d'estos abrics també s'havien descobert certs motius que es van incloure en l'Art Esquemàtic, al qual pertany la primera troballa d'este tipus d'art rupestre en la província d'Alacant. Es tracta de la Peña Escrita de Tàrbena, coneguda pels veïns del lloc com Sa Cova de les Lletres, per considerar els seus motius com a lletres que no sabien identificar, encara que es relacionaren amb l'escriptura en una làmina prima de plom localitzada per Camil Visedo Moltó en el poblat ibèric de la Serreta, a Alcoi. La publicació de D. Jiménez de Cisneros reproduïx en 1922 la descripció i calcs del músic alacantí Oscar Esplá, mentre que els publicats en el volum IV del monumental *Corpus de Arte Esquemático de la Península Ibérica* d'H. Breuil corresponen a J. J. Senent, a qui també pertanyen els de Beniatjar, a València —arreglats en la mateixa obra—, descoberts en 1933 segons dona compte *La Labor del SIP* d'eixe any, en la qual també s'indica, en relació amb el Museu, que «han empezado a montarse, para ser colocadas en la Sala de Paleolítico, las reproducciones de las pinturas de la Cueva de la Araña, de Bicorp», descobertes en 1920 i objecte d'un excepcional estudi d'Eduardo Hernández Pacheco i no menys excepcionals reproduccions de Francisco Benítez Mellado.

En 1930 es localitzen noves pintures rupestres a Castelló. Es tracta de l'abric de la Joquera, a Borriol, que seria publicat, no sense la ruptura de la seua amistat amb F. Esteve, per J. B. Porcar en el *Boletín de la Societat Castellonenca de Cultura* en 1932, on en els anys següents donaria compte de les successives troballes de pintures rupestres, de la interpretació dels motius i de les tècniques emprades en la seua execució, constituint en el seu conjunt una excepcional aportació, no sempre ben valorada i sovint ignorada, a l'estudi de l'Art Llevantí,

Notícia de premsa referida a una sessió del Centre de Cultura Valenciana. 17 de febrer de 1932.

Henri Breuil i Hugo
Obermaier a Cova
Remigia (Ares del
Maestrat, Castelló).
1935.
[Paper. SIP D/5.723]

fruit de la seua sòlida formació artística. El descobriment en 1934 de Cova Remigia, en Ares del Maestre, posa en relació J. B. Porcar amb H. Obermaier i H. Breuil, els quals realitzarien el seu estudi, que publicarien amb els calcs del primer a l'any següent, en 1935, mentre que el veí Cingle de la Mola Remigia, del qual H. Breuil es va encarregar de fer els calcs i l'estudi, romandria inèdit. La monografia sobre la Cova Remigia, com en les dècades anteriors ho havien sigut les del Barranc de la Valltorta i la Cueva de la Araña, es convertix en un extraordinari referent, igual que la resta de les aportacions del propi Porcar, de la metodologia emprada en l'estudi de l'art rupestre del seu moment i que tardaria a superar-se. De fet, en la dècada dels anys quaranta, amb l'excepció dels treballs de J. B. Porcar, a penes es registren esdeveniments dignes de menció.

Un d'ells està lligat al naixent SIP. Es tracta de diversos abrics en el Barranco de las Letras, com ara el Cinto de la Ventana, en Dos Aguas, descoberts en 1940, dels quals J. J. Senent donaria la primera informació, encarregant-se del seu posterior estudi una comissió del Servei integrada pel mateix Senent, José Alcácer, José Chocomeli i Salvador Espí, davall la direcció de J. Cabré, estudi que es va interrompre per la mort d'este últim i que portarien a terme finalment Francisco Jordá i J. Alcácer en 1951 i publicarien en el número 15 de

la *Serie de Trabajos Varios* del SIP. L'altre és el descobriment en 1947 de la denominada Cova del Polvorí o de Rossegadors, en la Poble de Benifassà, publicada amb breus descripcions i deficients calcs per Salvador Vilaseca eixe mateix any. Sens dubte, este significatiu retrocés en l'estudi de l'art rupestre ha de posar-se en relació amb les dures circumstàncies polítiques del moment.

Els anys de la guerra i la postguerra. Altres institucions

La Guerra Civil —o incivil, com li agradava qualificar-la a F. Jordà que en els difícils anys de la postguerra trobaria en el SIP suport i treball—, interromp la investigació arqueològica valenciana, encara que les Comissions de Monuments Provincials i els propis museus s'encarreguen de la recuperació i conservació del patrimoni historicoartístic en circumstàncies no sempre fàcils.

Rivalitats entre professionals i institucions, troballes arqueològiques sorprenents i no exemptes de polèmiques, consolidació de les institucions museístiques, creació del Servei d'Investigació Arqueològica Municipal de la Ciutat de València en 1948, naixement dels primers congressos que van servir de fòrum d'intercanvi de coneixements i d'obertura cap a l'exterior de la investigació arqueològica en les comarques centre-meridionals valencianes, i els contactes amb els professionals catalans en les septentrionals, serien els elements que caracteritzen l'arqueologia valenciana en la dècada dels anys quaranta del passat segle.

Visita al Museu de Prehistòria de José María Albareda Herrera, Secretari General del Consell Superior d'Investigacions Científiques. D'esquerra a dreta: Isidro Ballester, Francisco Jordà, Lluís Pericot, José María Albareda, Domingo Fletcher i Manuel Vidal. 1948.

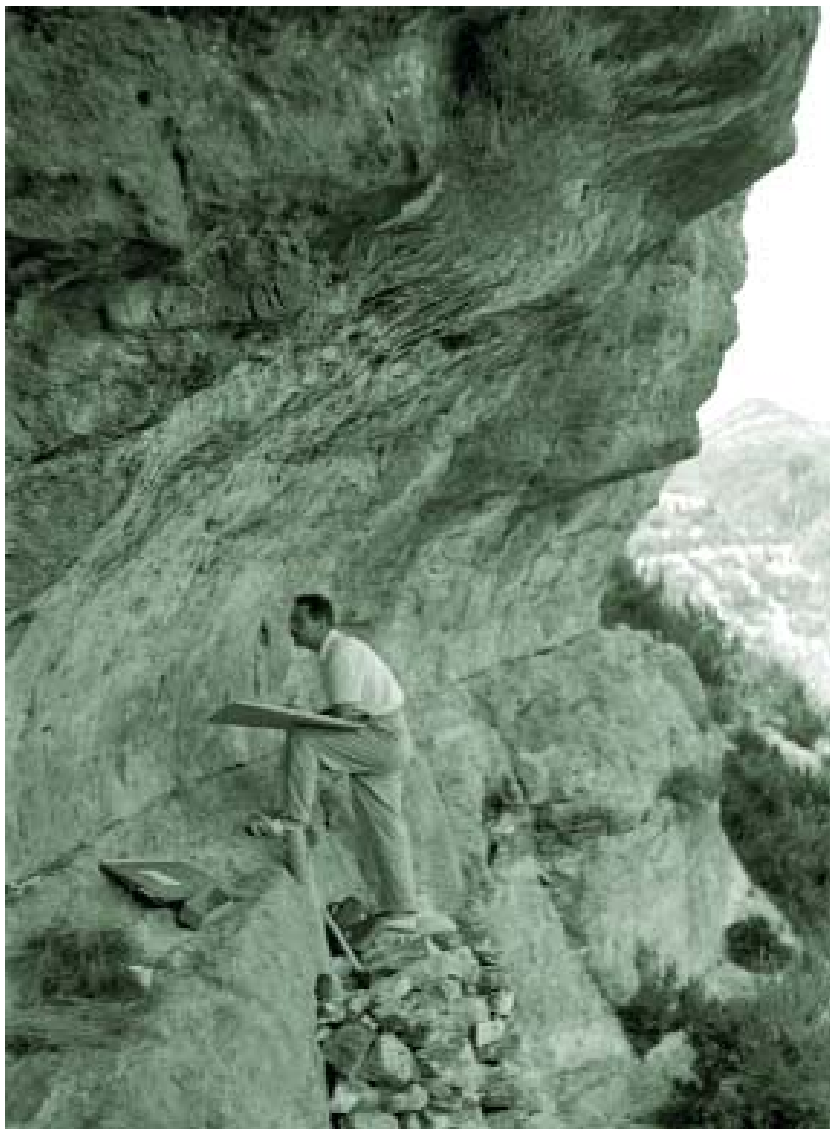
[Paper. Arxiu Diputació València. ADPV (SIG.E.8.5.12/C.1)]

En efecte, els treballs de F. Esteve a Castelló, abans del seu trasllat a Tortosa i Amposta on realitzaria una intensa activitat arqueològica i d'extraordinari interès, trobarien acollida en la revista *Saitabi*, i Joan Maluquer de Motes, deixeble de P. Bosch Gimpera, ja en l'exili, analitza els materials lítics del Barranc de la Valltorta.

L'arqueologia alacantina en la dècada dels anys quaranta, igual que la següent, es mou entre la decepció i l'esperança. Esta última s'alimenta d'alguns esdeveniments d'interès, entre els quals podríem citar la creació del Museu Arqueològic d'Elx en 1947, les excavacions en l'Alcúdia d'Elx per part d'A. Ramos, els primers treballs de José María Soler García a Villena, les interessants síntesis de J. Lafuente Vidal i F. Figueras Pacheco o els treballs del Pare Belda, l'actitud del qual en el seu treball, director del Museu Arqueològic Provincial, en algunes de les seues excavacions i prospeccions i en determinades troballes han d'incloure's en la decepció d'estos anys, com el cas de les falsificacions del Bancal de la Corona.

Els Congressos Arqueològics del Sud-est, impulsats des de Cartagena per Antonio Beltrán, constituïran un significatiu impuls per a l'arqueologia alacantina, ja que el IV es reuniria a Elx en 1948 i el VI, dos anys després, a Alcoi. Seguint el seu exemple, en 1946 se celebra a València el I Congr s d'Arqueologia del Llevant Espanyol, en el qual participarien activament els membres del SIP, que publicarien les seues comunicacions en un volum dels *Trabajos Varios*, mentre que altres comunicacions —no sabem si totes—, dos només dedicades a l'arqueologia valenciana, s'inclouen en el número 25-26 de *Saitabi*.

Este  s un altre dels aspectes importants que hem d'assenyalar del SIP, la seua projecció externa, com va quedar reflectida en *La labor del SIP y su Museo en el pasado a o 1930* (Ballester, 1931: 26 i ss.), on es diu: «La conveniencia de que el Servicio de fe de vida en el mundo científico, obliga a su concurrencia a cuantos Congresos Arqueológicos se celebren». A resultes d'a   ser  habitual, des dels albors del SIP, la participació dels seus membres amb ponències i comunicacions, tant en els Congressos Internacionals, com en els Nacionals quan comencen a organitzar-se, sobre la problem tica prehist rica i arqueol gica valenciana. En 1929, en el IV Congr s Internacional d'Arqueologia celebrat a Barcelona, ja veiem una nombrosa presència de membres del SIP; i l'adhesió i presència del Servei la podem seguir en el XII Congr s de l'Associació Espanyola per al Progr s de la Ciència també a Barcelona, el V Congr s Internacional d'Arqueologia a l'Alger, el Congr s Internacional d'Antropologia i Arqueologia Prehist rica a Coimbra i Porto, i en els Congressos Arqueològics del Sud-est Espanyol, com hem assenyalat més amunt. Conferències, visites guiades, atenció a investigadors forans... tot

Francisco Jordá realitzant
treballs de camp en
l'Abrigo del Ciervo
(Dos Aguas). 1951.
[Negatiu B/N. SIP 1.054]

formava part d'eixa projecció que està en la base del SIP. El suport del CSIC, al convertir-lo en la seua secció de Prehistòria a València, a finals dels quaranta, suposava l'afermament i la consolidació del Servei en esta línia.

Col·laboradors del Servei han sigut molts des de llavors: diverses generacions d'arqueòlegs i prehistoriadors s'han format i han treballat en esta institució i fonamentat els principis exposats pel seu fundador, I. Ballester. A pesar dels problemes que en alguns moments el SIP va tindre dins la mateixa Diputació, com el retall de pressupost de l'any

1933, i del cessament d'activitats que va suposar la Guerra Civil, el Servei va seguir mantenint les línies d'actuació descrites més amunt. Aquells primers investigadors que van assumir els principis fundacionals de la institució, com ara L. Pericot, F. Ponsell, Mariano Jornet, Gonzalo Viñes, Emilio Gandia, Emili Gómez Nadal, Francisco Porcar López, Domingo Fletcher, Ernesto Jiménez Navarro, Julián San Valero, Manuel Vidal i López, Enrique Pla, José Alcácer... formen part de la història del SIP en els anys heroics de la seua fundació i consolidació. Seria de desitjar que el sentit de col·laboració entre les institucions valencianes i els investigadors valencians que es va plantejar en 1927 seguira funcionant per a bé de la nostra Arqueologia i Prehistòria.

La creació del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València: entre l'Escola Superior de Diplomàtica i «por la ciencia hacia Dios» (1921 - 1940)

Joan Emili Aura Tortosa
Universitat de València

A la història de l'Arqueologia prehistòrica en el País Valencià s'han dedicat diversos treballs en els últims vint anys, per bé que la seua contextualització dins la tradició científica valenciana i espanyola, la malla de relacions traçada entre algunes de les seues figures més destacades o els matisos que s'entreveuen en àmbits locals, advertixen que és llarg el camí que queda per recórrer¹. Per a explicar-ne el desenvolupament se solen buscar marcs interpretatius, o almenys informatius, en els processos polítics, socials i científics que acompanyen la construcció/destrucció de l'Estat liberal al llarg del període comprés entre la proclamació de la I i la II República Espanyola, de la qual es commemora enguany el 75 aniversari.

En este breu text s'analitzen els antecedents directes i els primers anys del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València. A partir de l'anàlisi d'una part del fons documental conservat en l'actual Departament de Prehistòria i Arqueologia es presta atenció a la figura del seu primer director, el professor Luis Gonzalvo París, i a les relacions entre les institucions implicades en la investigació arqueològica que, en molts casos, només poden ser traçades a partir de les coincidències personals. La procedència dels seus membres indica que el Laboratori va ultrapassar els inicials objectius docents d'àmbit universitari (Fletcher, 1975), configurant-ne un grup divers, en el qual s'intuïx un altre interès comú a banda d'allò arqueològic: la participació activa en diferents publicacions, societats, organitzacions i institucions culturals i polítiques d'orientació regionalista i nacionalista.

Antecedents

Entre el cessament de l'activitat pública de la Societat Arqueològica Valenciana, datat entorn de 1883-1886 (Goberna, 1981), i la segona dècada del segle xx la publicació, escassa, sobre la

Prehistòria recent i l'Arqueologia valenciana havia quedat reduïda a allò que havia estat lliurat per alguns sacerdots —Roc Chabàs, Juli Furgús o Remigio Vicedo Sanfelipe—, encara que no falta alguna síntesi interessant com la de Francisco Almarche (1918) sobre la «civilització» ibèrica o la guia d'Elías Tormo (1923). Este període queda delimitat pels dos episodis en què s'expressen les crítiques més dures cap als que van intentar una certa conciliació entre la religió i l'evidència científica. El primer se situa entre 1880 i 1885, quan es produïxen les crítiques més feroços contra els «transformistes», caricaturitzats en el llibre de Manuel Polo i Peirolón o en els articles de la premsa d'Alcoi (Catalá, 2001; Aura, 2000). El segon correspon a la celebració en 1909 del centenari del naixement de Darwin en el paranimf de la Universitat de València, amb una mesa presidida per Peregrín Casanova, Miguel de Unamuno, Juan Bartual i Eduardo Bosca, que va estar acompanyada d'una desproporcionada reacció dels mateixos sectors conservadors (Núñez, 1977; Sanchis Guarner, 1972: 540). Esta situació no aconsegueix explicar, però sí que ajuda a comprendre, el que s'ha descrit com una paradoxa: el fet que la influència de Juan Vilanova i Piera (Gozalo, 1993), la figura més destacada de la Prehistòria espanyola durant l'últim terç del segle XIX, no aconseguirà consolidar a València una tradició d'estudi, a pesar de l'emergent investigació que sobre el nostre país es va començar a articular entorn de la Societat Arqueològica Valenciana (*ca.* 1871-1886), tal com ha sigut assenyalat per María Victoria Goberna (1981 i 1985).

Amb estos antecedents, els estudis arqueològics i prehistòrics en el País Valencià aconsegueixen una certa normalitat científica a partir de la segona dècada del segle XX. La creació del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València pot ser observada des de diferents perspectives, entre les quals cap la seua consideració com un element més d'esta dinàmica. La realització d'algunes excavacions (Martí, 1995), sobretot en llocs d'època ibèrica i aollint-se al reglament de la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats (1912), la creació del Centre de Cultura Valenciana (1915) i, sobretot, la del Servei d'Investigació Prehistòrica en 1927 constitueixen altres exemples d'esta situació. Esta «normalitat» serà breu, si ens atenim al que ocorrerà en els primers anys de la dècada dels anys quaranta del segle XX. Però, fins a arribar a 1940, podem apreciar un període dinàmic i de ràpida maduresa institucional, tal com ha sigut assenyalat per Bernat Martí (1995), perquè a la fundació dels centres citats més amunt s'afeg la proposta de creació d'un Museu Municipal a Xàtiva (1919), el Museu Militar de Sagunt (1925), el Museu Arqueològic d'Alacant (1931), la creació de l'Institut d'Estudis Valencians (1937), o la consolidació d'importants col·leccions que serviran de nucli d'importants museus com els d'Alcoi o Elx.

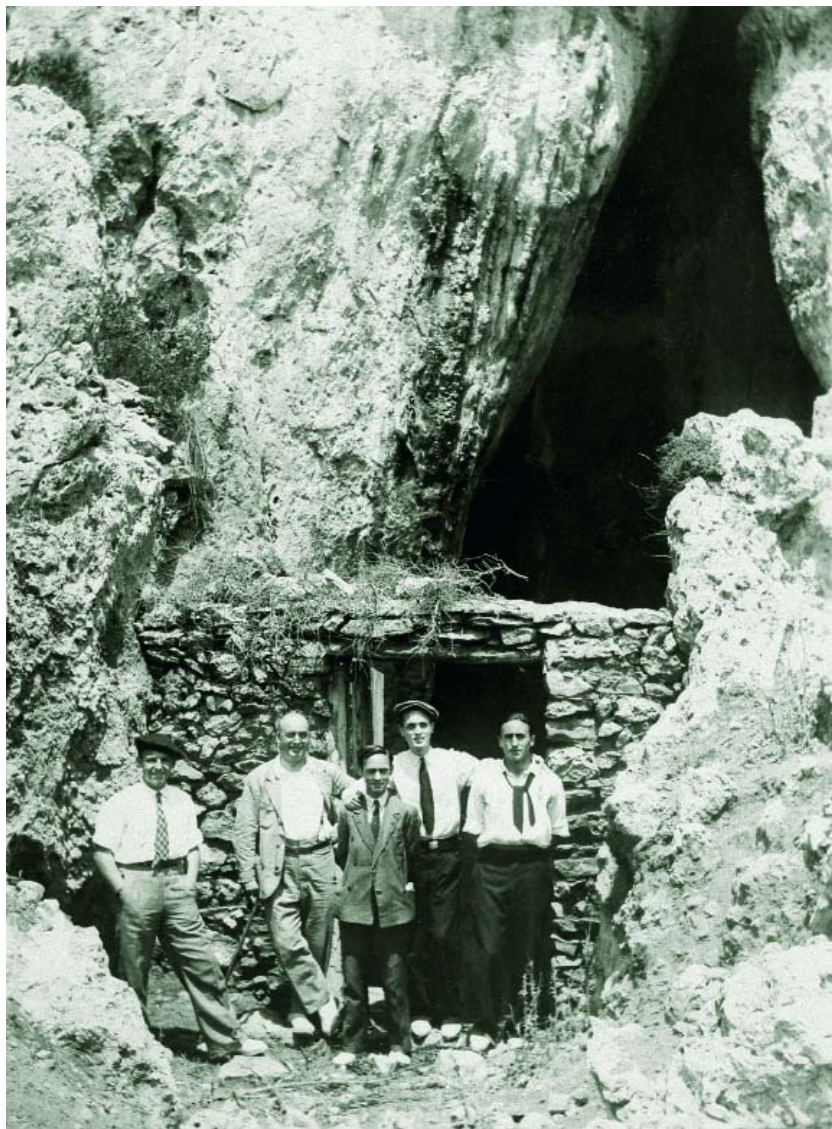
El Professor Luis Gonzalvo París

L'emergència de les noves institucions dedicades a l'estudi de l'Arqueologia i la Prehistòria va estar precedida de la reforma universitària de 1900, que va traslladar l'ensenyança de l'Arqueologia des de l'Escola Superior de Diplomàtica a la Universitat. Coincidint amb estos canvis docents l'Arqueologia històrica, fonamentalment la «clàssica», comença a abandonar els museus de Belles Arts per a conformar museus arqueològics, mantenint una certa relació amb la Història de l'Art; i un altre tant ocorrerà amb la Prehistòria, encara que en este cas es troba més lligada a la Geologia i a la Paleontologia (Díaz-Andreu i Mora, 1985). En este ambient de transformació cal situar la formació acadèmica del professor Gonzalvo.

La Universitat de València va comptar a partir de 1902 amb una secció de ciències històriques dins la seua Facultat de Filosofia i Lletres (Baldo, 1997), a la qual es va incorporar L. Gonzalvo en 1905 com a catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica, encara que en altres textos se situa en 1904 la seua arribada a València (Díaz-Andreu, 2004). Però els lleugers canvis en els continguts docents no resolien més que una part del crític diagnòstic que els regeneracionistes venien plantejant respecte de la ciència i els mètodes pedagògics de l'ensenyança a Espanya. En este sentit, la creació del Laboratori ha de ser relacionada amb la millora de la formació-professionalització dels estudiants, dins la tímida i acabada d'estrenar autonomia universitària del Decret Silió de 1919 (cf. Mateu i Llopis, 1952). Igualment, pot considerar-se com el resultat lògic d'una creixent preocupació de professors, alumnes i diversos professionals extrauniversitaris, per la investigació i conservació patrimonial (Fletcher, 1975; Martí i Villaverde, 1997).

Dos treballs de Felip Mateu i Llopis (1952 i 1975), testimoni directe d'aquells primers anys del Laboratori, permeten recórrer la transformació acadèmica que començava a manifestar-se, amb especial referència a l'ensenyança de l'Arqueologia, i aporten les úniques notes biogràfiques del que va ser el primer Catedràtic d'Arqueologia de la Universitat de València. L. Gonzalvo havia nascut a Àvila en 1874 i va estudiar en l'antiga Escola Superior de Diplomàtica. En 1893 va ingressar en el Cos Facultatiu d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs, sent destinat a l'Arxiu d'Hisenda de València i, després d'una breu estada en el de Toledo, va ser traslladat a l'Arxiu Històric Nacional on va romandre entre 1896 i 1905, any de la seua tornada a València, ja com a catedràtic. Fins ací les dades recopilades en el volum dedicat a commemorar el *L Aniversario de la Fundación del Laboratorio de Arqueología* (1975), ja que no hem trobat cap necrològica dedicada al professor Gonzalvo, a diferència d'allò que s'ha ocorregut amb altres catedràtics de la Facultat.

Lluís Pericot a l'entrada de la Cova del Parpalló (Gandia). Al seu costat se situa un grup d'alumnes universitaris, entre els quals Julián San Valero, a la seua dreta, i Domingo Fletcher, l'últim a la seua esquerra. 1932. [Paper. SIP 16.362]

Hom L. Gonzalvo considerava alumne de l'arabista aragonés Francisco Codera, sense que se li puga establir una relació estreta amb José Ramón Mélida (Díaz-Andreu, 2004), sent-li descrita certa «alergia frente a la publicación de los datos que él obtenía y de los comentarios que cualquier tema en él sugería» (Pericot, 1975: 16); de fet, l'únic treball seu que hem aconseguit localitzar és el discurs llegit amb motiu de l'obertura del curs 1914-1915 titulat *Carácter, elaboración y enseñanza de los estudios históricos* (Gonzalvo, 1914) i algunes notes manuscrites que han de datar-se en la seua majoria entre 1921 i 1927 sobre la creació i els primers anys del Laboratori (cf. Apèndix documental).

Com a catedràtic de la Facultat de Filosofia i Lletres va ocupar la direcció de l'Institut d'Idiomes de la Universitat de València (Baldo, 1997), des d'on es va mostrar contrari a mantindre les classes de valencià impartides fins llavors pel Centre de Cultura Valenciana. L'objectiu era d'atorgar a estos estudis rang universitari i amb eixa intenció la Universitat va crear el Seminari de Filologia Valenciana, designant Manuel Sanchis Guarner com al seu encarregat, qui per suggeriment de L. Gonzalvo es trasllada al Centre d'Estudis Històrics de Madrid, per a estudiar amb Tomàs Navarro (Mancebo, 1994; Pellicer, 2003). Amb la proclamació de la República, L. Gonzalvo combina la direcció de l'Institut d'Idiomes amb el seu nomenament com a vicerector i des de febrer de 1937 amb la direcció de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Valencians, integrada per Carles Salvador, M. Sanchis Guarner, Francesc Almela i Vives i Bernat Artola (Barona i Mancebo, 2003; Pellicer, 2003). L. Gonzalvo va dimitir del seu càrrec de vicerector el 3 d'agost de 1938, després de ser mobilitzat per la República.

La victòria del colp militar franquista li va suposar la separació de la seua càtedra i la jubilació forçosa el 17 d'octubre de 1940 i, com en tants altres casos, només va aconseguir que es desestimaren els càrrecs quan ja havia sobrepassat l'edat reglamentària de jubilació (Garcia i Salavert, 1986; Baldo, 1987). L'última referència del professor Gonzalvo és de Nicolau Primitiu Gómez Serrano (1941), qui relata que li mostra i demana opinió sobre una figura, possiblement romana, trobada a València.

L'herència de l'Escola superior de Diplomàtica: «Esfera d'acció del Laboratori: límits i caràcter de la seua activitat»

Entre la documentació conservada es troba una còpia de l'acta de la Junta de la Facultat de Filosofia i Lletres en què es va aprovar la creació del Laboratori d'Arqueologia, celebrada el dia 3 de desembre de 1921 (cf. Apèndix documental, núm. 1) i algunes quartilles manuscrites entre les quals tenen un interès especial les encapçalades amb el títol *Esfera de acción del Laboratorio: límites y carácter de su actividad* (cf. Apèndix documental, núm. 2); d'altres originals de cert interès són un esbós d'escut del Laboratori o la capçalera d'un Reglament de la Societat Artístico-Arqueològica Valenciana a què també pareix referir-se Lluís Pericot (1975: 16).

Esta breu memòria conté un posicionament sobre diversos temes: la concepció que tenia Gonzalvo de l'arqueologia, els objectius i funcions del Laboratori —docents, documentals, museològics, professionals i investigadors—, o sobre els fins que havia de complir la Universitat. Resulta aclaridor que en les primeres línies es definisca el camp d'actuació del Laboratori i que no hi figure cap menció a l'arqueologia prehistòrica. La seua formació en l'Escola Superior de Diplomàtica queda plasmada, sens

Visita del Centre de Cultura Valenciana a un abric d'art rupestre en el Barranc de la Carbonera (Beniatjar). D'esquerra a dreta apareixen Juan José Senent, Rafael Pardo i Nicolau Primitiu Gómez; asseguts a la dreta es troben Lluís Pericot i Salvador Espí. 1933. [Paper. SIP D/5.716]

dubte, en esta declaració d'objectius i funcions i, possiblement, propiciarà una definició de l'àmbit d'actuació preferent del Servei d'Investigació Prehistòrica. Quan alguns anys després, en 1926, s'arriba a formalitzar per part de L. Gonzalvo, José María Ibarra Folgado i N. P. Gómez Serrano una sol·licitud per a excavar el poblat prehistòric del Puntal dels Moros (Nàquera), sorgixen dificultats alienes al propi Laboratori que impedeixen esta incursió en la Prehistòria (Fletcher, 1975: 24).

L'observació d'estos esdeveniments, des d'una posició personal, permet valorar-los com una delimitació del camp d'actuació del Laboratori i del SIP, en un context immediat a la seua creació i a la incorporació de L. Pericot a la Universitat de València i al SIP. Certament, no coneixem cap referència sobre com es va gestionar el solapament d'activitats entre el Laboratori d'Arqueologia, la secció d'Arqueologia del Centre de Cultura Valenciana i el SIP, encara que la coincidència de diversos membres en les tres institucions —Isidro Ballester, N. P. Gómez Serrano o José Martínez Aloy, per citar-ne els més destacats— no transmet l'existència d'actituds excloents.

En tot cas, l'activitat del Laboratori d'Arqueologia en esta primera etapa sembla dinàmica entre 1924 i 1927, fins a l'extrem que és freqüent situar la seua creació en el curs 1924-25 (VV.AA., 1975). A partir d'esta última data no es coneixen reunions ni informes, com els que van ser exhaustivament referenciats per Domingo Fletcher (1975). Potser la millor explicació del cessament de l'activitat del Laboratori estiga en la dedicació de L. Gonzalvo a la gestió universitària, com a director de

l'Institut d'Idiomes primer i com a vicerector després, encara que no és possible obviar que l'any 1927 es produïxen dos fets decisius per a la investigació sobre la Prehistòria valenciana: la ja referida creació del SIP i l'arribada del professor Pericot García a la Universitat de València. Són significatius els records de L. Pericot (1975) sobre la seua arribada a València, el contacte amb L. Gonzalvo i amb el Laboratori i la ràpida col·laboració amb I. Ballester: a penes dos anys després s'havien iniciat les excavacions en la Cova del Parpalló.

Carta d'agraïment
de Juan José Senent al
Rector de la Universitat
de València pel seu
nomenament com a
delegat o «individuo
correspondiente» a Alcoi
del Laboratori
d'Arqueologia de la
Universitat de València.
1925.

Esta delimitació d'àrees d'actuació ja estava acceptada quan en 1937 es crea l'Institut d'Estudis Valencians davall la presidència de J. Puche Álvarez, llavors rector de la Universitat de València. A L. Gozalvo, que n'era vicerector amb J. Puche, se li encarrega la Secció Filològica i no l'Històrico-Arqueològica, presidida per I. Ballester i en la qual s'integra el Museu de Prehistòria i el SIP. Sobre la secció Històrico-Arqueològica de l'Institut pot consultar-se el treball de Joaquim Juan Cabanilles inclòs en este llibre.

Visita del Centre de
Cultura Valenciana al Puig
(Sagunt). D'esquerra
a dreta: Manuel de
Navarrete, Pío Beltrán
Villagrasa, Isidro Ballester,
Rafael Martínez, Nicolau
Primitiu Gómez, Adolf
Schulten, Manuel González
Simancas i Salvador Espí.
1933. [Paper. D/5.726]

Col·laboradors i membres del Laboratori: una malla de relacions

A més de la definició de l'àmbit d'actuació i dels objectius del Laboratori, Gonzalvo va redactar unes notes sobre octaves de possibles col·laboradors i va organitzar una Junta Tècnica que va arribar a proposar al Rector de la Universitat de València el nomenament de corresponsals del Laboratori en diverses ciutats: Eliseo Gómez Serrano, professor de Geografia en la Normal d'Alacant, Juan José Senent Ibáñez, inspector de Primera Ensenyança de la Província d'Alacant, Antonio Barberá Sentamans, Reverend-Conservador del Museu Diocesà de València, Manuel Peris Fuentes de València, José Lizón, Mestre de Primera Ensenyança d'Olocau, José Luis Almunia Reboul de València i Pedro Ibarra Ruiz, Cronista d'Elx. A més d'esta llista de corresponsals, es conserva una carta dirigida per J. J. Senent al Rector de la Universitat de València, en la qual li agraïx el nomenament.

Les notes individualitzades sobre possibles col·laboradors i mecenes, que el propi L. Gonzalvo organitza en catedràtics, alumnes i ex alumnes, funcionaris del cos d'Arxivers i persones alienes a la Universitat, incorporen unes breus línies dedicades a cada un: Albiol, F. Almarche, l'antiquari Almenar, I. Ballester, Antimo Boscá Seytre —fill d'Eduardo Boscá, Catedràtic d'Història Natural i un dels primers evolucionistes valencians (Catalá, 2001)—, José Caruana, Pedro Galiana, N. P. Gómez Serrano, J. Ibarra y Folgado, Emilio Lluch Arnal, J. Martínez Aloy, Francisco Martínez i Martínez, F. Morote —director de l'Institut General i Tècnic—, el fotògraf Novella, Manuel Peris, Jaime Poch Garí i J. J. Senent.

Visita a l'Arc Romà
(Cabanes, Castelló).
D'esquerra a dreta:
Pedro Ibarra, Luis
Gonzalvo, persona sense
identificar, Emilio Lluch,
Adolf Schulten, persona
sense identificar, Emili
Gómez Nadal, Martín
Almagro, persona sense
identificar, Lluís Pericot
i Manuel de Navarrete.
Cap al 1933.
[Paper. D/5.724]

El Laboratori es va organitzar en quatre seccions: Numismàtica, amb L. Gonzalvo i Pío Beltrán Villagrasa com a especialistes; Prehistòria, en la qual figuren I. Ballester, N. P. Gómez Serrano i E. Lluch; Arqueologia i Belles Arts, a càrrec de L. Gonzalvo i Juan de Contreras; i Etnologia i Etnografia de què eren responsables Manuel Cabrera Waleta i José Llorca. Desconeixem la composició completa de la Junta Tècnica —L. Gonzalvo era el seu president i Emili Gómez Nadal el secretari— i sobre la seua Junta de Patronat, citada en la carta de Senent. En tot cas, allò que s'ha descrit fins ara transmet la idea d'una estructura meditada i una organització minuciosa.

Els membres del Laboratori d'Arqueologia solien reunir-se els dimecres, de 7 a 9 de la vesprada, i en els llistats d'assistents que hem pogut consultar figuren L. Gonzalvo, J. de Contreras (Marqués de Lozoya), M. Cabrera i Waleta, Francisco Beltrán Bigorra, P. Beltrán Villagrasa, J. M. Ibarra i Folgado, I. Ballester, E. Lluch, F. Martínez i Martínez, Enrique Peris Font, J. J. Senent, Francisco Seytre, José M. Corbin i els alumnes: Juan Beneyto Pérez, Jesús García Tolsá, J. Llorca, Vicente Genovés Amorós, Claudio Miralles de Imperial, Felip Mateu i Llopis, Olimpia Arocena i E. Gómez Nadal, que actuava com a secretari.

Hem mencionat que a banda de l'interés històric, arqueològic o patrimonial que compartien els membres del Laboratori existia un altre nexa que els relacionava: el seu valencianisme cultural i en molts casos polític. És anecdòtic, però significatiu, el fet que dels cinquanta-dos firmants de les Normes de Castelló l'any 1932, cinc estan relacionats amb

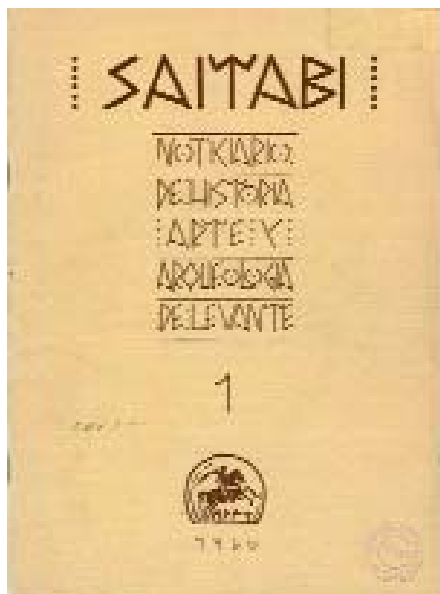
el Laboratori: J. Beneyto, E. Gómez Nadal, N. P. Gómez Serrano, F. Martínez i Martínez i F. Mateu i Llopis. Esta referència pot ser amplificada citant la participació de J. J. Senent Ibáñez en la fundació de Joventut Valencianista (1908); la presència destacada de N. P. Gómez Serrano, J. Martínez Aloy i F. Martínez i Martínez en el Centre de Cultura Valenciana (1915); les col·laboracions firmades entre 1926 i 1931 per J. Beneyto, I. Ballester, E. Gómez Nadal o F. Mateu i Llopis, en Cultura Valenciana, una revista trimestral vinculada als jesuïtes i editada per l'Acadèmia Valencianista del Centre Escolar i Mercantil; o la fundació en 1930 per un grup de jòvens professors de la Universitat de València d'Acció Cultural Valenciana, en la qual participen J. Beneyto Pérez, J. Garcia Tolsá (vicesecretari), E. Gómez Nadal (vicepresident) i F. Mateu i Llopis (Pellicer, 2003).

El Laboratori en 1940: per la ciència cap a Déu

Des de la seua creació en 1927, el SIP concentrarà i liderarà bona part de la investigació arqueològica valenciana, sobretot pel que fa a la Prehistòria. Els treballs de gestió del professor Gonzalvo i les reformes dels plans d'estudi que se succeïxen des de 1928 (Baldo, 1997), possiblement van propiciar una clara ralentització de les activitats del Laboratori durant el període republicà, agreujades sens dubte a partir de la insurrecció militar.

Certament, en 1939 s'inaugura una nova etapa: el 6 de febrer E. Gómez Nadal creuava la frontera per *Le Perthus* i el 29 de març es realitzava el traspàs de poders en la ciutat de València. Es posen en marxa els expedients de depuració que en la Facultat de Filosofia i Lletres afecten a tres dels díhuit professors: el ja mencionat E. Gómez Nadal, professor auxiliar i membre de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Valencians i els catedràtics Deleito Piñuela i L. Gonzalvo (Baldo, 1997). El Laboratori canviarà de denominació en els pròxims anys —al rètol inicial de Laboratori d'Arqueologia se li afig «y de Ciencias Auxiliares»— i només la presència d'Olimpia Arocena Torres, la primera dona que va exercir com a professora en la Facultat (Baldo, 1997), i establix una certa continuïtat respecte a l'època de L. Gonzalvo.

Es produïx una refundació del Laboratori que el nou director intenta descriure com continuïsta dècades més tard, incloent alguna referència irònica sobre els principis «patriòtics» que existien en la Universitat de València a principis de la dècada de 1940 (Ballesteros, 1975). També hi roman algun dels membres de la primera època, com N. P. Gómez Serrano, i a mesura que avança la dècada s'aniran incorporant antics alumnes de la universitat republicana: D. Fletcher, Enrique Pla Ballester,

Portada del número 1 de la revista «Saitabi». 1940

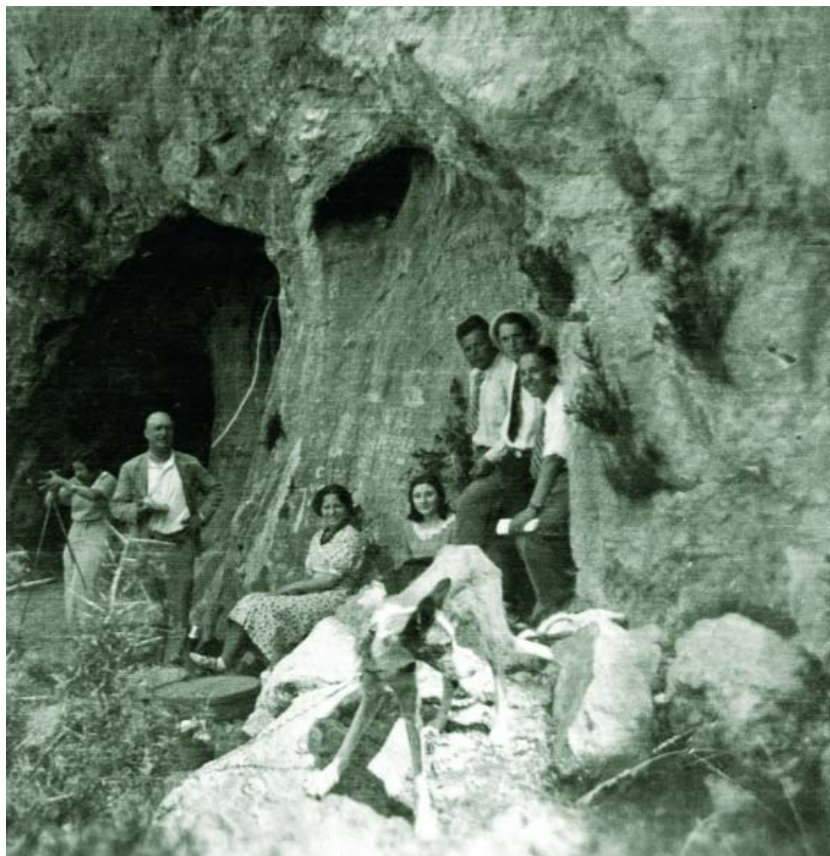
Retrat de José Chocomeli, fundador en 1940 de la revista «Saitabi» publicada per la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València.

Julián San Valero Aparisi o Francisco Jordá Cerdá, en la mesura que els càrrecs i condemnes a què van estar sotmesos alguns queden desestimats o commutats. En tot cas, sobre el Laboratori d'Arqueologia en la dècada de 1940 hi ha un treball recent de B. Martí i V. Villaverde (1997) que analitza els canvis ocorreguts respecte als primers anys.

Són anys foscos, un llarg túnel que només en les últimes dècades comença a ser il·luminat. Es dona la circumstància que el jutge depurador nomenat pel nou règim per a la Universitat de València era el catedràtic de Mineralogia i Botànica F. Beltrán Bigorra (Mancebo, 1994; Claret, 2004), substituït d'Eduardo Boscá Casanoves i assistent a les reunions del Laboratori en la dècada dels anys vint. Altres membres del Laboratori també tenen altres ocupacions: J. Beneyto serà Catedràtic de la Història del Dret a Madrid i dedicarà diversos treballs a justificar el nou règim; Vicente Genovés Amorós és Delegat Provincial d'Ensenyança de Falange i, després de la depuració de Maria Moliner, s'encarrega a Ibarra i Folgado la direcció de la Biblioteca de la Universitat (Mancebo, 1994), per citar alguns exemples.

En estes circumstàncies s'inicia la publicació de la revista *Saitabi*, *Noticiario de Historia, Arte y Arqueología de Levante*, en el primer número de la qual es pot llegir una editorial que proclama els principis següents: «Realización científica eficiente, fidelidad a la cultura hispana, prudencia crítica, independencia de escuelas y ajustamiento a las orientaciones nacionales son los caminos que se traza esta revista, cuyo único norte es procurar y registrar la captación pura

Lluís Pericot a l'entrada
de la Cova de les
Meravelles (Gandia)
amb un grup d'alumnes
universitaris. A l'esquerra
de la imatge, Josefa
Chaume es troba utilitzant
un teodolit junt a Pericot.
De dreta a esquerra, Julian
San Valero és el primer
i Salvador Espí el tercer.
1932.
[Paper. SIP D/5.746]

de la verdad histórica para ponerla al servicio de Dios y del renacimiento de la España Imperial, bajo el signo ejemplar del Caudillo».

Un ideari que està d'acord amb el del Ministre Ibáñez Martín (1944: 17) qui, a l'hora d'establir la doctrina sobre el paper de la Ciència en el nou règim durant l'obertura del curs 1944-45 en la Universitat de València, no dubtava a parafrasejar una màxima del nacionalcatolicisme que hem inclòs en el títol d'este treball (presa de Claret, 2004).

1

He d'expressar a Bernat Martí Oliver la meua gratitud per la paciència amb què ha atès i en la majoria dels casos resolt els diversos dubtes que sobre la història de l'Arqueologia valenciana li he plantejat en els últims anys.

Apèndix documental

Document núm. 1:

Acta de Junta de Facultad sobre la creación del Laboratorio de Arqueología

En la Universidad Literaria de Valencia en 3 de Diciembre de 1921, reunida la Junta de Facultad a las 15 horas, bajo la Presidencia de D. Pedro María López, Decano de esta Facultad, con asistencia de los señores que al margen se expresan [Decano, Ventura, Riba, Gonzalvo, Deleito, Casado y Velasco, Secretario], se leyó el acta de la anterior sesión, siendo aprobada.

El señor Gonzalvo propuso a la Facultad la creación de un Laboratorio Arqueológico, donde, de acuerdo con los fines de la Universidad, se puedan organizar materiales de trabajo, encauzar procedimientos y estimular aficiones, en las distintas ramas de ese orden de estudios, reuniendo y ordenando series de reproducciones plásticas y gráficas de todo género de antigüedades, redactando papeletas bibliográficas de Arqueología, organizando excavaciones y contribuyendo a la formación del inventario arqueológico de la región y vigorizando por cuantos medios se pueda la especialidad de Arqueología valenciana.

El Sr. Gonzalvo rogó a la Facultad que si juzgase esta idea digna de ella, la aprobase e hiciese suya, designando una comisión de su seno para que proceda a realizar las gestiones necesarias para la creación y existencia oficial de dicho Laboratorio.

Asimismo manifestó que, con el fin de ganar tiempo y con el carácter de condicionados a juicio del Claustro de la Facultad y del Ordinario de la Universidad, ha realizado el proponente algunas gestiones particulares, en virtud de las cuales y para el caso de que la proposición mereciera ser aprobada por esta Junta de Facultad, el que propone hace presente a la misma de los siguientes ofrecimientos:

1°. Por parte del Ministro de Instrucción Pública y Subsecretario la oferta de apoyo decidido para la institución, si llega el caso de crearse en esta Facultad.

2°. Por parte del Sr. Rector de esta Universidad, la concesión de un local compuesto por dos salas en el piso principal de la misma Universidad.

3°. Por parte de los alumnos de los dos últimos cursos de esta Facultad, la oferta de su colaboración personal en cuanto lo permitan sus tareas escolares, y la donación para el Laboratorio de algunos libros y una cantidad en metálico.

4°. De varias personas pertenecientes y ajenas a la Universidad el ofrecimiento de su cooperación desinteresada en los trabajos del Laboratorio y de donación de libros y alguna publicación periódica.

5°. Personalmente ofrece el Sr. Gonzalvo, con su voluntad y actividad aunque a la Universidad pertenezcan ambas, su colección particular de monedas antiguas, otra de improntas, las papeletas bibliográficas de Arqueología que en número de cinco a seis mil tiene redactadas, algunos libros de su propiedad y el importe líquido del curso de árabe clásico que viene explicando.

La propuesta del Sr. Gonzalvo París fue acogida con verdadero entusiasmo por la Facultad. Todos los señores claustrales hicieron uso de la palabra felicitando al digno compañero por su altruismo, generosidad y elevada idea en pro de la Enseñanza y que tanto enaltece el nombre de la Facultad que se honra teniendo en su seno a tan cultísimo y laborioso profesor.

El Claustro por unanimidad le concedió un voto de gracias e hizo suya la proposición acordando que los señores D. Pedro María López y Don Carlos Riba ayuden al Sr. Gonzalvo a realizar las gestiones pertinentes para la creación del citado Laboratorio de Arqueología.

Document núm. 2:

Esfera de acción del Laboratorio: límites y carácter de su actividad

La materia de trabajo ha de ser la Arqueología en el sentido más amplio dentro de los límites naturales; es decir lo que convencionalmente se divide en Arqueología, Historia de las Bellas Artes, Numismática, Epigrafía, Diplomática y Bibliología.

El carácter de los trabajos ha de ser de acopio y organización de materiales de estudio en originales o reproducciones, de fomento de estos estudios, de intensificación del aspecto regional de los mismos y de utilización de aquellos materiales por catedráticos, alumnos y personas ajenas a la Universidad.

Su interés debe responder al triple fin de la Universidad, pedagógico-profesional, científico-abstracto, y de difusión de la cultura.

Posibles funciones del Laboratorio.

1º. Obtención de reproducciones:

En escayola, galvanoplastia, etc. de inscripciones, relieves y otros objetos arqueológicos, ya por confección propia, ya por donación, compra o intercambio.

Negativos en ebonita de monedas de museos y colecciones particulares, para reproducir los positivos que fuesen convenientes.

Fotografías de objetos antiguos y de monumentos, tanto para formar un álbum-fichero de arqueología, base de una posible publicación que recogiese y completase los diccionarios, mal ordenados los actuales, como para obtener diapositivas utilizables en clases y conferencias (las que hoy posee la Facultad son muy útiles para Hª del Arte, poco en conjunto, para Arqueología).

Fotografías de documentos no por series de procedencias o por asuntos históricos, que podría ser el procedimiento en un laboratorio de estudios históricos, sino por selección de modelos diplomáticos y paleográficos como facsimiliario y formulario.

2º. Redacción de cédulas de bibliografía de las materias propias del laboratorio (en mis papeletas he comprobado la publicación hasta de tres trabajos sobre un asunto, ignorando cada autor la existencia de los trabajos anteriores).

3º. Práctica de excavaciones y lista de sitios excavables.

4º. Preparación del futuro Museo Arqueológico de la Universidad que debe nacer de este Laboratorio. Para esto se puede contar con las excavaciones y con las donaciones, que es necesario fomentar.

5º. Inventario arqueológico de la ciudad y luego de la provincia y región, con indagación del paradero de los objetos arqueológicos cuya existencia anterior se atestigua por los autores o por cualquier fuente fidedigna.

6º. Preparación del consultorio técnico y bibliográfico de arqueología como función del mismo Laboratorio con carácter público (¿retribuido? y en qué condiciones?).

7º. Organización de una sección especial de estudios arqueológicos valencianos (en relación con el aspecto particular de algunas de las funciones expresadas y aparte de las secciones generales que otras implican).

Isidro Ballester Tormo i la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica

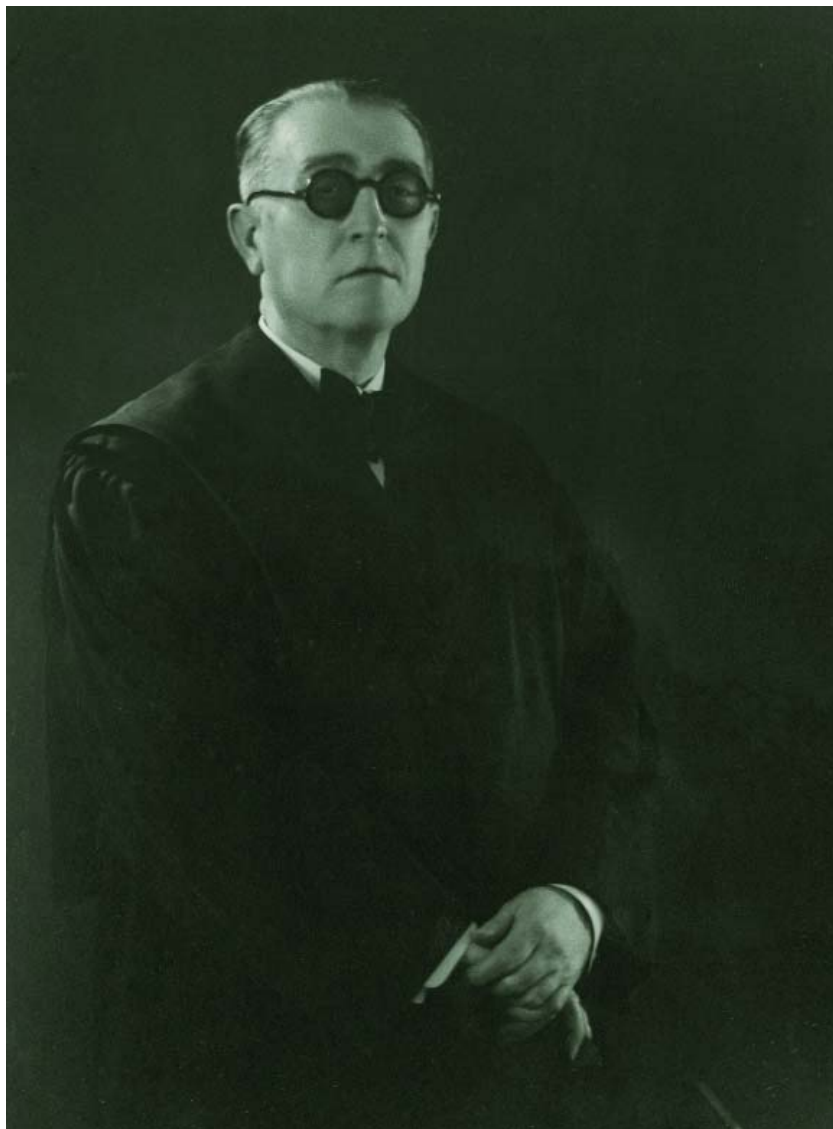
María Jesús de Pedro Michó
Servei d'Investigació Prehistòrica

En l'època en què jo encara era una estudiant de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de València vaig començar a freqüentar la Biblioteca del Servei d'Investigació Prehistòrica, en aquell moment ubicada en el Palau de la Batlia. Recorde aquell espai replet de llibreries, estants i lleixes plenes de llibres, sobri i no massa lluminós però càlid i confortable, amb una gran taula en la qual compartien lectures des del propi director Domingo Fletcher Valls fins als més joves estudiants i investigadors, passant per Enric Pla Ballester, subdirector del Museu, o Enric Llobregat Conesa, director del Museu Arqueològic d'Alacant, i pels professors i catedràtics de la nostra Universitat. En la part que donava a la plaça de Manises estaven les taules de D. Fletcher i E. Pla, i allí, darrere de la taula de don Domingo, la fotografia d'un senyor amb ulleres fosques, ja major i amb el cutis molt blanc, quasi albi. Era Isidro Ballester Tormo, fundador de la institució, encara que llavors jo no sabia res d'ell i estava lluny d'imaginar que algun dia escriuria estes línies que pretenen commemorar huitanta anys d'activitat d'una institució emblemàtica, pionera i modèlica del que ha sigut la investigació arqueològica valenciana i peninsular de les últimes dècades, el Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu Museu de Prehistòria. Servisquen estes línies d'homenatge a tots aquells que van participar en la realització del projecte.

Una aproximació biogràfica a la persona de don Isidro Ballester Tormo

Abans de referir-nos a la història de la institució, el Servei d'Investigació Prehistòrica, anem a centrar-nos en la persona que va ser l'ànima i peça clau del seu èxit. Així, ens preguntem què és el que sabem d'I. Ballester abans de la creació del SIP. Ens acostem al coneixement del personatge des de les ressenyes biogràfiques publicades per Bernat Martí Oliver (2006) i per mitjà dels comentaris d'aquells que el

Retrat d'Isidro
Ballester. Cap a 1925.
[José Grollo. Paper.
SIP D/5.727]

van tractar en vida. Comptem també amb una gran quantitat de notes del propi Ballester, escrites de pròpia mà —impressions i descripcions dels jaciments que visita, croquis, dibuixos, etc.— entre els anys 1915 i 1929, disperses en diferents llibretes i fulls solts que es conserven en la Biblioteca del SIP, i amb la documentació oficial generada durant els primers anys d'existència de la institució a la qual va representar durant més de 20 anys. Al marge dels fets coneguts oficialment i publicats en diversos treballs, pretenem conèixer de manera més pròxim a la persona, les seues qualitats com a investigador, la seua habilitat política i la seua mà esquerra per a tractar temes delicats que diàriament

se li plantejaven des de les instàncies polítiques, tenint en compte que aborem un període que s'inicia durant la dictadura de Primo de Rivera, passa per la tornada al règim parlamentari en 1930 i la formació d'un govern republicà, travessa una guerra civil i continua posteriorment amb un govern dictatorial en els durs anys de la postguerra espanyola. Les referències biogràfiques ens donen a conèixer el seu naixement a Nerpio (Albacete) el 12 d'agost de 1876. Encara que originària de la Vall d'Albaida, la família d'I. Ballester es trobava en aquella localitat degut a la professió de notari de son pare. Als pocs anys es va traslladar a la Pobla del Duc, va cursar el primer any de batxillerat a Xàtiva i els restants en els Pares Escolapis de Gandia, on va entrar en contacte amb el pare Leandro Calvo, qui li va inculcar l'afició per l'arqueologia. Va estudiar Dret a la Universitat de València, llicenciant-se en 1901 i passant a exercir com advocat. No obstant això, al marge de la seua activitat professional, desplegada a Albaida i a València, va iniciar de forma primerenca els estudis arqueològics, prospectant un gran nombre de jaciments.

En la seua necrològica, publicada en el volum III de l'*Archivo de Prehistoria Levantina*, de 1952, el llavors President de la Diputació de València, Francisco Cerdá Reig, parla de quan el va conèixer; de la seua fama de jove i hàbil polític per a destacar dins del partit Conservador, des d'on va aconseguir la vice-presidència de la corporació després d'haver pertangut a ella ininterrompudament des de 1915; i de com «en aras a su gran vocación científica, sacrificó su carrera y su bufete, sus aspiraciones políticas, su patrimonio económico y hasta la comodidad de su propia vida familiar». Però els aspectes més entranyables vénen expressats de la mà de Lluís Pericot García, col·laborador d'I. Ballester fins a la mort d'este, després de 23 anys de convivència: «Cuando don Isidro Ballester estaba en la plenitud de sus fuerzas y de su entusiasmo creador y yo era uno de los catedráticos más jóvenes y lleno de ilusiones, la Providencia me llevó a la Universidad de Valencia y me puso en su camino». L. Pericot (1952) ens descobreix l'afició de Ballester per la caça, el seu amor al camp i a la muntanya, la seua habilitat per a la recerca i l'observació de lleugeres empremtes, que el van convertir en un magnífic prospector de jaciments arqueològics. I ens parla de les seues desgràcies familiars: «envió muy pronto de su primer matrimonio y su hijo murió también a tempranísima edad. En segundas nupcias, su esposa le prodigaba buenos cuidados hasta que quedó ciega justo en el momento en que él perdía también la vista, lo que aceleró su muerte que se produjo el 13 de agosto de 1950». I de les influències que van marcar la seua activitat científica, L. Calvo primer i, més tard, Francisco Almarche Vázquez, José Sanchis Sivera, Elías Tormo Monzó i reputats arqueòlegs de Madrid i Barcelona com Manuel Gómez Moreno i Pere Bosch Gimpera.

Treballs d'excavació als
voltants de Covalta
(Albaida). 1906 - 1919.
[Placa de vidre. SIP 2.260]

En paraules de L. Pericot, la sort el va acompanyar en els seus primers treballs de camp. Cap a 1906 va començar l'exploració del poblat ibèric de Covalta, a Albaida, que va excavar entre 1917 i 1919. Va realitzar excavacions en la necròpolis ibèrica de Casa del Monte, a Valdeganga (Albacete) entre 1918 i 1920; i en els poblats de l'Edat del Bronze del Tossal Redó i Tossal del Caldero, a Bellús, entre 1924 i 1925. Entre altres jaciments, en 1909 visita el Castellet del Porquet de l'Olleria (Ballester, 1937), interessat a comprovar les interpretacions fetes per Juan Vilanova i Piera en 1872, per Enrique i Luís Siret, i per Hugo Obermaier; en descriu el pou i en dibuixa un croquis, que rectifica en 1926, i comenta com «se hizo de él un tipo arqueológico», fent referència als dòlmens i túmuls de les terres valencianes, com el del Molló de les Mentires d'Aielo de Malferit.

De la seua fecunda activitat durant eixos anys donen compte una sèrie d'anotacions disperses en diferents quaderns i llibretes. Entre els nombrosos jaciments que va descobrir, cal centrar-se ara en els poblats de Bellús, que visita al setembre de 1922 i excava en 1924, quan decidix explorar la torre o túmul del Tossal Redó per tractar-se d'una construcció semblant a la del «Sercat» de Gaianes, en la qual també s'havien trobat restes humanes i d'on provenien ceràmiques i una destrat que formaven part de la seua col·lecció. Continua l'exploració del Tossal Redó en 1925, però en 1926, segons les seues pròpies notes, no li és possible d'excavar per excés de treball. Quant al Tossal del Caldero, hi comença l'exploració perquè creu que l'experiència que li proporcione facilitarà l'excavació del Tossal Redó; hi busca la muralla i només troba una

terrassa artificial, i al final del diari explica: «El escaso fondo del poblado (mejor diríamos el ningún fondo, porque es casi todo roca) nos hace suspender la exploración dedicando los restantes días disponibles a explorar el Tossal Redó, estación que manifiesta un profundo estrato, seguramente más fecundo y de enseñanzas más eficaces».

La influència de L. Calvo en la seua formació com a arqueòleg es deixa vore a l'inventariar un bon nombre d'estacions de la comarca de la Safor, algunes de les quals visita, comentant cada un dels aspectes destacats per aquell, dibuixant-ne els materials o les restes d'estructures. Les seues visites o exploracions el porten igualment a Villena i a Yecla, a Catadau, Llombai, Montserrat, Godelleta i Torís, a Requena, Utiel, Sinarcas i Minglanilla, i als jaciments del Sercat de Gaianes, solana del Benicadell, Altet de Fontanars a Xàtiva i a l'estació iberoromana del Camí de Xàtiva a Guadassèquies. Entre les seues notes comenta també les diferents visites realitzades a Bèlgida per conèixer la col·lecció de Mariano Jornet Perales, a qui li unix una bona amistat, i considera interessants els fons de ceràmica «caliciforme» i «cardial», únics en les terres valencianes. Visita l'Atarcó en 1924, descrivint el jaciment i les sitges, i la ceràmica neolítica; dibuixa les ceràmiques campaniformes que ell anomena «caliciformes», i les fosses que es repetixen en Caseta del General, Mandola, Camí de l'Alfogàs i Pedrera, sense restes humanes; fa referència a la troballa de M. Jornet d'un crani en una fossa, en una sepultura saquejada, i a altres troballes entre 1915 i 1921, dibuixant els materials campaniformes de Beniprí. En ocasions es referix a assumptes del seu treball d'advocat: plets, embargaments, testaments, al costat d'algun apunt d'arqueologia, un gràfic sobre pesos i mesures, o el dibuix de l'església de Sant Domingo de l'Olleria amb la descripció dels quadres de l'altar. I en diferents quaderns apareixen reflectides les visites als jaciments de la Vall d'Albaida amb els seus croquis, el dibuix d'alguns materials o les referències bibliogràfiques que li pareixen més adequades.

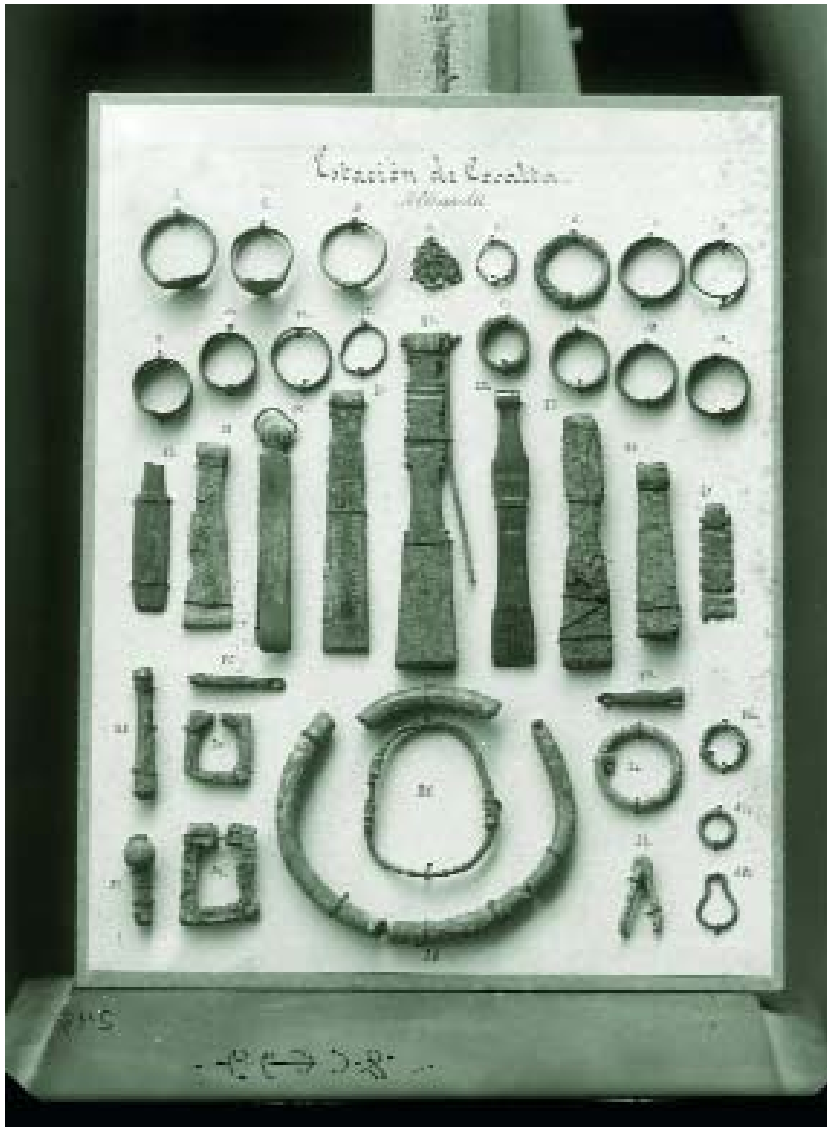
Coneixem el prestigi d'I. Ballester, anterior a la creació del SIP, concedit per les seues primerenques excavacions, tal com mostra la dedicatòria que li fa F. Almarche en la seua obra *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia* (1918): «A D. Isidro Ballester Tormo. Diputado Provincial por Albaida. Peritísimo en el estudio de la cultura ibérica valenciana», llibre en què es mencionen els treballs d'este en Covalta, els materials que ha adquirit de Gaianes (Coveta de l'Or), «algunos en perfecto estado de conservación, que avaloran su ya numerosa colección». I el descobriment d'unes coves en el «Cerro del Porticholet», entre Xàtiva i Benigànim, en 1909. També E. Tormo, en la seua *Guía Levante* (1923), es referix a alguns dels jaciments explorats per Ballester, com la «Cueva Alta, en el monte de la Umbría», si bé no cita ni la seua excavació ni la seua col·lecció. D'altra banda, des de la

creació del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València en 1920-21, Ballester freqüentava les seues reunions setmanals, punt de trobada d'un ampli grup d'estudiosos (Martí i Villaverde, 1997).

De l'activitat política sabem que va estar afiliat al partit Conservador des de la seua joventut; va ser diputat provincial pel districte de Xàtiva-Albaida des de 1915 fins a la dissolució de les diputacions per part del directori militar en 1924. Elegit en 1915, la seua renovació es va produir en 1919 com a conservador-datista; va ser de nou elegit en les eleccions parcials de 1920 i renovat en 1921, l'any de l'assassinat d'Eduardo Dato, i també en 1923, amb un breu mandat en esta ocasió per l'arribada de la dictadura de Primo de Rivera. Amb la tornada al règim parlamentari, al febrer de 1930, I. Ballester va ser novament diputat, sent elegit vice-president de la Diputació de València fins a la proclamació de la República a l'abril de 1931, quan es produïx la dimissió de la Corporació i la creació de la Junta Provincial, el 15 d'abril de 1931. De la seua labor com a diputat només hi ha una menció a un discurs seu, referent a la gota freda ocorreguda a la tardor de 1923 i la dificultat de pagaments a què s'enfronten els pobles de la comarca (Frasquet, 1995: 309). Però, «sus amplios conocimientos sobre la Prehistoria valenciana, su relación con las instituciones culturales y su directa experiencia como diputado le llevaron a proponer la creación de un Servicio de Investigación Prehistórica por parte de la Diputación de Valencia, en 1927, del que fue nombrado director. Desde entonces su actividad quedó vinculada a la de esta institución, promoviendo la realización de numerosas campañas de excavación y la creación del Museo de Prehistoria de Valencia» (Martí, 1992).

La creació del Servei d'Investigació Prehistòrica. De 1927 a 1931

En paraules de L. Pericot, els contactes d'I. Ballester amb institucions a Madrid i Barcelona van fer germinar en la seua ment una idea ambiciosa, la d'establir a València un centre dedicat a la investigació prehistòrica. Idea que junt a l'oferiment de Fernando Ponsell Cortés en el mes de febrer de 1927 per a cedir a la Diputació de València, a canvi d'una indemnització, la col·lecció de materials que havia anat reunint en les seues excavacions («La Diputación me abonará 1.025 pesetas, importe del alquiler del local... y un sueldo de 3.000 pesetas anuales, por excavar y reconstruir todos los objetos y mandarlos a la Diputación en condiciones...; con la obligación de excavar en los pueblos de la provincia de Alicante que se crea conveniente») i la «voluntad de la corporación por asumir su condición de cabeza de una región que había dado a la Prehistoria notables manifestaciones artísticas», estan en l'origen de la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica. Així, en la sessió del cinc de maig, la Comissió Provincial Permanent sol·licitava d'I. Ballester,

Plafó amb materials
de Covalta (Albaida).
1906 - 1919.
[Casa Grollo. Placa
de vidre. SIP 293]

tenint en compte la seua «especial cultura y reconocida competencia en estudios prehistóricos», un informe sobre la conveniència d'aquella adquisició, «cuyos objetos pudieran ser principio de un museo cuya creación tiene en estudio esta Corporación».

L'escrit d'I. Ballester valorava molt positivament els fons de la col·lecció arqueològica de F. Ponsell, procedents del poblat ibèric del Xarpolar de Margarida i del poblat de l'Edat del Bronze del Mas de Menente a Alcoi: «Los fondos son de verdadero interés para el estudio de la prehistoria y protohistoria general española y muy especialmente

de la levantina»; considerava que la seua adquisició evitava la dispersió de les troballes i fixava un preu de mil cinc-centes pessetes per a la compra; recomanava la «adquisición completa de la colección», però sense acceptar les condicions de F. Ponsell: «Ha de bastar una cantidad mucho menor, suficiente para los trabajos de excavación y reconstrucción e indemnización al Director de ellos. Los propósitos abrigados por esa corporación, sobre fundación de un Museo Arqueológico, inducen a un necesario servicio de excavaciones montado por la misma, obligada consecuencia de aquel. El Museo de Prehistoria o el Arqueológico con sección de aquella, tienen un carácter fundamentalmente dinámico..., porque debiendo ser las series que los compongan elementos para el estudio de remotas civilizaciones casi desconocidas, necesariamente han de vivir tales museos en constante renovación de documentos arqueológicos y en perenne movimiento de contraste las ideas que aquellos sugieran por sí o las que directamente proporcionen las excavaciones... Si la Excma. Diputación Provincial se decide, pues, por la creación de un museo Arqueológico, seguramente que lo hará como parte de un «Servicio de Investigaciones Arqueológicas» que necesariamente, por la fuerza de las

Portada del lligall que
reunix els documents
relacionats amb la compra
de la col·lecció de Fernando
Ponsell i la creació del
Museu de Prehistòria.
[Arxiu de la Diputació de
València. ADPV]

cosas, habrá de comprender, aunque sea modestamente, tres secciones: excavaciones, museo y publicaciones. La Diputación, puesta en la alternativa de escoger entre subvencionar excavaciones y efectuarlas de su cuenta bajo su inspección, se incline por lo último como ensayo de futuras decisiones, imponiéndose tan pequeño sacrificio económico, que no merece el mencionarse. La indemnización de 1.025 pesetas, es preferible se denomine precio de adquisición, aumentándolo a 1.500 pesetas».

Ballester apostava per la creació d'un Museu Arqueològic com a part d'un Servei d'Investigacions Arqueològiques que hauria de comprendre tres seccions: excavacions, museu i publicacions; i invitava la Diputació a efectuar les seues pròpies excavacions considerant que este era el millor mitjà per a acréixer les col·leccions. Al mateix temps, conscient de les limitacions pressupostàries inicials, es decantava per la conveniència de dedicar-se a la investigació prehistòrica, ja que «para lo “arqueológico”, tan amplio, precisaría, si las cosas se hacían sólo medianamente, muchísimos miles de duros».

El vint d'octubre de 1927 es va aprovar la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València, sent nomenat I. Ballester el seu Tècnic principal. En l'acord de la Comissió es decidix adquirir la col·lecció Ponsell i continuar les seues excavacions amb una consignació anual de 750 pessetes; dirigir-se al Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València «para que formule un plan metódico general de investigación prehistórica en nuestra región y, si Ponsell acepta, su colección sea el primer paso en el orden de los sucesivos estudios prehistóricos, acordándose también la instalación provisional de la colección de dicho señor y el estudio de la creación de un verdadero Museo Prehistórico. A propuesta del señor diputado ponente de Enseñanza y Bellas Artes, se acuerda nombrar a D. Isidro Ballester Tormo Director Técnico del Museo Prehistórico que esta Corporación se propone crear, teniendo en cuenta al hacer este nombramiento, la gran cultura del Sr. Ballester, especialmente en materias prehistóricas y el interés y el acierto con que, desde el primer momento, ha prestado a esta Corporación su ilustrado consejo».

El 28 d'octubre, acceptades les condicions per F. Ponsell, s'adquirix la col·lecció, i l'1 de novembre I. Ballester accepta i agraïx el nomenament i sol·licita que la seua designació siga interina a fi d'atendre a necessitats inajornables, i efectuar-ne després el nomenament definitiu. El 17 de novembre la Comissió li demana «avance de la cifra que en concepto suyo deba consignarse en el Presupuesto de 1928 para instalación de la colección Ponsell y trabajos de excavación que puedan realizarse». I. Ballester proposa la xifra de 12.000 pessetes, quantitat que considera necessària com a pressupost inicial per a instal·lar el museu, augmentar els fons amb excavacions i adquisicions, el muntatge de nous fons, o la creació del taller de reconstrucció; planteja la necessitat d'acordar les normes que han de reglamentar el Servei i demana establir contactes amb *Lo Rat Penat*, amb el Centre de Cultura Valenciana, amb el Laboratori d'Arqueologia, i també amb entitats de les províncies germanes com la Societat Castellonenca de Cultura. El 25 d'abril es dirigix als dits centres i en especial al Laboratori d'Arqueologia, al·ludint «al importante trabajo de recogida de datos y clasificación de estaciones de

Levante realizado por dicho Laboratorio y la labor de formación del mapa prehistórico encargado a Pericot». En breu rebrà l'incondicional suport d'estes institucions.

L'ambiciós projecte va començar a prendre forma en els primers mesos de 1928, i ja el 26 d'abril comunica a la Corporació que la Col·lecció Ponsell ha sigut «provisionalmente instalada en los entresuelos llamados del Torreón del Palacio de la Generalidad». Fa constar l'eficaç col·laboració de L. Pericot i de M. Jornet («culto teniente coronel del Ejercito y entusiasta investigador arqueológico»); sol·licita que s'establisquen unes normes per a la reglamentació del Servei i que continuen les excavacions de Mas de Menente. Sol·licita personal de Vies i Obres per a l'alçament de plànols o croquis de les excavacions; poder disposar amb la rapidesa necessària de mitjans amb què atendre a viatges, exploracions, material d'excavació, fotografia, etc.; poder publicar la labor realitzada pel Servei d'Investigació Prehistòrica; formar una xicoteta biblioteca especialitzada... «Para llevar a efecto las excavaciones y exploraciones que son principal motivo de la creación de este Servicio, interesa acogerse a la ley de 7 de julio de 1911 y al Reglamento de 1 de marzo de 1912, y solicitar al estado las autorizaciones».

I. Ballester va decidir centrar-se en la realització d'excavacions, i en el seu estudi i publicació, com únic camí d'assentar la institució. Al juny de 1928 comunica a la Comissió Permanent el pla d'excavacions, i sol·licita les autoritzacions per a Cova Negra de Xàtiva, Cova del Parpalló i Coves del Llop, a Gandia; Altet de Fontanars de Xàtiva i la Bastida de les Alcusses de Moixent. Els treballs d'exploració són encomanats a L. Pericot, Gonzalo Viñes Masip i F. Ponsell, a més de M. Jornet i el propi I. Ballester. I ja a l'octubre, finalitzats els treballs, es fa més urgent resoldre el problema de locals i la falta de personal. Per a la reconstrucció de materials de Bastida fa vindre a F. Ponsell des d'Alcoi, el qual ha descobert un interessant enterrament en la Cova de la Sarsa i ha sol·licitat en el seu nom la concessió d'excavacions, encara que I. Ballester demana que la Comissió es dirigisca a la Junta Superior fent constar la cessió de drets a la Diputació i abonant les despeses a F. Ponsell. Comença la preparació de l'Anuari del Servei, l'*Archivo de Prehistoria Levantina*, el primer volum del qual vorà la llum en 1929.

Molt prompte es planteja la conveniència d'adquirir materials quan no hi ha possibilitat d'aconseguir-los si no és per compra. Al gener de 1929 s'oferixen al Servei els materials de la col·lecció de Federico de Motos, farmacèutic de Vélez Blanco (Almeria), compost per objectes de les primeres Edats del Metall, de gran importància per

al museu, segons el seu escrit, «por tratarse de una cultura prehistórica madre de la nuestra», per un preu de 1.500 pessetes. I també altres lots d'objectes que formen part de la col·lecció de Manuel Cazorro Ruiz, de Girona, si bé apareixen citats com un oferiment de Josep Colominas, de Barcelona. La seua descripció és la que seguix: un lot del paleolític europeu per 250 pessetes, un cartó amb 17 llances i puntes de fletxa del bronze per 300 pessetes, dos cartons amb 26 destrals del bronze per 800 pessetes, material d'un sepulcre de Burgos per 500 pessetes. I un importantíssim lot d'Empúries, d'objectes grecs, hel·lenístics i romans, tot per 2.500 pessetes, «debiendo llevarse la adquisición con gran secreto y rapidez si se quiere evitar que la junta del Museo de Barcelona se nos anticipe o nos dificulte aquella». Ambdues adquisicions es faran efectives al gener de 1930.

Cartell del Laboratori
i Museu de Prehistòria.

A finals d'abril de 1929 se sol·licita la incorporació de Salvador Espí Martí per a atendre les necessitats del Laboratori i Museu i es proposa el nomenament de L. Pericot com a subdirector del Museu i el de M. Jornet, G. Viñes i F. Ponsell com a col·laboradors. Emilio Gandia Ortega, natural de Xàtiva, Conservador del Museu de la Ciutadella de Barcelona i excavador d'Empúries, és nomenat Conservador Honorari del Museu de València. En paraules de L. Pericot, esta és l'època més brillant de la vida d'I. Ballester.

Les excavacions iniciades són un èxit i el Servei és felicitat per diferents organismes d'acord amb les activitats realitzades: s'adherix al centenari de l'Institut d'Arqueologia de Berlín, sent representat en els actes

celebrats «por el sabio profesor de la Universidad de Barcelona D. Pedro Bosch Gimpera»; participa, amb una comunicació de L. Pericot, en el XII Congr s de l'Associació Espanyola per al progr s de les Ciències i, en la sessió presidida pel professor Mendes Correa de Lisboa, se succeïxen les alabances al Servei per part dels Congressistes, en nom dels quals van parlar Francesc Carreras Candi, P. Bosch Gimpera i el president de la sessió; participa igualment en el IV Congr s Internacional de Prehistòria celebrat a Barcelona a la tardor de 1929 i es reben les felicitacions d'H. Obermaier, Correa de Serpa Pinto i el president del Congr s, José Ramon M lida; concorre aix  mateix a l'Exposició Internacional en la dita ciutat amb la presentació del plom trobat en la Bastida dels Alcusses i altres materials de les excavacions de la Cova del Parpalló i de Cova Negra. En 1930 el SIP s'inscriu de nou en el V Congr s Internacional d'Arqueologia, a celebrar-se a l'Alger.

La seua activitat és reconeguda per la Direcció General de Belles Arts, rebent la felicitació del seu director M. Gómez Moreno en una visita realitzada a València, en el temps que E. Tormo  s Ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts. El Ponent d'Instrucció Pública aprofita l'ocasió per a sol·licitar ajuda de l'Estat, en el sentit de disposar d'exemplars duplicats obtinguts en les excavacions de l'Alcúdia d'Elx que pogueren formar part de les col·leccions del Museu de Prehistòria de València. I també per a sol·licitar al Ministeri d'Instrucció Pública que se servisca fomentar la Biblioteca del SIP amb les obres que publiquen els seus diferents centres sobre la dita matèria, entre altres la sèrie de Memòries i Butlletins de la Reial Acadèmia de la Història, les Memòries de la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats, i les Memòries de la Comissió d'Investigacions Paleontol giques i Prehistòriques.

El prestigi de la institució va en augment i les peticions formulades per I. Ballester són ateses per la Diputació: es manté la continuïtat quant a les excavacions i la política d'adquisició de col·leccions (en 1930 es fa efectiva també la compra de material arqueol gic procedent de les excavacions d'Eivissa a la viuda d'Arturo Pérez Cabrero); i aconseguix el pagament d'indemnitzacions a L. Pericot i a F. Ponsell pels servicis prestats: «La importancia creciente que fue tomando la labor del Servicio, ha ido imponiendo a las personas que ayudan a llevarla, una asiduidad cada vez mayor y un esfuerzo más constante, que requiere tanto tiempo y sacrificio que ya no puede quedar sin compensación adecuada. Claro que de ello queda excluido el que suscribe, porque su intervención es meramente temporal por el tiempo preciso para el total establecimiento del Servicio, y lo que interesa es dejarlo organizado definitivamente». Resulta sorprenent que I. Ballester intentara mantenir la seua labor personal d'investigació al·ludint a la provisionalitat del seu càrrec de direcció: «Continuando

nuestra antigua labor personal de investigación en el Valle de Albaida y comarcas colindantes, hemos de solicitar nos conceda la Junta Superior la R. O. para explorar ciertos yacimientos. Nuestra labor personal y la realizada como Director del Servicio, hemos conseguido separarla; cosa fácil porque absorbido nuestro tiempo sobrante por el Servicio, poco hemos podido hacer por nuestra cuenta; pero de todos modos hemos encargado la labor de la Diputación a los colaboradores reservándonos solo la Dirección. Y sigue: Creemos justificado, porque nuestra intervención al frente del Servicio no ha de ser permanente, ni será la continuidad del esfuerzo de la diputación, ni precisa a la labor de la misma las aludidas estaciones prehistóricas, habiendo tanto campo donde desarrollar estas actividades, el que solicitemos para nosotros las concesiones de referencia. De otro modo se nos imposibilitará de continuar nuestra personal labor en sitio de relativa comodidad para nosotros. De todos modos solicitamos de la Comisión su parecer sobre este punto». L'escrit porta data de 21 de desembre de 1929 i, en efecte, I. Ballester efectuarà excavacions per compte propi en la Cova del Camí Reial d'Alacant, d'Albaida, i en la Cova del Barranc del Castellet, de Carrícola, i no farà efectiva la donació de la seua col·lecció fins anys després.

Al març de 1930, la Comissió Provincial Permanent acorda: «Modificar el régimen económico actual del Servicio de Investigación Prehistórica de esta Corporación, que está a cargo del Sr. Director Técnico Don isidro Ballester Tormo, y que desde hoy quedará encomendado al Subdirector del citado Servicio Don Luis Pericot García, y que las peticiones de fondos libradas a dicho señor Pericot, como las cuentas de justificación formuladas por el mismo, serán autorizadas con el visto bueno del Sr. Director Técnico». El fet que es delegue en L. Pericot la gestió econòmica ha de posar-se en relació amb l'elecció d'I. Ballester com a diputat i el seu càrrec de vice-president de la Corporació, sent-ne President Pedro J. Serrano.

Els anys de la República i la Guerra Civil. De 1931 a 1939

L'adveniment de la República suposa una limitació a l'autonomia de què gaudia I. Ballester per a dirigir el Servei i quant a la presa de decisions. Així ho expressa en un informe de 28 de maig de 1931 en què, entre altres temes, sol·licita permís per a excavar, ja que s'han produït canvis en la Diputació i no sap si poden decidir pel seu compte. Eixe mateix any L. Pericot es trasllada a França, Anglaterra i Itàlia, amb una pensió de 4 mesos, per a estudiar Paleolític superior en relació amb la importància de les troballes de la Cova del Parpalló, i li comenta a I. Ballester la conveniència de no donar forma definitiva al treball que està preparant sobre esta cova, a publicar en el volum II de

l'Archivo de Prehistoria Levantina, fins que no concloga la seua visita d'estudi. Durant la absència de Pericot, I. Ballester suggerix que siga M. Jornet l'encarregat de retirar fons i rendir comptes. D'altra banda, es reduïxen les consignacions i es produïxen canvis profunds en la Diputació. De l'entusiasme dels primers anys es passa al pessimisme. Els temes sempre presents en els escrits d'I. Ballester són la falta d'espai, de personal i de recursos, i l'actitud totalment voluntarista de l'equip de col·laboradors; el pressupost es reduïx a 500 pessetes en 1932 i es paralitza l'activitat de camp. De nou fa constar la seua situació de provisionalitat quan realitza una petició perquè s'acaben a la major brevetat possible les obres dels entresòls anomenats sales daurades del Palau de la Generalitat. A fi que «el museo esté en buenas condiciones de presentación, para evitar posibles críticas de los visitantes, especialmente de los extranjeros, y para que, instalado debidamente aquel, pueda apreciarse la labor realizada con los sacrificios que la diputación se impuso. Ello aparte de que la persona que desempeña esta Dirección está esperando hace tiempo la inauguración del Museo, para dejar aquella, por creer haber cumplido sobradamente con un deber de valencianía y de amor a la Diputación que le obligaban a determinados sacrificios. Por todas estas razones rogamos se insista en el acuerdo de terminar las obras referidas».

Al gener de 1933 la Comissió gestora de la Junta Central aprova les bases per a la reorganització del SIP: «1. Los trabajos de Prehistoria dependerán de una manera absoluta de la Ponencia que se convertirá ahora en Dirección. 2. El personal técnico y administrativo será nombrado por la corporación. 3. Los gastos serán satisfechos por la Diputación previo visto bueno del Director y aprobación de dicho organismo en sesión pública. Adicional. Memoria anual; aumentar a 10.000 pesetas la consignación de 500 del presupuesto de gastos para el ejercicio de 1933». Es pot pensar que s'insta I. Ballester a deixar la direcció en mans de L. Pericot. I, finalment, el 6 de febrer de 1933, es produïx la renúncia d'aquell al «cargo que vengo desempeñando desde hace cinco años, sin remuneración alguna, antes bien con perjuicio propio, solo con la buena voluntad de contribuir a la exaltación de la personalidad de esa Corporación a la que tanto cariño tenemos los que de ella hemos formado parte. Me considero suficientemente pagado de trabajos y sinsabores con que la creación del Servicio fuera a propuesta mía, con haber organizado sus diversas secciones, el Museo entre ellas que ha llegado a estimarse como uno de los mejores de España, y haber logrado que por ello sea la Diputación valenciana conocida bastante más allá de sus estrechos límites administrativos. He sido en ello auxiliado por competente personal que escogí he de decir que acertadamente, y que hoy hace de todo punto innecesaria mi presencia en el Servicio».

Isidro Ballester en el
seu despatx. Cap a 1945.
[J. Alcácer]

No obstant això, Ballester continua vinculat al Servei i les perspectives tornen a millorar amb l'inici de les excavacions en el Tossal de Sant Miquel de Lliria. Amb posterioritat, el 7 de gener de 1935, la Corporació el nomena Director Honorari del SIP perquè s'encarregue temporalment de la Direcció tècnica del Museu, cosa que acceptarà no sense adduir que les ocupacions li impedeixen d'exercir-la amb caràcter definitiu i, sobretot, atenent al fet que L. Pericot s'ha traslladat a Barcelona, encara que hi continua com a col·laborador, igual que M. Jornet, G. Viñes, E. Gómez Nadal i F. Ponsell; sent-ne agregats D. Fletcher, Ernesto Jiménez Navarro, Julián San Valero Aparisi i Manuel Vidal i López, i continuant com a reconstructor S. Espí. I així arribem a

l'inici de la guerra que repercutix de nou en la situació del personal del Servei, com es pot vore en sengles escrits remesos a la Diputació al setembre de 1936 per S. Espí i pel propi I. Ballester. El primer exposa que porta treballant des de 1929 com a reconstructor i que encara no ha sigut inclòs en la plantilla de personal de la Diputació; es veu afectat per l'acord de suspensió d'empleats, subalterns, administratius, etc., i protesta al no ser-li aplicable el referit acord, per cap desafecció al règim, sol·licitant la seua readmissió i la inclusió en la plantilla. Quant a I. Ballester, en representació de tots els que componen el Servei, exposa a la Diputació que «el personal del Servicio lo integran un director y un subdirector auxiliados por un grupo de personas con preparación adecuada para la investigación propia del Servicio, que trabajan de forma desinteresada, son los colaboradores y agregados, y que nunca han cobrado sueldos ni dietas. Los logros conseguidos lo han sido a favor de Valencia y su cultura». Té dubtes sobre si l'acord de suspensió de plantilla els afecta i fa constar que no es consideren sotmesos a cap motiu que justifique la destitució del personal. El SIP apareix constituït per I. Ballester, L. Pericot, i pels col·laboradors i agregats ja citats, a més de Francisco Porcar, Francisco Jordá i José Chocomeli; proposa F. Porcar com a col·laborador i sol·licita elevar a la categoria de col·laboradors als agregats. Demana es ratifiqui als actuals components, a excepció de G. Viñes «por circunstancias especiales». De nou, en 1937, proposa F. Porcar com a auxiliar tècnic del Servei, «sus fotos de materiales del museo y sus calcos y dibujos de los vasos de Liria dan fe de su labor». I també en 1938, i finalment és nomenat auxiliar tècnic del SIP, «con carácter de colaborador sin derecho a retribución ninguna, por no figurar este cargo en las plantillas de esta Corporación».

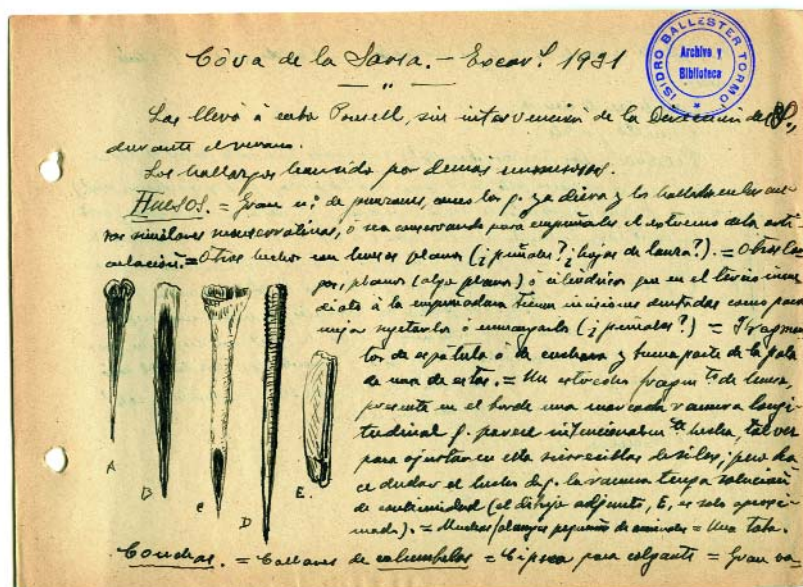
La inseguretats de la plantilla es deixa vore novament al febrer de 1937. S. Espí es dirigix al President del Consell Provincial de Cultura i exposa que va ser nomenat jornal·ler eventual l'1 de maig de 1929 i que molts jornal·lers d'altres servicis han passat a plantilla, si bé la seua sol·licitud no ha sigut atesa. També I. Ballester manifesta que porta treballant des del principi com a Director del SIP, ajudat per col·laboradors i agregats, sense compensació pel treball: «Y como hoy, al carecer de ingresos profesionales, no me es posible continuar prestando mis servicios a la Corporación provincial sin remuneración suficiente...», sol·licita ser inclòs en plantilla, comparant la seua situació amb la del Servei d'Investigacions Arqueològiques de Barcelona. En una nota manuscrita comenta que el seu escrit i el de S. Espí no són entregats fins a juny, «se comieron esta solicitud». El tema no es resol fins acabada la guerra, ja que, encara en 1941, insistix en això. Finalment, el 29 de gener de 1942, la Comissió Gestora va acordar: «Confirmar en propiedad a don Isidro Ballester Tormo en su cargo de Director del Servicio de Investigación Prehistórica, nueva denominación adoptada en la

plantilla reorganizada según acuerdo de 15 de diciembre último y con el haber anual de 8000 pesetas». En el revers de l'ofici hi ha una diligència per a fer constar que el 5 de desembre de 1945 es va aprovar incrementar els havers dels funcionaris al servici actiu de la Corporació, a partir de l'1 de gener de 1946, percebent en conseqüència un sou de 12.000 pessetes. I el 29 de setembre de 1944 es produïx l'acord de la Comissió de Governació perquè continue prestant «sus meritísimos servicios por todo el tiempo necesario para adquirir derechos pasivos, siempre y cuando lo permitan sus facultades físicas»; al mateix temps que se li reconeixen a efectes passius tots els servicis prestats a la Corporació amb caràcter gratuït o retribuït des del 20 d'octubre de 1927. I es desestima l'última part de la proposta referent a l'augment dels seus havers.

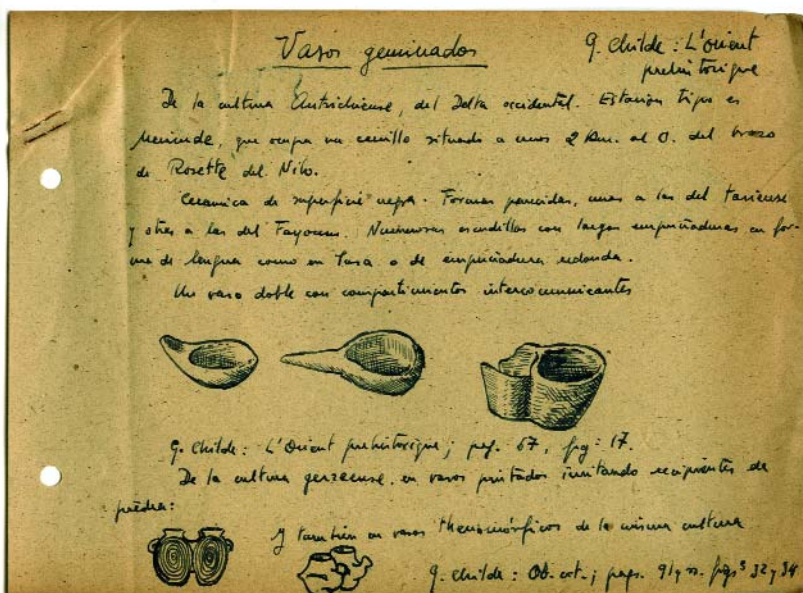
Però, seguint el curs dels fets ocorreguts durant els anys de guerra, hem de referir-nos, encara que breument, a la creació de l'Institut d'Estudis Valencians en 1937 i a la incorporació del Servei en ell. El conseller de Cultura, Francesc Bosch Morata, comunica a I. Ballester el seu nomenament com a President de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEV, el 25 de març. El propi F. Bosch sol·licita del Ministre d'Instrucció Pública ajuda per al Museu Provincial de Prehistòria de València, perquè es puguin comprar col·leccions particulars valencianes, per a acréixer els fons del Museu i evitar la dispersió o desaparició dels dits materials. Les col·leccions que es proposen adquirir són la de Camil Visedo Moltó de la Serreta d'Alcoi, la de Francisco Martínez i Martínez d'Eivissa, la del propi I. Ballester de Covalta, Casa del Monte i d'altres coves i despoblats, i la col·lecció d'Enrique Vilaplana i Juliá de les Llometes d'Alcoi, sol·licitant 60.000 pessetes per a això. Finalment, la subvenció concedida a través de l'IEV és de 30.000 pessetes i amb ella s'efectua l'adquisició de la col·lecció Martínez i Martínez, i de la col·lecció reunida per Ernesto Botella Candela, de materials del poblat de l'Edat del Bronze de Mola Alta de Serelles d'Alcoi.

I arribem a febrer de 1938, moment en què els bombardejos sobre la ciutat fan necessari el trasllat dels materials del museu als soterranis de la Generalitat, en l'anomenada Torre, per al que caldria construir un banc corregut i una lleixa més alta. I. Ballester insistix que «se atiende cuanto antes al vaciado del sótano de los materiales de combustión fácil y de lo que estorbe al plan propuesto y a amparar de las explosiones, mediante muros de ladrillo, las ventanas de los entre-suelos. Para ello el SIP, de sus propios medios, ayudaría con la pequeña cantidad de 1.500 pesetas, lamentando no poder hacerlo de suma mayor». Sembla que no va haver resposta a esta petició i, al gener de 1939, el President de la Junta Delegada de Confiscació, Protecció i Conservació del Tresor Artístic Nacional de València, en ofici dirigit al

Notes manuscrites d'Isidro Ballester sobre la Cova de la Sarsa (Bocairent).

Notes manuscrites d'Isidro Ballester sobre un llibre de V. Gordon Childe.

President del Consell Provincial, manifesta «la conveniencia de que procedamos a la recogida de los objetos guardados en el Museo de Prehistoria, los cuales serían conservados y custodiados en los depósitos que esta Junta tiene establecido en Valencia, esperando lo comuniqué al Director de dicho establecimiento para proceder seguidamente a lo acordado». La resposta d'I. Ballester és contundent: «El material que necesita preservarse y custodiarse es en su mayoría cerámica de

extremada fragilidad, que hace difícil y delicado su manejo dentro del Museo, por lo que ni deben ni pueden sacarse de él si no se quiere correr el riesgo de que vuelvan a transformarse de nuevo en un montón de cascos rotos. Y lo mismo para los hierros...»; el seu informe és rotundament contrari que del Museu es traga cap peça i afig que fa temps que s'ha demanat habilitar el soterrani per a instal·lar-hi les peces amb el menor risc possible, avançant-se el Consell Provincial a la Junta.

Els fons van romandre en la Generalitat en la seua majoria, excepció feta dels materials paleontològics de Cova Negra i Cova del Parpalló que, al costat de col·leccions del Museu de Ciències Naturals de Madrid, es traslladen a altres dependències, com prova un escrit del Ministeri d'Educació Nacional, Servei de Defensa del Patrimoni Artístic Nacional, Zona de Llevant que diu: «En el Hospital de Sacerdotes Pobres del Milagro y juntamente con material del Museo de Ciencias Naturales de Madrid, hay material osteológico perteneciente a ese Servicio. Espero ponerme de acuerdo con V para hacerle entrega del mismo en el momento en que quiera disponer de él. Dios guarde a V muchos años. Valencia 9 de junio de 1939. Año de la Victoria. El Alférez Jefe del Servicio Luis Monreal y Tejada».

Era el final de la contesa. I. Ballester va ser admés al seu càrrec: «Tengo el gusto de poner en conocimiento de V que en virtud de la información obtenida de su conducta en relación con el Glorioso Movimiento Nacional y de conformidad con el informe del Sr. Juez Instructor, el Excmo. Sr. Gobernador Civil de la provincia, en funciones de Presidente de esta Diputación, ha tenido a bien admitirle en su cargo de Director del Servicio de Investigación Prehistórica provincial, sin imposición de sanción alguna y sin perjuicio de lo que la Corporación acuerde en su día. Lo que comunico a V para su conocimiento y satisfacción. Dios salve a España y guarde a V muchos años. Valencia 21 de julio de 1939. Año de la Victoria».

La continuïtat d'I. Ballester al front del SIP donava aparença de normalitat i en breu es reprenen els treballs d'excavació en el Tossal de Sant Miquel i en altres nous jaciments. Es distribuïx el «Treball Solt» número 5, amb peu d'impremta de 1937 i escrit en valencià, amb una nota aclaridora de Ballester, i el número 6, ja en castellà, com a *Trabajo Vario* (Martí i Villaverde, 1997). S'iniciava una nova etapa que, encara que significant la consolidació del Servei i del Museu de Prehistòria, i el creixement de les col·leccions i de la plantilla, va estar marcada per significatives absències i projectes truncats. L. Pericot estava a Barcelona, encara que mantindrà la seua vinculació a la institució; G. Viñes havia sigut assassinat en els primers mesos de la guerra; E.

Gómez Nadal s'exilia i el seu nom desapareix sobtadament de la llista de col·laboradors. Després d'anys difícils, al finalitzar la dècada dels quaranta, aquells alumnes de L. Pericot, com ara D. Fletcher, J. San Valero i F. Porcar, s'incorporaran a la responsabilitat de les nostres institucions científiques; es recuperarà a poc a poc l'entusiasme i sorgiran nous projectes i nous col·laboradors, com José Alcácer Grau i E. Pla, i en 1950 D. Fletcher assumirà la direcció del SIP. Sense entrar en detalls sobre esta nova etapa, sí que volem assenyalar l'existència d'importants llaços personals teixits al voltant d'I. Ballester i de L. Pericot, rodejats sempre per un excel·lent equip de col·laboradors que, al seu torn, van mantindre viu l'esperit investigador i l'ambient de treball del qual, després de huitanta anys, tots els que formem part de la institució ens sentim hereus.

Excavar a principis del segle xx

Helena Bonet Rosado

Servei d'Investigació Prehistòrica

Cent quaranta-sis són els treballs de camp que va realitzar el Servei d'Investigació Prehistòrica entre 1928 i 1950, nombre que es distribuïx entre seixanta-huit excavacions i setanta-huit prospeccions, encara que es tracta en realitat d'una llarga història... (Fletcher i Pla, 1977: 73-75).

Les primeres exploracions i excavacions del SIP van unides, com no podia ser d'una altra manera, a la figura d'Isidro Ballester Tormo, creador i ànima del Servei, que conjugant una posició política favorable en la Diputació de València i l'afecte per la seua terra familiar, la Vall d'Albaida, va convertir esta comarca en el punt d'arrancada d'una sèrie d'exploracions que marcarien la història del SIP. Des de la casa pairal d'Atzeneta, I. Ballester combinava la seua afició per la caça i una no menor passió per l'arqueologia, cosa que li permeté de conèixer i d'endinsar-se en paratges poc transitats i d'anar descobrint «estacions» mal o gens conegudes. Així va mamprendre, en 1907, les excavacions en el poblat ibèric de Covalta, convertint-se este jaciment en un dels degans de les excavacions arqueològiques a Espanya. A esta primera experiència caldria afegir les campanyes realitzades, entre 1918 i 1920, en la necròpolis ibèrica de Casa del Monte a Valdeganga, terres albacetanes on solia anar a caçar, i en els poblats de l'Edat del Bronze (aleshores denominats «estacions argàriques») de Tossal Redó i Tossal del Caldero, ambdós a la veïna localitat de Bellús, en 1922.

En aquells anys, a més, prospectà i va donar a conèixer dènou jaciments valencians, el que li va proporcionar una base més que sòlida per portar a terme una idea ambiciosa: crear un centre per a la investigació prehistòrica semblant als ja existents a Madrid i Barcelona (Pericot, 1952: 3). En esta etapa, prèvia a la creació del SIP, endevinem ja l'esperit que anava a transmetre I. Ballester a la futura institució, esperit caracteritzat per un treball rigorós i un enorme interès per conèixer i

difondre la prehistòria valenciana, al que s'hauria d'afegir una austeritat extrema, observada i comentada per tots els seus col·laboradors, que accentuava encara més la serietat dels seus treballs i projectes.

Acabat de crear el SIP, la notícia de la troballa d'uns cranis i restes humanes al costat de la carretera de Xàtiva a Alacant, a l'altura d'Albaida, fa que Ballester es persone en el lloc. Una vegada ací, acompanyat pels descobridors, fotografia l'entorn de la coveta sepulcral del Camí Reial d'Alacant des d'una «transitada» carretera, en la qual es pot vore el «senzill Ford» de la seua propietat, vehicle que alternava amb una tartana a l'hora de les exploracions pels voltants d'Albaida. La covarxa del Camí Reial serà la primera excavació d'urgència del Servei i els resultats de l'estudi consegüent obriran les pàgines del primer volum de la revista *Archivo de Prehistoria Levantina* de l'any 1928.

I. Ballester era molt conscient que el futur del nou Servei i del seu Museu, al mancar de grans col·leccions que exposar, depenia de l'èxit dels resultats dels treballs de camp. Per això, l'únic camí per a consolidar la institució era la realització d'excavacions arqueològiques i la publicació de les troballes. També era conscient de la necessitat de comptar amb bons col·laboradors i ajudants universitaris capaços de portar a terme estes excavacions, i de fet, ja en l'informe que redacta per al corresponent dictamen de la creació del SIP, hi assenyala «que existiendo en la Universidad de Valencia un Laboratorio de Arqueología en el que semanalmente se reúnen la mayor parte de arqueólogos de esta región, se dirija a él la Diputación para que formule un plan metódico general de investigaciones prehistóricas en nuestra región» (Martí, 1992: 15). Quedaria així definitivament establida eixa estreta col·laboració i amistat entre el SIP i el Laboratori d'Arqueologia, que ha perdurat fins als nostres dies.

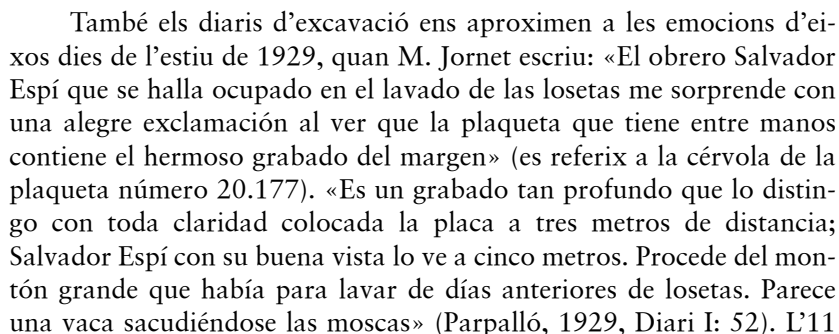
Eixe mateix any, al juliol de 1928, als deu mesos de la creació del SIP, I. Ballester, acompanyat de Lluís Pericot i Mariano Jornet, es desplaça des d'Atzeneta d'Albaida fins a la Bastida de les Alcusses de Moixent per a iniciar la que seria la primera excavació oficial del Servei. L'encert de l'elecció del poblat de la Bastida entre una dotzena d'estacions inexplorades queda ben reflectit en les següents paraules de L. Pericot: «El futuro del servicio se jugaba a la carta de la suerte que la excavación nos deparase... A los primeros golpes de azadón nos dimos cuenta que la Bastida de Mogente pagaría con creces los esfuerzos que costase y que se trataba de un poblado riquísimo... De golpe, la fama de los hallazgos del SIP pasó a los centros arqueológicos españoles. Inmediatamente empezó la preparación del primer Anuario del Servicio, al que se puso el nombre de Archivo de Prehistoria Levantina... Con su aparición, la fama

de los trabajos del SIP alcanzó los centros arqueológicos internacionales y puede decirse que la vida de aquel parecía asegurada» (Pericot, 1952: 12-13). La Bastida, un desconegut assentament prehistòric, va resultar ser la gran revelació per als estudis ibèrics per la riquesa dels materials recuperats i l'espectacularitat de les ruïnes exhumades, i així s'arplega en la notícia del 18 d'agost de 1928 de *La Semana Gráfica*, en què s'al·ludix al jaciment com la «nueva Pompeya».

En aquell primer any van començar també les excavacions en la Cova Negra de Xàtiva, dirigides per Gonzalo Viñes i auxiliat per L. Pericot, però serà en la campanya de 1929 quan es qualifica el jaciment com a mosterïà, ressaltant-ne que és l'únic del Paleolític inferior existent en «Levante» objecte d'excavacions sistemàtiques. En la introducció del diari d'excavació de Gonzalo Viñes de l'any 1931 s'aprecia l'admiració que este sentia per Joan Vilanova i Piera, i d'ací la seua formació i vocació pels estudis geològics, la qual cosa li va permetre excavar i descriure, amb una precisió i encert excepcional per a l'època, l'entorn del jaciment i la formació dels estrats.

Com a resultat de les exploracions i excavacions del fructífer any 1928, «se instalan 17 vitrinas en las recientes instalaciones del museo, no habiendo pieza alguna de procedencia incierta ni de cuyo hallazgo no se tenga los datos necesarios» (Ballester, 1928: 9). A estos dos jaciments s'uniria, en 1929, la Cova del Parpalló de Gandia. Va ser L. Pericot, incentivat pel propi Henri Breuil, qui va proposar a la Direcció del SIP iniciar unes excavacions en una estació prehistòrica i cap millor que la Cova del Parpalló, on el mateix H. Breuil havia arplegat l'any 1913 unes quantes peces lítiques i una plaqueta calcària gravada. Com relata en les primeres línies del pròleg del seu llibre sobre este jaciment: «El trabajo que sigue es el fruto de los mejores años de mi vida», dedicatòria que fa a I. Ballester «en recuerdo de los años inolvidables en que juntos trabajamos por la Prehistoria valenciana» i de com «los veranos de 1929, 30 y 31 en Parpalló señalan el punto culminante de nuestra vida científica, todo lo que ha venido después fue consecuencia de ello».

Més endavant, amb la característica espontaneïtat i tarannà positiu que el definien, L. Pericot, referint-se als resultats d'estes tres fructíferes i maratonianes campanyes d'excavació, comenta: «La importancia científica extraordinaria de esta excavación salta a la vista, pudiendo estar segura la diputación provincial valenciana de haber realizado con ella una de las más interesantes aportaciones españolas para el estudio de la Prehistoria en general y en especial del arte realista certero y sobrio, admiración del presente, que consiguiera el hombre de más de 10.000 años atrás, con tan pobres elementos como unos perdernales aguzados» (Pericot, 1942: 7).

Vista del campament de la Bastida de les Alcusses (Moixent). Asseguts en primer terme i d'esquerra a dreta es troben Lluís Pericot, Isidro Ballester, Gonzalo Viñes i Mariano Jornet. 1928. [Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 559]

Detall de l'excavació en la Bastida de les Alcusses (Moixent). Els fragments de ceràmica apareixen amuntats damunt dels murs dels departaments. 1928. [Isidro Ballester. Placa de vidre. SIP 1.140]

de juliol d'eixe mateix any, L. Pericot, amb la seua inseparable ploma i cal·ligrafia il·legible, descriu veloçment la quantitat de plaquetes gravades descobertes en un sol dia, dibuixant-ne quinze, sense comptar les que solien sumar-s'hi després de la faena de rentada. I anotava al costat de cada dibuix, amb gran emoció i nerviosisme: «... una altra, una altra, una altra... i una altra...». Indubtablement, la riquesa de la Bastida i Parpalló van eclipsar els resultats d'altres excavacions no

menys importants iniciades en 1931, com ara les de la Cova de la Sarsa d'Alcoi, la Cova de la Petxina de Bellús o la Muntanyeta de Cabrera del Vedat de Torrent.

Amb la proclamació de la República, els anys daurats inicials del SIP donen pas a una etapa difícil, comentada en les Memòries de la Direcció o Labor del SIP, on veiem un I. Ballester clarament antirrepublicà al relatar la inexplicable reducció econòmica del pressupost, car si bé este havia anat augmentat progressivament des de l'any 1928, de 12.500 a 25.000 pessetes en 1929, i a 30.000 pessetes en els anys següents, «el advenimiento de la República, no obstante su voceado amor por la cultura, trajo malos tiempos para el SIP... en 1932 se redujo —el pressupost— a 10.000 y en 1933... a la irrisoria cantidad de 500 pts que afortunadamente hubo que rectificar por la fuerte reacción producida en los centros culturales valencianos... volviéndose a mantener a 10.000 pts» (Ballester, 1942: 10). L. Pericot matisa la situació: «con el advenimiento de la República, los nuevos políticos no comprendían la obra que el SIP realizaba o por antiguas rivalidades políticas con su Director creían posible acabar con el Servicio, pasando a honorario su director y disminuyendo hasta lo inverosímil la consignación... Poco a poco se fueron remontando las dificultades desde 1934» (Pericot, 1952: 7).

Efectivament, durant els anys 1932 i 1933 la labor d'excavacions és pràcticament nul·la, però es visiten jaciments com ara la Cova de les Meravelles de Gandia i la Cova de l'Or de Beniarrés, entre d'altres, i continuen fent-se exploracions importants, com les dels poblats ibèrics de la zona de Casinos i Lliria. Serà precisament en esta època quan s'incorpore a l'equip de Ballester i Pericot el jove estudiant Domingo Fletcher, com ell mateix relata: «en los inviernos de 1932 y 1933, por indicación del Director del SIP, iniciaba mis correrías por la zona de Liria-Casinos, acompañado del restaurador y capataz del Servicio, Salvador Espí, de imborrable recuerdo. Nuestra tarea se iniciaba a primeras horas de la mañana de domingos y festivos de los meses de invierno. El autobús de Chelva nos dejaba en plena carretera de Liria y Casinos, desde donde encaminábamos la marcha al poblado que íbamos a estudiar» (Fletcher, pròleg en Bonet, 1995).

Però seran les excavacions en el Tossal de Sant Miquel de Lliria, a partir de l'any 1934, les que permeten que el SIP remunte i recobre de nou el seu prestigi. En realitat, va ser la reducció econòmica dels anys precedents la que va obligar a abandonar els treballs en la Bastida, precisament quan es tenia previst d'estudiar-ne la fortificació, en concret la possible torre situada en el cantó est del jaciment (Ballester, 1933: 23). Setanta anys després, i tal com s'havia intuït, una torre i una porta

Grup de treball posant davant d'un ombrall en la Bastida de les Alcusses (Moixent). A l'esquerra de la imatge es troba Isidro Ballester i en el centre, al fons, Mariano Jornet. 1928.

[Placa de vidre. SIP 163]

dominen el sector est, si bé hom no podia imaginar les espectaculars portes i fortificacions que hui es poden visitar en l'accés principal del primer poblament ibèric excavat pel SIP.

Ningú millor que L. Pericot per a explicar els inicis a Llíria: «No era posible pensar en 1932 y 1933 en excavaciones importantes, tal como se había realizado hasta entonces... pues a falta de estaciones lejanas pareció que podría aprovecharse la proximidad y buenas comunicaciones de Liria con la capital para realizar breves prospecciones... muy pronto se hizo patente que la cerámica de San Miguel era especialmente rica y empezamos el acicate de descubrir más y más fragmentos... Así es como nos dimos cuenta de que la cerámica de Liria era algo excepcional y que el cerro merecía una excavación más cuidada. Esta fue posible en 1934 al contar con el apoyo de un ponente de Cultura D. Ismael Barrera, dando medios adecuados...».

La lectura dels diaris d'excavació, onze quaderns de camp de fulls quadriculats, escrits i il·lustrats per les distintes plomes i llapis de L. Pericot, M. Jornet, Emili Gómez Nadal, José Alcácer, Domingo Uriel, D. Fletcher i Enrique Pla, transmet l'optimisme i la il·lusió pròpia de l'època, on les fatigues i dificultats queden àmpliament compensades per la riquesa de les troballes. Amb les respectives anotacions, plantes i dibuixos es pot seguir, dia a dia, no sols el sistema d'excavació i la identificació de les troballes, sinó les dificultats i alegries d'aquells dies, com ara quan L. Pericot, el 17 d'agost de 1934, anota al costat del dibuix d'un dels fragments del famós Vas dels Guerrers de Llíria «¡el vas dels

Proximitats de la
covarxa del Camí Reial
d'Alacant (Albaida). 1928.
[Isidro Ballester. Placa de
vidre. SIP 235]

guerrers de Micenes!», en clara referència al crater amb desfilada de guerrers del segle XIII aC trobat en la mítica Micenes, i que va donar lloc a grans debats sobre la cronologia de la ceràmica ibèrica. Una prova de l'èxit de les excavacions són les contínues visites al jaciment de Llirians, autoritats, professors i col·legis, i com a anècdota la produïda el matí del 19 d'agost de 1934, quan s'hagué d'acotar la zona d'excavació davant l'assetjament dels visitants que hi acudien a vore els treballs (cat. 36 a 43). No cal dir que la prompta publicació dels calcs dels vasos figurats i dels textos ibèrics, realitzats per Francisco Porcar i J. Alcácer, van convertir el Tossal de Sant Miquel de Lliria en un referent de la protohistòria peninsular, passant les troballes valencianes a il·lustrar la poc coneguda encara Cultura Ibèrica tant en la bibliografia especialitzada com en obres de referència de l'entitat de l'Enciclopèdia Universal Espasa-Calpe (Suplement 1936-1939).

Esta fructífera etapa en Sant Miquel va quedar truncada per la Guerra Civil, en posar-hi fi la campanya que acabà el 16 de juliol de 1936, dos dies abans de l'esclat de la guerra i sense el menor comentari en el diari d'excavacions. Això sí, hom va tindre la previsió de portar al Museu, com a mesura de seguretat, les peces i les troballes més valuoses que estaven depositades en la «Casa de Porcar» a Lliria, perquè, de fet, les caixes de fusta que van romandre a Lliria en els anys de guerra van ser utilitzades per les tropes per a encendre foc amb la consegüent dispersió i pèrdua de materials.

En els anys de guerra, entre 1937 i 1939, el SIP es va dedicar a realitzar algunes prospeccions en el terme de Monforte del Cid i en La

Excavació en la Cova del Parpalló (Gandia). Lluís Pericot es troba assegut al fons de la imatge, a la seua esquerra Salvador Espí. Cap a 1930. [Paper. SIP 17.221]

Marjal de Navarrés, però sobretot es va centrar en els treballs interns de restauració, catalogació i inventari, sense abandonar-ne la labor editorial, marcada esta molt especialment per l'inici de la sèrie de «Treballs Solts» l'any 1937. En este període hi ha una profunda preocupació pels fons del Museu davant els bombardejos que assolen la ciutat de València, i de fet: «se pidió con insistencia a la corporación provincial el acondicionamiento, como refugio, para las series principales del Museo, el magnifico sótano de la torre del Palacio de la Generalidad y defenderlo con sacos terreros» (Ballester, 1942a: 21). Això no es va aconseguir i al final es van embalar i guardar les peces més valuoses en altres soterranis.

Finalitzada la Guerra Civil, I. Ballester, en recuperar el seu càrrec de director, no n'oculta el goig al referir-se sempre a esta nova etapa com a període de «Liberación». La normalització va ser lenta fins a eixir de la precària situació de la postguerra, passant de l'assignació de 5.000 pessetes a 25.000 pessetes en 1941, i en 1945 a 40.000 pessetes. A això va ajudar el seu nomenament, en 1941, com a comissari provincial de la Comissaria General d'Excavacions Arqueològiques (Díaz i Ramírez, 2001).

En la dècada dels anys 40 es reprenen els treballs del SIP en el Tossal de Sant Miquel de Lliria, ara davall la direcció de D. Fletcher, i es mamprenen noves excavacions, activitats a les quals s'ha d'afegir la continuació de la labor editorial (Pericot, 1952: 6). S'inicien, en 1941, les campanyes en la Cueva de la Cocina (Dos Aguas), dirigides per L. Pericot i amb l'ajut de Francisco Jordá a partir de 1945, i, en 1942, Vicente Pascual excava l'enterrament múltiple eneolític de la Cova de la Pastora (Alcoi). Entre 1942 i 1948, davall la direcció de José Chocomeli, primer, i d'E. Pla, després, s'excava l'assentament eneolític de l'Ereta del Pedregal (Navarrés), a més d'altres estacions com ara la Cova de les Malladetes (Barx), Torre del Mal Paso (Castellnovo), Monforte del Cid, Covacha de Llatas (Andilla), etc.

En estos anys, I. Ballester, ja amb greus problemes de visió, seguix visitant les excavacions i la seua autoritat hi és sempre present: «siguiendo las órdenes dadas por el Director»... «el Sr. Director ordena abrir una nueva zanja», etc. El veiem arribar —segons contava E. Pla— a l'Ereta del Pedregal, des de la Fonda Pura de Navarrés, a lloms d'un burro i protegit del sol per un paraigua negre que sostenia el seu fidel capatàs S. Espí, qui es dirigia sempre al seu benefactor dient-li «senyoret».

Una nova generació d'arqueòlegs, deixebles de Ballester i Pericot, marcaran les noves directrius del SIP posterior: es tracta de D. Fletcher i E. Pla. Tots dos, encara com a col·laboradors, seran els veraders responsables, a partir dels anys 40, dels treballs de camp. E. Pla, en 1941, realitza el primer sondeig estratigràfic en el departament 56 del Tossal de Sant Miquel, per vore els nivells fundacionals de la ciutat; aleshores, si bé es seguix la tradició dels diaris d'excavacions, estos comptaran amb una major informació de dades, anotacions i dibuixos, al mateix temps que en els treballs de camp hi haurà una major preocupació per la metodologia i les seqüències estratigràfiques. Els resultats d'esta nova escola es voran ràpidament plasmats en les pròpies publicacions del SIP. Però, com comprovarem a continuació, la vida quotidiana en les excavacions va ser molt semblant al llarg de les dos primeres dècades de vida del Servei.

Àmfora trobada
durant l'excavació del
departament 35 del Tossal
de Sant Miquel (Llíria).
1936.
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 2.492]

Vivint aquelles campanyes: picoles, tendes, viandes i alguna puça que altra

Tal vegada siguen les excavacions de la Bastida, Parpalló, Llíria i Cocina les que millor reflectisquen l'ambient d'aquella època, en la qual els preparatius de les campanyes eren de vital importància per al bon desenvolupament d'estes; així per exemple, per a la Bastida es preparen: «zapapicos, carretones, palas, capazos de esparto, cuerdas gruesas y tren-cillas de esparto, 2 cintas métricas de 10 m, (una para Pericot), maderas, una tienda de campaña tipo playa y cuatro sillitas de campo», a més del material d'escriptori complementari compost per «cuatro libretas, dos lápices con guardapuntas, 2 gomas, 2 sacapuntas, 2 cuadernillos de barba, papel oficial y sobres», sense que hi falte el material de cuina: «4 platos hondos, 4 llanos, 4 de postre, dos boles todo de porcelana, una olla y una cacerola, 4 tenedores, 4 cuchillos, 4 cucharitas de café, un portaviandas, dos candados y una cesta» (Bastida, 1928, Diari 32: 3-5). Per a Parpalló, s'anoten altres accessoris indispensables com ara el porró i la botija, més les garbelles, una carrutxa, un parell de ganxos, una corda, paper de diaris, quatre raspalls, un poal, una biga, una maça i una safa; i en 1930 s'hi instal·la, donades les particularitats de l'excavació, una escala de fusta d'onze escalons i una corriola per a pujar la terra des del fons de la cova (Parpalló, 1929-1930, Diari I: 1). Això sí, al final de cada campanya es fa el recompte i el memoràndum sobre l'estat del material d'excavació: «los carretones están bien salvo uno que le falta un tornillo en una planchuela del eje de la rueda... se deben reparar dos zapapicos, lo menos seis necesitan mangos nuevos... de las cuatro sillas, una está

Calc del Vas dels
Guerrers del Tossal
de Sant Miquel (Llíria)
realitzat per
Francisco Porcar.

rota... la tienda de campaña grande tiene una rotura, se lleva enseguida al talabartero para que la componga...» (Bastida, 1928, Diari 34: 63). No obstant, s'ometen aparells de precisió com ara la càmera de fotografiar o el nivell òptic, que es van utilitzar des de les primeres campanyes de Parpalló, potser per ser objectes privats que no es depositaven en el SIP.

En Bastida s'iniciaven les campanyes arreglant la senda per pujar-hi les ferramentes, arreplegant troncs i llenya per fer-hi els coberts i instal·lant les tendes (cat. 10), mentre que en Cova Negra i Cueva de la Cocina, coves que havien servit per a guardar ramats de cabres, s'havia de «luchar contra verdaderas nubes de pulgas que habían proliferado en la capa de estiércol» per poder començar-hi els treballs (Pericot, pròleg en Fortea, 1971: VII). Sembla que, a poc a poc, van superant-se totes les proves perquè finalment veiem «còmodament» instal·lats F. Jordá i E. Pla en la Cueva de la Cocina, descansant sobre unes lliteres de fusta mig desballestades que van recórrer tota la geografia valenciana durant més de vint anys (cat. 59 i 61). D'este mateix jaciment se'ns detalla com es transportaven en muls les tendes de campanya, les robes i la resta d'efectes al pintoresc campament muntat davall un gran pi, al costat de la Casa de Valle a Dos Aguas (cat. 51 i 52) (Cueva de la Cocina, 1943, Diari 25: 1). També D. Fletcher comenta les serioses dificultats de manutenció i allotjament que hi havia en les excavacions de la postguerra, en referir-se a la primera posada de què «va disfrutar» a Llíria, «que en nada tenía que envidiar a las que Gustavo Doré ilustraba en las andanzas de D. Quijote. El comedor estaba emplazado estratégicamente sobre las cuerdas, por lo que las cenas (las comidas las hacíamos afortunadamente en la excavación) se convertían en una lucha a brazo partido con varios miles de tozudas moscas que, en más de una ocasión, acababan aterrizando en el plato de hervido o de ensalada. Esta lucha se compensaba con la «comodidad» de unos camastros de «mullidas» tablas, sobre las que se extendían unos trapajos que alguna vez fueron colchones, y para el aseo personal, un desvencijado lavabo y un cubo de agua para tres personas. En años sucesivos cambió la situación gracias a la hospitalidad que nos ofreció D. Francisco Porcar, quien nos atendió en su casa, llamada La Bombilla» (Fletcher, Pròleg en Bonet, 1995).

Efectivament, la neteja diària en safes i poals d'aigua era comuna en aquelles campanyes, sense faltar altres escenes costumistes preses en la Cova del Parpalló, com ara la sesta dels obrers (cat. 18) o la vesprada de juliol quan puja el barber a afaitar el personal (cat. 15 i 24). Era habitual, al final de cada campanya, celebrar l'èxit de les excavacions amb una suculent paella (Parpalló, 1929, Diari I: 50), celebracions en les quals es devia beure més d'una copa de vi, vista la foto en què uns obrers ballen espontàniament en la Cueva de la Cocina al costat de la improvisada taula (cat. 60). Pericot, com a bon menjador, s'ocupava personalment que en les seues excavacions no faltara mai la presència d'un voluntariós cuiner o cuinera (cat. 29, 31 i 58), com Rafael Mompó en Parpalló o la senyora Adelaida en Bastida, i, de la pròpia mà, ens arriba la llista de la compra del primer dia d'excavació en Parpalló: «leche, bote de olivas, longanizas, jamón, cebolla, *bajoquetes*, pimentón y tomate en lata, pan, galletas, latas de sardinas, *fesols*, aceite y arroz», comestibles que es portaven des de Gandia en una cavalleria fins a la Drova, on era l'allotjament, i d'ací a la cova (Parpalló, 1929, Diari II: 40). També des de Moixent, un atzembler pujava, cada dos dies, les compres a les masies de les Alcusses on es dormia.

Quant a les excavacions pròpiament dites, no anem a insistir ací en la transcendència científica d'estos emblemàtics jaciments sinó donar a conèixer algunes anècdotes poc conegudes que permeten entendre l'arqueologia dels anys 30 i 40 i els seus protagonistes. I. Ballester sempre va disposar, amb sàvia mesura, que tot treball d'excavació es realitzara amb diverses persones al front, portant-ne a vegades un doble diari. Es podia parlar d'un verdader equip on el director i els ajudants

Pàgina del diari
d'excavació de l'any 1929
de la Cova del Parpalló
(Gandia).

Grup de treball esmorçant
a l'interior de la Cova
del Parpalló (Gandia).
A l'angle superior dret
apareixen Mariano Jornet
i Salvador Espí. 1930.
[Lluís Pericot. Paper. Arxiu
Fullola-Pericot]

s'alternaven escrivint el diari d'excavacions mentre que el capatàs S. Espí s'ocupava de la intendència i controlava la colla d'obriers que picaven i garbellaven.

Les excavacions en els grans despoblats, com ara la Bastida de les Alcusses, comptaven amb uns 20 obrers que, proveïts dels seus pics, aixades i cabassos, anaven descobrint, a un bon ritme, els successius departaments (250 en quatre campanyes d'estiu). Els testos s'anaven amuntant en els murs per ser arreplegats al final de la jornada en caixes de fusta, mentre que les peces de valor i interès es dibuixaven i descrivien minuciosament en els diaris cada vesprada, guardant-se en capsetes o en tubets de vidre que, encara hui, es poden vore en els magatzems del SIP.

Essencial hi va ser la selecció d'«obriers especialitzats» procedents d'Atzeneta d'Albaida (cat. 11) que portaven una vintena d'anys treballant amb Ballester des que va mamprendre les primeres excavacions en el poblat ibèric de la Covalta. «Así se ha dado el caso de una villa con buena parte de su población agrícola especializada en excavaciones arqueológicas. Y durante muchos veranos una parte de la población masculina, después de ir a la siembra del arroz y antes de la siega del cereal en la Ribera, salía para lo que la gente del pueblo llamaba la campaña de la 'Colla de l'Os' y con el módico jornal de 5 pesetas se mantenían y ahorraban para la familia» (Pericot, 1947: 18). No obstant, a pesar de l'«especialització», moltes peces es descobrien a colp de picola, com s'arreplega en els diaris: «enseguida surt un barret de copa trencat

pel cop de l'obrer, amb inscripció al llarg de la vora i figures humanes i motius complicats a la panxa» —es referix L. Pericot al famós *kalathos* de la dansa— (Tossal de Sant Miquel, 1934, Diari 41: 16), o «sobre las cinco de la tarde, cavando Espí, halla, en la segunda capa compuesta de tierras aún de arrastre, a 40 cm. de la superficie, una lámina de plomo de forma algo elipsoidal y bordes irregulares, doblada por el centro sobre sí misma, que al recibir un golpe de zapapico en uno de los ángulos del doblez, se rompe un poco y deja ver, por dentro, más aprisionada, otra más pequeña y delgada laminilla de plomo» (Tossal de Sant Miquel, 1940, Diari 43: 10-11), i, en l'Ereta del Pedregal, «al dar los primeros golpes de pico sale el cuchillo más largo que se ha encontrado en esta estación. Es de sílex color miel con muchos y buenos retoques» (Ereta del Pedregal, 1944, Diari 51: 25). Com contrapunt a estos colps desafortunats cal assenyalar les innumerables vegades que es descriu en els diaris de quina manera, «con gran cuidado y bajo las ordenes de la dirección», es descobrixen peces de gran valor, com ara el guerrer i el plom de la Bastida o l'ídol oculat de l'Ereta del Pedregal.

També són espectaculars les imatges de la colla d'obriers de la Cova del Parpalló en el moment de rellevar-se en els treballs d'excavació i de garbellament, però, sobretot, la sèrie de fotos del talús, l'últim sector de la cova que excavava L. Pericot, en la qual s'aprecia com van abaixant-se les 29 capes del famós tall, de més de 8 metres, amb un obrer recolzat en la roca com a referència (cat. 25 a 28) (Aura, 1995: làm. II i III). A pesar d'haver-se criticat les limitacions del sistema d'excavació per mitjà de capes artificials, d'entre 10 i 15 cm, pel que això suposava de cara a la interpretació de l'evolució industrial, com també el fet d'haver-se buidat pràcticament tota la terra de la cova, el treball en Parpalló pot considerar-se modèlic per a l'època, perquè cal assenyalar que si bé la major part de la cova va ser excavada per capes artificials, es va canviar de sistema en el talús-testimoni, ajustant-se les capes als estrats naturals (Villaverde, 1994: 30).

Servisquen estes pàgines per donar a conèixer aquelles excavacions pioneres i l'entusiasme d'aquell grup de persones apassionades per la investigació arqueològica: «unos años y unos esfuerzos caracterizados por la conciencia de formar parte de un proyecto colectivo para el estudio de la prehistoria valenciana y por una profunda identificación entre las personas y la institución, lo que conducía a notables resultados y determinaría en gran parte la singladura que el Servicio de Investigación Prehistórica habría de recorrer en el futuro» (Martí, pròleg en Villaverde, 1994).

Les primeres publicacions del SIP: *Archivo de Prehistoria Levantina*, *Memorias Anuales* i *Treballs Solts* / *Trabajos Varios*

Joaquim Juan Cabanilles i Manuel Gozalbes Fernández de Palencia

Servei d'Investigació Prehistòrica

La creació del SIP en 1927 va plantejar immediatament la necessitat de disposar dels mitjans impresos adequats per a divulgar els treballs i les investigacions portats a terme per la institució, d'acord amb els seus objectius fundacionals. Esta necessitat va cobrar cos en tres tipus diferents de publicacions que, originades entre finals de la dècada de 1920 i principis de la de 1940, van esdevindre els principals òrgans d'expressió del SIP, al mateix temps que testimonis de la seua vida institucional i científica. La revista *Archivo de Prehistoria Levantina* va aparèixer en 1929, mostrant un resultat editorial realment notable per a l'època dins del món de la prehistòria i l'arqueologia, mantingut fins l'actualitat (v. Juan Cabanilles, 2004). Concebuda com a anuari, va ser la primera publicació d'envergadura del Servei, aconseguint ja en el seu número inicial una gran riquesa de continguts. També en 1929 començava la publicació de *Las Memorias anuales de la Dirección*, més conegudes com *Labor del SIP*, sèrie que sens dubte es troba entre les més originals de l'arqueologia espanyola del segle XX per format i plantejament. La tercera sèrie a aparèixer va haver d'esperar fins a 1937, nou anys més tard que les dos anteriors. Esta última, intitolada «Treballs Solts» i rebatejada —i consolidada— després de la guerra com *Trabajos Varios*, estava destinada a albergar treballs monogràfics de caràcter eminentment valencià. Amb el temps ha arribat a ser la sèrie més fructífera de la institució quant al nombre de volums editats.

Les tres publicacions remetent a unes dècades en què l'arqueologia començava a prendre carta de naturalesa en els àmbits acadèmics i iniciava la seua projecció social a diferents nivells. Les activitats del SIP i el seu Museu van ser conegudes a València, Espanya i l'estranger, avalades per la categoria científica dels resultats obtinguts, però difoses en gran manera a partir d'unes publicacions per a les quals, des del primer moment, es va tractar d'aconseguir la distribució més àmplia possible. Són publicacions científiques però també documents d'una època amb

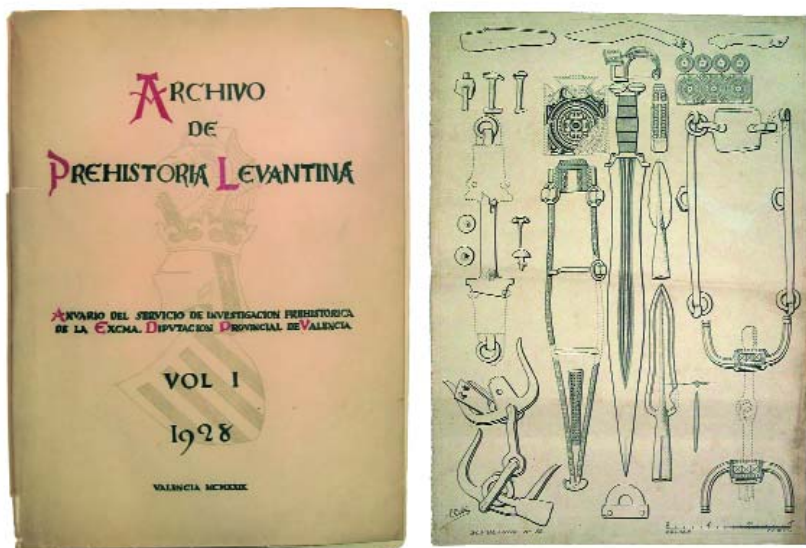
una ciència arqueològica en formació, on es palpa l'entusiasme d'uns investigadors que van transmetre amb emoció el fruit dels seus treballs.

Archivo de Prehistoria Levantina

Don Severiano Espanya, treballador de la Diputació de València, va dibuixar la portada del primer número de l'«Anuari» del Servei d'Investigació Prehistòrica, prenent com a referència la tipografia del *Comprehensorium, vel Vocabularius ex aliis collectus*, de Johannes Grammaticus, imprés per Lambertus Palmar i datat a València el 23 de febrer de 1475, llibre que compta amb el privilegi de ser un dels primers que van eixir de les impremtes valencianes i espanyoles. El disseny, mantingut amb lleugeres modificacions fins l'actualitat, s'ha convertit en un dels signes distintius d'una publicació que va travessar serioses dificultats en les seues dos primeres dècades de vida, període durant el qual únicament van poder editar-se dos números en dates tan distants com 1929 i 1946 (APL I, com a Anuari de 1928, i APL II, de 1945).

Portada del primer volum de l'Archivo de Prehistoria Levantina.

Làmina original a tinta realitzada per María Encarnación Cabré, filla de Juan Cabré, publicada en el tercer volum de l'Archivo de Prehistoria Levantina (1952) i originàriament en el número 105 de Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades en 1930.

Davall l'encapçalament «A guisa de proemio - el Servicio de Investigación Prehistórica y su Anuario», realitzava don Isidro Ballester Tormo la presentació del primer número de la revista. El director del SIP en justificava l'aparició amb les següents paraules: «La publicación del presente Anuario había de ser inmediata consecuencia de la creación del Servicio, pues la aridez inherente a todo trabajo técnico, que le hace impropio de revistas corrientes, así como la necesidad de su máxima difusión en el adecuado medio científico, exigían una publicación especializada; pero esta no debía limitarse a dar solo a conocer las investigaciones del Servicio,

si había de quedar cumplida la finalidad de propulsión y ayuda a estos estudios que la Diputación deseara, sino acoger también en sus páginas la labor de los prehistoriadores levantinos que trabajan fuera de aquél y de cuantos españoles y aún extranjeros estudian nuestro pasado». El marcat accent «llevantí» que aspirava oferir la publicació ho explicava de la següent manera: «Pretendemos recoger en el Anuario toda actuación científico-prehistórica de Levante; deseamos sea aquél reflejo de lo que en él y sobre él se trabaja; por ello le intitulos *Archivo de Prehistoria Levantina*». El títol triat rememorava el de la revista *El Archivo*, creada per Roc Chabàs a finals del segle XIX, de la qual la nova publicació se sentia d'alguna manera continuadora. A pesar de l'especial dedicació a la prehistòria valenciana, I. Ballester hi feia també insistència en el caràcter obert de l'APL, oferint-lo «muy especialmente a los estudiosos de las tres provincias hermanas, así como a los de Murcia, Albacete, Teruel y Cuenca por su actual y pretérita relación con ellas. Quisiéramos que la labor científica impulsada por la Diputación valenciana fuese obra conjunta y fraterna de todo Levante, de un amplio Levante ibérico; obra presidida por una gran transigencia que imposibilite exclusivismos de personas y de escuelas».

En veia així la llum el primer número, amb 264 pàgines organitzades al voltant d'una cuidada concepció editorial, que incloïa introducció, un cos principal format per 13 articles d'investigació, un noticiari, notes bibliogràfiques i un elaborat índex alfabètic final de 16 pàgines. Menció especial mereix, per l'acurada execució, la part gràfica de la revista, amb un total de 39 figures integrades en els diferents articles i 56 làmines (no paginades) que eleven el total del volum fins a les 318 pàgines. Tal com anticipava I. Ballester en el pròleg, els continguts científics del primer APL es van articular quasi exclusivament al voltant de jaciments valencians; únicament un treball sobre el Canalizo del Rayo (Minateda, Albacete) i un altre general sobre les relacions entre l'art ibèric i el grec escapaven d'alguna manera a esta consideració. L'elenc d'autors d'este primer volum inclou el personal del SIP d'aquell moment, I. Ballester, Lluís Pericot, Mariano Jornet, Gonzalo Viñes i Fernando Ponsell, a més de tres col·laboradors singulars, Henri Breuil, Nicolau Primitiu Gómez Serrano i Pere Bosch Gimpera.

Les vicissituds polítiques i econòmiques dels anys 30 i 40 van retardar l'edició del segon número de la revista, ja que problemes com «la escasez de papel» (*Memoria* de 1941, p. 316) o «el extremado encarecimiento alcanzado hoy por la edición de libros, imposibilita la continuación de tal labor» (*Memoria* de 1940, p. 275). Quan per fi, en 1946, va aparèixer l'esperat segon volum, es va sentir obligat I. Ballester a redactar de nou «Unas palabras de prólogo» per a reflexionar sobre l'evolució de les publicacions del SIP i justificar els setze anys de demora soferts pel segon número de l'APL. Problemes bàsicament pressupostaris van obligar a arregar les activitats del SIP durant la II República, la

Portada i pàgines interiors
de distints números de
Memorias anuales de la
Dirección o Labor del SIP.

Guerra Civil i la postguerra en publicacions de menor envergadura editorial, com ara la sèrie de *Memorias anuales de la Dirección*, primer, i més tard la sèrie de monografies «Treballs Solts». Un canvi en la Institució es va produir com a conseqüència de la creació per part del CSIC, en 1945, de la seua «Secció valenciana de Prehistòria» a través de l'«Institut Diego Velázquez», de la qual formaven part I. Ballester, Domingo Fletcher, Manuel Vidal i López i Francisco Jordá. Segons I. Ballester, l'edició del segon número de la revista va ser possible gràcies a «la feliz coincidencia del mecenazgo del Consejo Superior de Investigaciones con el de la Diputación provincial» (*Memoria* dels anys 1940-48, p. 13), sumat a una ajuda personal d'11.500 pessetes realitzada pel senyor Rincón de Arellano, president de la Diputació (ibíd., p. 6). La concurrència del CSIC en la publicació i la vinculació institucional creada torna a recordar-se al final del volum (APL II, p. 447), assenyalant-se en el mateix lloc la creació de subvencions especials per part de la Diputació per a esta edició.

Precisament en este context de col·laboració amb el CSIC es va publicar en 1942 la clàssica obra de L. Pericot *La cueva del Parpalló (Gandía)*. Editada en plena Segona Guerra Mundial, el subdirector del SIP explica en el núm. II de l'APL (p. 354) que «las circunstancias por las que ha atravesado Europa han dificultado enormemente el libre intercambio de ideas científicas», tot lamentant «que nuestra publicación de los hallazgos de la cueva del Parpalló... haya tenido escaso eco. Apenas hemos podido difundir la obra por el extranjero, pues varios ejemplares que intentamos enviar a los arqueólogos franceses se han perdido».

El propi índex de publicacions aparegut al final del núm. II de la revista fa referència a la mateixa com a *Anuario de los años 1929-1945*. La prolongada espera va donar com a resultat en este cas un volum en què els textos quasi van duplicar l'extensió del primer i les figures van augmentar quasi fins al triple; no obstant, les làmines hi van vore reduïda la quantitat total. I. Ballester va assumir la redacció d'una bona part del volum, presentant 3 articles i 9 notes prehistòriques. L. Pericot, com a subdirector, i alguns dels col·laboradors i agregats del SIP van presentar també els seus treballs, al mateix temps que s'ampliava l'elenc d'investigadors amb contribucions des de fora del centre (Augusto Fernández de Avilés, Salvador Vilaseca, Viktor Lebzelter, Henri Breuil i Raymond Lantier, N. P. Gómez, A. Beltrán Martínez). Cal ressenyar que va ser precisament en este volum, davall l'epígraf «Actividades del SIP», on van aparéixer els primers textos d'Enrique Pla.

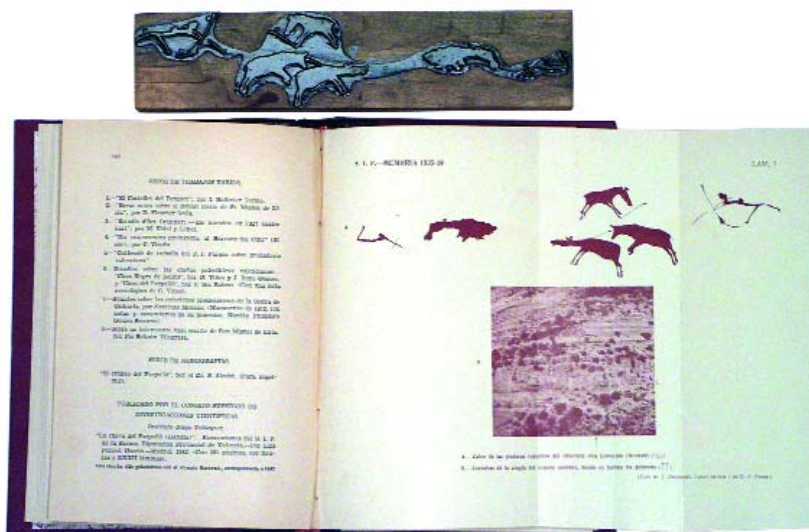

Portada i pàgines interiors dels primers números de la Sèrie de Treballs Solts del SIP.

Memorias anuales de la Dirección

Per mitjà d'un Reglament de l'any 1900 s'havia imposat als Secretaris de les Diputacions Provincials remetre una Memòria anual a la Direcció General d'Administració relativa a la gestió d'estes corporacions en les diferents unitats orgàniques. En la Memòria de la Diputació de València de 1927 es van incloure ja, dins de l'apartat «Bellas Artes», les primeres notícies referents a la compra de la col·lecció arqueològica de Fernando Ponsell i a la creació del Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu Museu. D'esta Memòria general va derivar un format molt particular de publicació que va iniciar el seu

Làmina de La labor del
Servicio de Investigación
Prehistórica y su museo en
los años 1935 a 1939,
amb una de les planxes
d'impressió. 1942

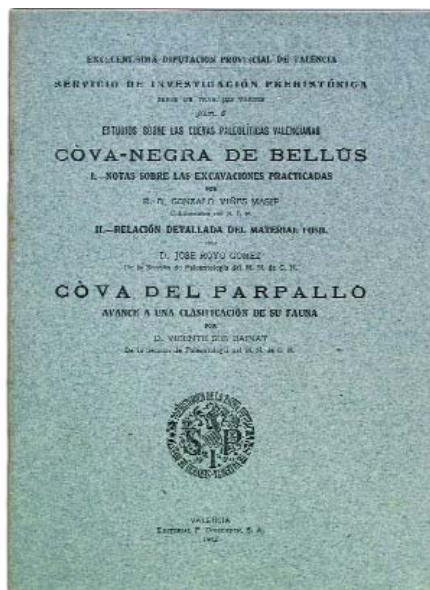
camí en 1929. En aquell any es va editar un xicotet quadern de 32 pàgines en què es donava compte de les activitats desenrotllades pel SIP durant el període corresponent a 1928. Este quadern es proclamava com una *Tirada aparte de la Memoria reglamentaria de la Secretaría de la Diputación*, contenint l'informe elaborat per I. Ballester com a Director del Servei. A pesar de la utilitat d'esta i les subsegüents «separates», vint anys després de la seua aparició reflexionava I. Ballester sobre les limitacions d'un «formato tan poco a propósito para dar a conocer trabajos de investigación con las ilustraciones inexcusables» (*Memoria* de 1940-48, p. 177). La veritat és que el profit d'esta publicació va ser i seguix sent immens, ja que la sèrie va gaudir de continuïtat i a través d'ella és possible seguir les activitats portades a terme anualment pel SIP i el seu Museu fins a 1983.

En paraules de Ballester, les Memòries van estar encaminades «siempre a recoger las peculiaridades de la vida interna del Servicio, así como lo más interesante de sus labores investigadoras, de modo que quede expuesto cuanto a la vida del S.I.P. se refiere» (ibíd., p. 6). La sèrie va iniciar en 1929 la seua publicació amb un format certament modest, però aconseguint configurar a través dels seus continguts un autèntic registre cronològic de totes les activitats desenrotllades pel Servei des de la seua creació. A més de permetre donar a conèixer amb promptitud les novetats més importants, el caràcter de memòria va fer possible donar compte de prospeccions, visites a jaciments o xicotetes troballes que d'una altra manera, molt possiblement, haurien tardat més a publicar-se o haurien romàs inèdites a causa de la seua modesta entitat.

A partir de la Memòria general de la Diputació de 1928 es va assentar, doncs, un precedent important en editar-se com a tirada a part el text relatiu al SIP i el seu Museu que, per la seua envergadura, va comptar des del principi amb un apartat propi dins d'aquella. D'esta forma es van lliurar set quadernets relatius als anys 1928-1934, intitulats a partir del segon *Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo*, en els quals es reproduïen idèntics textos als inclosos en la Memòria general. El nom del primer quadernet va ser *El Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en 1928*, títol que únicament va tornar a emprar-se per al de l'any 1944, en reprendre's l'edició de separates anuals que s'havia interromput en 1934. Les memòries publicades en els anys 1931 i 1934 van ser les primeres en desmarcar-se lleugerament en la seua forma de la Memòria general, a l'afegir respectivament 6 i 9 làmines especialment preparades per a l'ocasió (també la de 1929 n'era lleugerament diferent, ja que el caixista va haver d'adaptar el text de la separata per a encaixar-lo en un quadernet). En la de 1931 s'inclouïen significatives imatges de plaquetes de la Cova del Parpalló, de ceràmiques de la Cova de la Sarsa o la figura del Guerrer acabat de trobar en la Bastida de les Alcusses de Moixent. Per la seua banda, les làmines de 1934 servien per a presentar per primera vegada a la comunitat científica les importants ceràmiques amb decoració figurada recuperades en les excavacions del Tossal de Sant Miquel de Lliria, mostrades en les làmines V a IX i reproduint els calcs i dibuixos de F. Porcar.

La Guerra Civil va interrompre la publicació d'esta sèrie, que va tornar a imprimir-se l'any 1942, amb el volum corresponent al període 1935-1939, firmat ja en la portada per I. Ballester. Es tractava en esta ocasió d'una publicació independent que, encara que respectava el format de les Memòries precedents, ja no era una separata de la Memòria de la Diputació. El mateix criteri es va mantindre en la Memòria concernent els anys 1940-1948, apareguda al març de 1950. S'havien editat així dos memòries d'extensió considerablement superior a les anteriors (168 pàgines amb 12 làmines i 182 pàgines amb 43 làmines), ja que comprenien períodes notablement més amplis. La novetat més important és que, si bé es van compondre com a memòries anuals del SIP, ja no estaven destinades a incloure's amb el mateix format en la Memòria general, alhora que el fet de muntar-se i editar-se de forma separada, va permetre fer-ne explícita l'autoria en les portades. A partir d'ara, la inserció dels informes del SIP en la Memòria general es realitzaria per mitjà d'una versió resumida «que comprenda principalmente todos los aspectos de carácter administrativo..., dejando los científicos para su publicación íntegra próxima a darse a luz» (*Memoria* de 1940, p. 269). Quan es va reprendre la publicació de les Memòries anuals de la Diputació es van tornar a oferir les separates d'estes versions resumides del text (1944-1950), encara que acabarien desapareixent com tiratges a part.

Portada del primer
número de la Serie de
Trabajos Varios editat
en castellà. 1946.

I. Ballester, com a director, es va encarregar de la redacció de totes estes Memòries; de la seua ploma tan sols van escapar les corresponents als anys 1932 i 1933, que van ser obra de L. Pericot, de qui també es van prendre unes notes sobre «Parpalló» en la de 1930, i l'apartat titulat «Notas sobre el estudio de las inscripciones ibéricas en cerámicas de San Miguel», preparat per don Pío Beltrán Villagrasa en la de 1934.

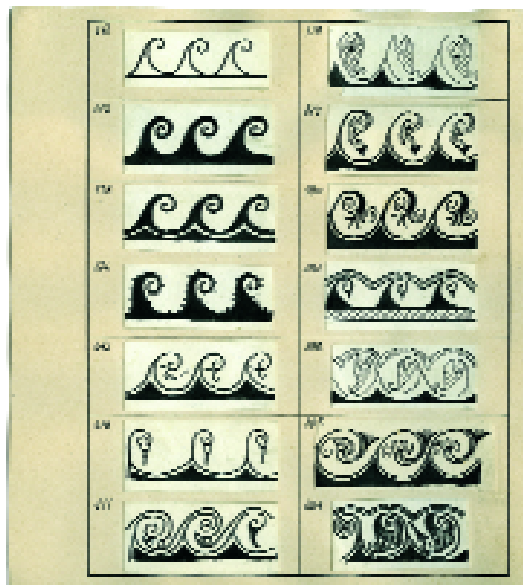
Circumstància peculiar d'estes Memòries i tirades a part és que la seua impressió es va portar a terme en els tallers de la Casa de Beneficència (excepte la de 1944 realitzada en Impremta Sáez), on «se alberga, educa, socorre y ocupa a los pobres de ambos sexos que no pueden proveer a su subsistencia, ni vivir por sí propios por carecer de la protección de sus familias» (*Diputación Provincial de Valencia. Su actuación en el último quinquenio*, València, 1928). La impremta ací instal·lada des de 1868 s'encarregava de la impressió de les Memòries de la Diputació i des de 1928 dels tiratges a part del SIP, en uns anys en què la seua plantilla de treballadors va oscil·lar entre els 6 i els 12 asilats. A partir de 1947 va ser rebatejada com Impremta Provincial, prosseguint la labor editora d'estes Memòries.

Sèrie de Treballs Solts / Trabajos Varios

En 1937 es van publicar els cinc primers números de la nova «Sèrie de Treballs Solts», breus treballs monogràfics editats amb el suport del *Consell Provincial - Conselleria de Cultura* (que havia substituït la Diputació) a través de l'acabat de crear Institut d'Estudis Valencians i la

seua secció Històrico-Arqueològica (sobre esta etapa del SIP, vegeu-ne el treball corresponent en este mateix llibre). Tots ells es van editar en valencià (traduïts per F. Almela i Vives), idioma oficial de l'Institut, convertint-se en les úniques publicacions arqueològiques realitzades pel SIP durant la Guerra Civil. A partir del núm. 6, amb la Diputació de València restaurada i de nou al front del SIP després de la guerra, la sèrie va reprendre la seua trajectòria, però canviant el nom pel de *Serie de Trabajos Varios* i passant a editar-se en castellà. Això no obstant, l'impressor en va ser el mateix durant la guerra i la postguerra, ja que els dotze primers números, impresos durant el període 1937-1950, van ser realitzats en els tallers de Federico Doménech. Es van tirar 520 exemplars de cada un d'estos cinc primers números, amb un cost per unitat que oscil·lava entre 1'03 pessetes (núm. 2) i 5'44 pessetes (núm. 5).

El núm. 1 dels «Treballs Solts», dedicat al *Castellet del Porquet*, jaciment controvertit del terme de l'Olleria, va ser la primera monografia realitzada per I. Ballester. Curiosament, el segon constituïx la publicació més breu de totes les realitzades per la Institució al llarg de la seua prolongada història: *Breus notes sobre el poblat ibèric de St. Miquel de Lliria*, de D. Fletcher, amb tan sols cinc pàgines de text i dos làmines. Els dos següents números van ser un original treball sobre *Els insectes en l'art quaternari*, de Manuel Vidal i López (núm. 3), i *Un enterrament prehistòric al Barranc del Cinc (Alcoi)*, de Camilo Visedo (núm. 4). L'autoria dels quatre primers números d'esta sèrie va recaure sobre investigadors que treballaven per al SIP, corresponent-ne el quint a una recopilació de l'obra del jesuïta d'origen belga Juli Furgús (1855-1909).

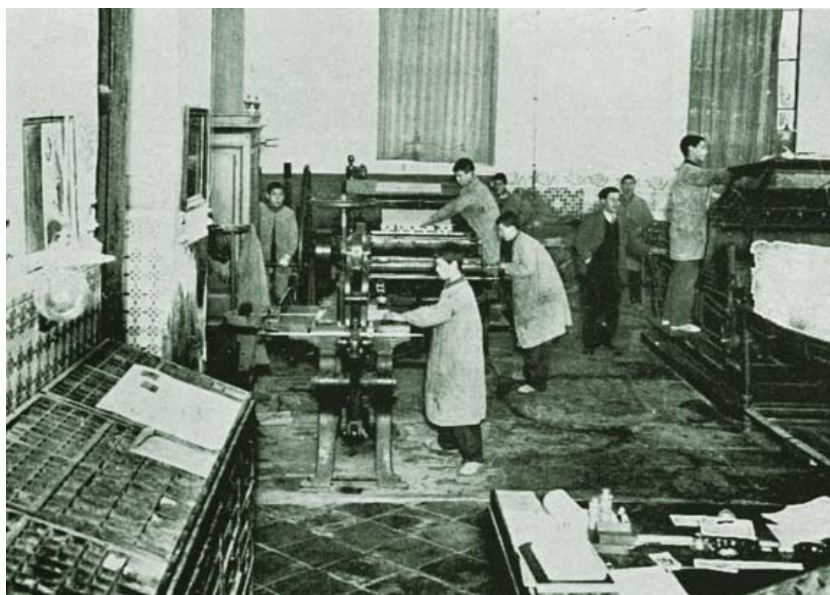

Muntatge de dibuixos per a una il·lustració del Corpus Vasorum Hispanorum. Ceràmica del cerro de San Miguel de Liria.

Este volum, que no va poder eixir al públic fins a abril de 1939, presentava un conjunt de cinc treballs sobre prehistòria valenciana donats a conèixer originàriament entre 1902 i 1909 en diferents revistes. En un singular pròleg titulat «Raó d'esta publicació», lamenta I. Ballester no haver pogut incloure, per les dificultats postals del moment, un article d'una revista belga, ni haver aconseguit reunir fotografies actualitzades dels materials, veient-se obligat a reproduir empitjorades aquelles ja defectuoses de les publicacions originals. Unes «Aclaraciones necesarias», redactades pel mateix Ballester, referixen les dificultats que van impedir la distribució del llibre en el seu moment i tracten de justificar-ne la publicació en valencià per les circumstàncies polítiques sorgides arran de la creació de l'Institut d'Estudis Valencians.

Pòstum en part va ser el ja *Trabajo Vario* núm. 6, en arreplegar una contribució de G. Viñes, col·laborador del SIP víctima de la Guerra Civil. La major singularitat d'este número residix, no obstant, en el fet que se'n van fer dos edicions que realment són dos obres distintes a pesar d'estar editades amb tan sols cinc anys de diferència (1942 i 1947). Dedicat a la Cova Negra de «Bellús» i a la Cova del Parpalló, van proporcionar els continguts de la primera edició, a més de G. Viñes, José Royo Gómez i Vicente Sos Baynat, paleontòlegs del Museu Nacional de Ciències Naturals que van presentar les primeres relacions detallades de les restes òssies de fauna trobades en les dos cavitats paleolítiques (tots dos investigadors havien realitzat esta tasca de classificació durant el trasllat a València de la Secció de Paleontologia del mencionat Museu, a l'inici de la guerra). «Por un error de imprenta —relataven anys després D. Fletcher y E. Pla—, el tamaño de

Taller d'impremta en
la Casa de Beneficència
on s'editaven les Memòries
de la Diputació de València
i on treballaven els
propis asilats. 1933.
[Publicada en La Memoria
de la Diputación Provincial
de Valencia de 1933]

este folleto... resultó excesivamente pequeño, por lo que fue propósito de la Dirección del SIP hacer una nueva edición dentro de las medidas habituales de la Serie, lo que no se logró hasta 1947» (TV 57, p. 22). En esta segona edició es van afegir nous estudis de Francisco Jordá, L. Pericot, Santiago Alcobé i M. Vidal, donant carta de naturalesa a una publicació més completa de 61 pàgines, amb figures i sis làmines, en les quals es reproduïen el crani i algunes de les plaquetes gravades i pintades de Parpalló.

La primera edició del núm. 6 i la memòria relativa als anys 1935-1939 van ser les primeres publicacions editades pel SIP després de la Guerra Civil, l'una i l'altra amb peu d'impremta de 1942. Encara que els números 7 i 8 consignen el mateix any en el peu, no van aparèixer fins 1943 (TV 57, 1977, p. 22). El núm. 7 donava a conèixer un antic treball del coronel d'enginyers S. Moreno Tovillas (1832-1888), *Apuntes sobre las estaciones prehistóricas de la Sierra de Orihuela*, l'origen del qual es troba en una Memòria manuscrita presentada per l'autor davant la «Societat Arqueològica Valenciana» en 1872. Esta obra va ser casualment recuperada per N. P. Gómez en una llibreria d'antiquari de València, encarregant-se personalment de preparar-ne l'edició, afegint-li una introducció i un annex amb el dictamen que la Societat Arqueològica Valenciana havia emés sobre la Memòria original. L'autoria del núm. 8 es deu a P. Beltrán, investigador estretament lligat als temes valencians, qui va elaborar un treball titulat *Sobre un interesante vaso escrito de San Miguel de Liria*, dedicat en realitat a qüestions epigràfiques saguntines.

L'aparició del núm. 9 de la sèrie en 1944 va suposar un lleuger canvi formal, ja que les gruixudes portades de cartolina grisa que havien atorgat fins llavors un segell particular a la sèrie, van ser substituïdes per altres de menor gramatge i de color blanc. Este número té el seu significat al constituir la segona i última monografia publicada per I. Ballester, si n'exceptuem l'edició pòstuma en 1954 de les ceràmiques ibèriques del Tossal de Sant Miquel de Lliria dins del *Corpus Vasorum Hispanorum* (sobre esta publicació, vegeu-ne també el treball corresponent en este mateix llibre). *El enterramiento en cueva de Rocafort*, títol del mencionat *Trabajo Vario*, incloïa un apèndix de S. Alcobé sobre un crani pertanyent al mateix conjunt sepulcral. Este jaciment eneolític s'havia donat a conèixer el 2 de juliol de 1933, assabentant-se I. Ballester de la troballa per una nota apareguda en el diari *Las Provincias*, on es requeria de la intervenció del SIP, que l'endemà —en la seua persona— es va desplaçar fins al lloc. Ballester es felicita perquè «supimos luego que también el Alcalde de Rocafort habíase dirigido al Sr. Presidente de la Diputación con el mismo objeto, conducta que estimamos digna de aplauso por lo poco frecuente». La troballa s'havia produït 10 ò 12 dies abans, dedicant-se «descubridores» i «convecinos... a ensanchar la entrada, a destruir la pared encontrada y a revolver el estrato en busca del siempre esperado tesoro».

El núm. 10 compartix peu d'impremta de 1947 amb la segona edició del núm. 6; igual que l'APL II, estos dos *Trabajos Varios* van ser patrocinats en part per l'Institut Diego de Velázquez del CSIC. El que feia número deu es publicava per donar a conèixer les *Comunicaciones del S.I.P. al Primer Congreso Arqueológico del Levante (Noviembre 1946)*. A este Congrés, promogut pel Catedràtic d'Història Manuel Ballesteros, van aportar els membres del SIP diversos estudis, en paraules de Ballester, «no tan reposados como hubieran sido nuestros deseos». Després d'un any d'espera i veient que algunes de les comunicacions presentades s'anaven publicant aïlladament, es va optar per preparar este volum amb els treballs de F. Jordá, L. Pericot, M. Vidal, E. Pla, José Alcácer, I. Ballester, C. Visedo, Vicente Pascual i D. Fletcher.

No va poder arribar-se a la mitat del segle sense que les edicions del SIP sofriren una altra lleugera modificació d'origen administratiu. Havent sigut creada per part de la Diputació en 1947 la Institució Alfons el Magnànim, el SIP va passar a quedar integrat en ella, tal com reflectix la inclusió del seu nom en portades i portadetes de la *Serie Trabajos Varios* a partir del núm. 11, amb data de 1949, però aparegut al març de 1950. Es tracta en esta ocasió d'un treball firmat per F. Jordá i J. Alcácer, i prologat per L. Pericot, sobre *La Covacha de Llatas (Andilla)*. El núm. 12, si bé porta peu d'impremta de 1950, ja va ser distribuït en 1951, contenint l'estudi de J. San Valero sobre *La cueva de la Sarsa (Bocairente - Valencia)*. Amb este volum, i als tretze anys de la seua creació, els *Trabajos Varios* del SIP a penes havien iniciat un camí que, com subratllàvem al principi, havia de ser dels més prolífics del Servei quant a labor editora.

La Biblioteca del Servei d'Investigació Prehistòrica

*Consuelo Martín Piera, Yolanda Fons Grau
i Mary Luz Ivorra Folgado
Biblioteca. Servei d'Investigació Prehistòrica*

Quan en 1927 Isidro Ballester Tormo crea el Servei d'Investigació Prehistòrica i es convertix en el seu primer director, una de les seccions que conferix identitat al SIP és la biblioteca especialitzada a la qual es dedicaran, en anys successius, els esforços personals i de pressupost que la convertiran en referent per als estudis de Prehistòria i Arqueologia valencianes. En 1924 s'havia creat el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València i en 1927 arriba com a professor de la Facultat de Filosofia i Lletres Lluís Pericot García, el qual, a instàncies d'I. Ballester, és nomenat subdirector del Servei (anys després seria nomenat director honorari); i els alumnes de la Facultat s'incorporaran al SIP, excavant, publicant i utilitzant-ne la biblioteca.

Formar una col·lecció, organitzar-la i conservar-la són reptes que s'afronten immediatament, i encara que sobre l'organització dels fons tenim poques dades, estos estan reflectits en les Memòries del SIP, en documents de l'època com ara factures, informes, cartes... i en el llibre de registre de la biblioteca. Per les Memòries sabem que en 1932 «varias alumnas de la Cátedra de Prehistoria han catalogado la Biblioteca» (Pericot, 1932) o que entre 1935-1939 es va completar el fitxer bibliogràfic i la Direcció del SIP va iniciar el fitxer de matèries, encara que no es va concloure en esta etapa. Les factures aporten dades sobre la conservació d'uns fons que s'enquadreren cuidadosament i s'instal·len en un mobiliari descrit en algunes d'elles, així la d'un taller de fusteria (14 de juny de 1929) al qual s'adquirixen «dos librerías con cristales y herraje pulimentados al natural con cinco estantes», o una altra (1 d'abril de 1937) per la compra de «una librería con puertas de cristal»; també contenen anècdotes com que Domingo Fletcher Valls i Enrique Pla Ballester (qui tenia 15 anys en eixe moment) van ser contractats per un període de sis mesos per a completar el fitxer bibliogràfic per un salari de 150 i 75 pessetes al mes respectivament. Quant al llibre de registre, després de diversos intents, s'inicia l'1 de setembre de 1950, assignant-se-li el número 1 a l'obra de Mariano Jornet, *Bélgida y su término municipal*, registrant-se, a continuació, tots els

volums que hi ha en eixe moment en la biblioteca i especificant si s'han obtingut per compra o intercanvi i si estan enquadernats.

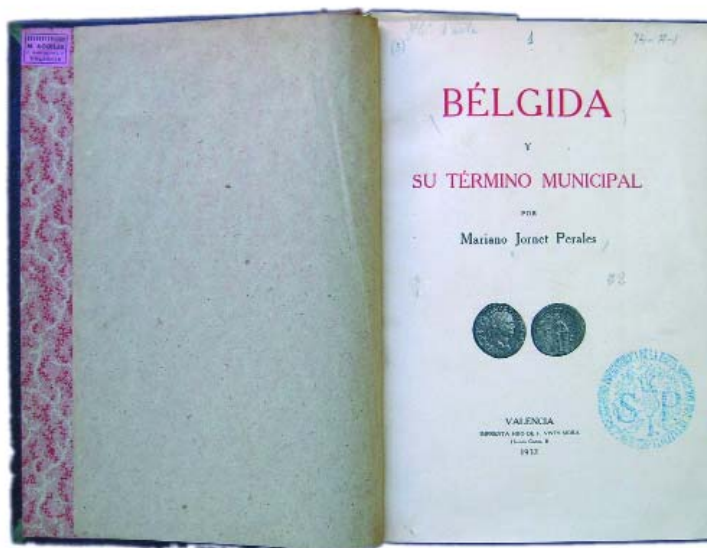
Hui tota esta documentació ens permet fer un recorregut pels llibres que els arqueòlegs vinculats al SIP fins a 1950 van considerar que havien de formar part de la seua biblioteca i analitzar per què els volien i com els van aconseguir.

Formació de la col·lecció

La biblioteca inicia el seu fons bibliogràfic per mitjà de donacions i compres, ja que fins a 1929 no s'edita el número I de l'*Archivo de Prehistoria Levantina* i no es disposa de publicacions per a intercanviar amb altres institucions. A finals de 1930 i amb 350 obres i fullets en la biblioteca, I. Ballester se sent orgullós de la col·lecció i segons ell «con tales elementos bibliográficos y el numeroso material del museo, bien fácil ha de ser desenvolver sus actividades en Valencia, a quien sienta vocación por estos estudios» (Ballester, 1931).

El 6 de desembre de 1937 la Direcció del Servei, en resposta a la sol·licitud de la Comissaria de Cultura, redacta un annex a la memòria anual sobre les activitats del SIP des de la seua creació i sobre la conveniència de la seua continuació. En este informe es diu que la Biblioteca «se ha venido formando con las obras capitales de la especialidad en todas las lenguas cultas, unas veces mediante compras, otras por regalos de sus autores, bastantes con el cambio de publicaciones establecido con otros centros dedicados al mismo estudio».

Portada del llibre de
Mariano Jornet: *Bélgida*
y su término municipal.
1932.

Durant tots estos anys l'increment de la col·lecció es vorà afectat no sols per la trajectòria del SIP com a institució i la seua fluctuació pressupostària sinó també pel convuls període històric que es viu. A una etapa inicial de creixement de l'assignació econòmica li segueix una altra d'estancament i fins i tot, des de l'adveniment de la II República fins als primers anys de la següent dècada, de retrocés pressupostari. Estes dificultats es reflectixen en la memòria de 1932 en la qual es llig com la Biblioteca se «acrecienta con las obras más indispensables, las revistas a las que el Servicio se halla suscrito y las que se reciben por intercambio, no siendo posible adquirir las obras importantes que la Biblioteca necesita, sobre todo publicaciones recientes, cuyo conocimiento es tan preciso en una ciencia que, como la Prehistoria, está en constante renovación. Lo propio decimos de las revistas de la especialidad, avanzada de esas apuntadas novedades. Comenzamos por tener las más importantes de Europa y alguna de América para que los estudiosos valencianos hallaran medios de estar al corriente de toda innovación en esta disciplina, pero poco a poco han tenido que ir disminuyéndose hasta quedar reducidas a las más indispensables» (Pericot, 1932). Serà en 1945, amb la subvenció del CSIC, quan s'incrementen significativament els recursos econòmics, però el conflicte bèl·lic europeu i el posterior aïllament a què va ser sotmés el país va afectar en gran manera els intercanvis i la possibilitat de compres en l'estranger.

En 1950, d'un total de 1.542 volums que formen el fons bibliogràfic, el 36,8% són monografies, el 33,7% volums de revista i el 29,4% separates o fullets.

La col·lecció procedix bàsicament d'Espanya (35,2%), França (14,9%), Portugal (6,9%), Alemanya (4,3%), Itàlia (4,3%), Gran Bretanya (4,0%) i USA (3,6%). La resta de volums (26,8%) es distribuïx entre un nombrós grup de països: Argentina, Dinamarca, Mèxic, Hongria, Irlanda, Txecoslovàquia...

Quant a les revistes, quan acaba el període de direcció d'I. Ballester, la biblioteca compta amb 74 títols i 519 volums. Estos són majoritàriament de procedència espanyola (63,7%), seguida de França (13,1%), Portugal (5,4%), Itàlia (4,6%), Gran Bretanya (4,6%), Alemanya (4,2%), USA (3,4%). Per títols, d'Espanya en corresponen 44, seguida de Portugal (7), França (6), Itàlia (6), Alemanya (5), Gran Bretanya (3) i Estats Units (3).

Les compres

En 1950 les compres suposen el 31,19% del fons bibliogràfic, d'elles 2/3 són monografies i 1/3 volums de revista. Per països bàsicament es compra a Espanya (50,1%), França (32,4%), Alemanya (6,0%) i Itàlia (3,7%).

Factura de compra
del volum II de l'obra
Numantia d'Adolf
Schulten. 1930.

Durant estos anys de formació de la Biblioteca, les adquisicions de monografies es realitzen en funció de cobrir tres necessitats informatives bàsiques: les consultes a obres generals o de referència, el coneixement dels estudis de Prehistòria i Arqueologia anteriors a la creació del SIP i les últimes tendències de la investigació. Amb este criteri s'incorporen títols com ara la *Historia de España* editada per Ramón Menéndez Pidal, l'*Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne Primitive*, de Pierre Paris o les obres de Pere Bosch Gimpera, Henri Breuil, Hugo Obermaier o Adolf Schulten. Tenim documentada l'adquisició puntual de dos obres d'Arturo Pérez Cabrero, sobre arqueologia ebusitana, que es realitza amb ocasió de la compra a la seua viuda de la seua col·lecció de material púnic per part del SIP.

Dels 17 títols de revistes que es compren i que suposen un total de 149 volums, 10 són espanyols (89 v.), entre ells *Archivo Español de Arte y Arqueología*, *Cuadernos del Seminario de Historia Primitiva del Hombre*, *Emerita*, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* o *El Archivo*. Entre les revistes estrangeres hi ha 4 títols francesos (57 v.), 2 d'ells, *L'Anthropologie* i el *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, es continuen rebent l'any 2006. Molts dels títols que se subscrivien per compra, tant a Espanya com a l'estranger, van passar prompte a rebre's per intercanvi, cas del *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, *Ampurias* i el *Boletín del Seminario de Arqueología de Valladolid* (d'estos dos últims només es compra el primer volum).

Per a les compres s'acudia a llibreries espanyoles i estrangeres, tradicionals o de vell. Disposem de gran varietat de factures i correspondència amb distints proveïdors de llibres: *Librería y Papelería Maragat de Ambrosio Huici*, *Librería Nacional y Extranjera*; *Carl Krah, Buch-und Kunstantiquariat*; *Josep Porté, Llibres rars antics i moderns...* La compra de llibres a l'estranger era un procés lent i costós, sobretot en el període que ocupa la II Guerra Mundial, ja que només algunes llibreries tenien llicència d'importació i calia demanar als editors les factures *pro forma* segons les normes que regien la importació de llibres estrangers; quan es rebien eren presentades a la *Junta de Intercambio de Libros* a Madrid per a la seua autorització d'entrada i en quant se li concedia al llibrer una quota de divises (remeses per avançat els seus imports) es procedia a realitzar la comanda. Els terminis d'entrega depenien de la situació de cada país. En esta època hi ha escassetat de paper, la qual cosa produïx un augment dels preus dels llibres que també varien cada dia depenent de l'oferta i demanda. La compra es realitza a través de catàlegs de llibres o prospectes que, una vegada seleccionat el material, es tornen a les llibreries. També hi ha la compra directa realitzada per alguns membres del SIP a algunes llibreries. Els pagaments s'efectuen per mitjà de factura, transferència o contra reembors.

Volums d'El Archivo,
publicació fundada i
dirigida per Roc Chabàs.
1886-1893.

Els intercanvis bibliogràfics

Des del principi es va tindre clar que crear una xarxa d'intercanvis suposava tant d'augmentar el nombre d'exemplars de la Biblioteca com donar a conèixer les publicacions pròpies del SIP. En 1930 ja hi ha un ampli sistema de canvi i Ballester en la Memòria del SIP d'eixe any assenyala: «Ha sido criterio de Diputación el dedicar cierto número de ejemplares a la venta, haciendo así asequible la publicación, hoy y en lo futuro, a quien interesen estos estudios; y buena parte de aquellos han sido regalados a Centros científicos y a personalidades destacadas en el campo de la Prehistoria, tanto nacionales como extranjeras, así como a las revistas especializadas de más fama con las que, como se ha dicho, se ha intentado el cambio; alcanzando también el reparto a esfera más modesta dentro de estos estudios, pero de gran eficacia para su desarrollo en Valencia, o sea a cuantas personas han demostrado su afición o su interés por las investigaciones prehistóricas; sementera eficaz ésta, especialmente entre las personas de carrera que residen en los pueblos, ya que en ellos han de ser centinelas avanzados ante todo descubrimiento ocasional» (Ballester, 1931).

En principi l'*Archivo de Prehistoria Levantina* (denominat anuari per la intencionalitat que hi havia que ho fóra) seria la publicació amb què s'anaven a realitzar els intercanvis, però les dificultats econòmiques per les quals va travessar el SIP van fer que transcorregueren 16 anys entre la publicació del primer i el segon volum. Per això, durant estos anys, serà la Memòria Anual (*La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el año...*) la que s'utilitze com a canvi amb altres organismes i personalitats.

Portada del llibre escrit per
Juan Vilanova i Piera:
Origen, naturaleza y
antigüedad del hombre.
1872.

Conscients de la seua importància com a testimoni de la investigació científica realitzada, s'il·lustren cada vegada amb un nombre més gran de làmines. A partir de 1937 la nova publicació monogràfica *Sèrie de Treballs Solts*, denominada des de 1942 *Serie de Trabajos Varios*, es distribuirà entre l'àmplia xarxa d'intercanvis. La II Guerra Mundial també va afectar les relacions institucionals, dificultant la distribució de llibres. Quan en 1942 el CSIC publica *La Cova del Parpalló (Gandía): Excavaciones del SIP de la Excma. Diputación Provincial de Valencia*, de Lluís Pericot, segons l'autor «apenas hemos podido difundir la obra por el extranjero, pues varios ejemplares que intentamos enviar a los arqueólogos franceses se han perdido» (Pericot, 1946); només Gordon Childe publicarà un comentari del llibre en la revista *Antiquity*.

Dels 1.030 volums que es reben durant estos anys per intercanvi, el 20,3% són monografies, el 36,3% volums de revista i el 43,4% són separates o fullets. L'alta proporció de separates indica l'estreta relació que mantenia el SIP amb personalitats de l'Arqueologia que s'ocupaven d'enviar els seus articles a la Biblioteca.

El nombre més gran d'intercanvis es realitzen amb institucions espanyoles (58,5%), portugueses (9,6%), franceses (7,7%), angleses (4,8%), nord-americanes (4,7%), italianes (4,7%) i alemanyes (3,7%).

De procedència espanyola s'ingressen en la Biblioteca 603 volums per intercanvi: 130 monografies, 244 volums de revista (44 títols) i 229 separates. La majoria de les 130 monografies procedixen de la *Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas* (37), la *Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas y Antigüedades* (23), *Alto Comisionado Español en Marruecos* (5) i del *Seminario de Historia Primitiva de la Universidad de Madrid* (4). En el cas de les revistes, en gran manera provenen de Madrid (105 volums de 8 títols): *Boletín de la Real Academia de la Historia* (29 v.), *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades* (19 v.), *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones* (17 v.), *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* (15 v.), *Investigación y Progreso* (13 v.) i *Memorias de Museos Arqueológicos Provinciales* (7 v.), entre d'altres. Li seguix València amb 64 volums (8 títols), destacant *Anales del Centro de Cultura Valenciana* (16 v.), *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (9 v.) i *Saitabi* (7 v.). De Catalunya arriben 23 volums (6 títols), entre ells *Ampurias* (9 v.), *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (7 v.) i el *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia* (4 v.). Els 19 volums que envia Galícia són en la seua majoria del *Boletín de la Real Academia Gallega*. De Castella es rep bàsicament el *Boletín del Seminario de Arqueología de Valladolid* (15 v.). Des de la resta de comunitats arriben publicacions puntualment.

Pel que fa a separates, de les 229 que es reben per intercanvi 88 són de membres del SIP: L. Pericot (28), I. Ballester (13), D. Fletcher (11), Julian San Valero (11), Manuel Vidal i López (6), Francisco Jordá (4), E. Pla (3), Camil Visedo (2), José Alcácer (2), Fernando Ponsell (2), Gonzalo Viñes (1), José Chocomeli (1), M. Jornet (1), Juan Bautista Porcar (1), Ernesto Jiménez (1). Els investigadors espanyols que visiten el SIP envien 69 separates, entre ells destaquen Antonio García y Bellido (14), P. Bosch Gimpera (8), Florentino López Cuevillas (7), Julio Martínez Santa-Olalla (7), Nicolau Primitiu Gómez Serrano (5), Octavio Gil Farrés (5).

Portada del *Corpus Vasorum Hispanorum*.
Ceràmica
del Cerro de San Miguel
de Liria. 1954

Portugal és el país estranger que més volums envia (99), d'estos la majoria són separates (66) d'autors com Eugénio Jalhay (13) i Afonso do Paço (12). Els 29 volums de revistes s'aglutinen en 6 títols, entre ells: *Comunicações dos Serviços Geológicos de Portugal* (6 v.), *O Arqueólogo Português* (4 v.), *Arquivo de Beja* (4 v.). Hi ha 4 monografies, una d'elles de Mendes Correa. De França s'obtenen 79 volums, 57 d'ells separates d'autors com: H. Breuil (11), Jean Bouyssonie (9); 2 títols de revistes: *Revue Archeologique* (8 v.) i *Préhistoire Spéléologie Ariégeoises* (3 v.) i 11 monografies d'autors com P. Paris, Leon Henry-Martin, André Cheynier i H. Breuil. De Gran Bretanya es reben 51 volums, dels quals 23 pertanyen a 2 títols de revistes: *Antiquity* (14 v.) i *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* (9 v.); 17 monografies que procedixen principalment del British Museum (4 guies), William Petrie (3) i G. Childe (2), qui també envia moltes de les 11 separates. Són 48 els volums enviats per Itàlia, dels quals 23 pertanyen a 5 títols de revistes, entre ells *Rivista di Studi Liguri* (10 v.) i *Rivista Ingauna e Intemelina. Nuova serie* (3 v.), ambdues de l'*Istituto di Studi Liguri*; entre els autors de les 21 separates, es troben Raffaello Battaglia (7) i Piero Barocelli (6); s'ingressen també 4 monografies italianes. Estats Units envia sobretot monografies (en destaquen 20 de la sèrie *Papers of the Peabody Museum of America* i 2 de *Hispanic Society of America* sobre Història d'Espanya) i revistes del *Bulletin of the American School of Oriental Research* (13 v.). Entre les separates (7) destaquen les de Dorothy Garrod (3); Alemanya envia 38 volums, d'ells 22 pertanyen a 5 revistes com *Ipek* (10 v.), *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (5 v.) o *Vorgeschichtliche Jahrbuch* (4 v.). Les 15 separates són en gran part d'A. Schulten (6) i Herbert Kühn (3); només hi ha 1 monografia.

Amb els investigadors que rep el SIP per a consultar els seus materials o per a visitar els seus jaciments es procura establir intercanvi. Entre els estrangers ressaltarem les separates rebudes de: H. Breuil (18), A. Schulten (11), G. Childe (9), Germaine Henri-Martín (8), Massimo Pallotino (5), Philippe Helena (3), D. Garrod (3), H. Kühn (3), Fernando Russell (3).

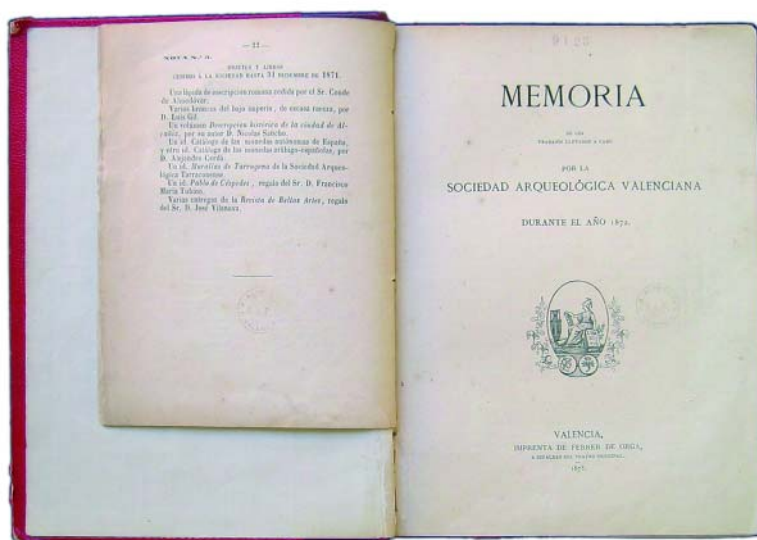
Las donacions

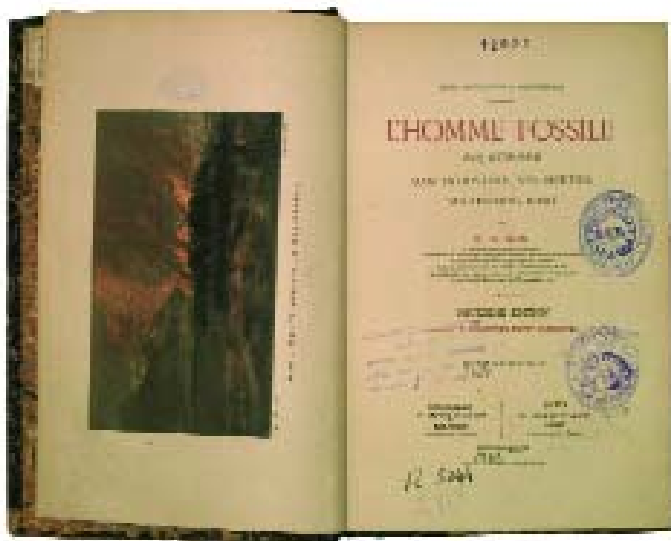
El llibre de registre de 1950 i les memòries anuals, quan indiquen la forma d'adquisició de cada publicació, assenyalen únicament les compres i els intercanvis, incloent les donacions puntuals en este apartat, però hi ha constància de la seua existència perquè es conserva la còpia d'una sol·licitud de publicacions al Ministeri d'Instrucció Pública realitzada a principis de 1928, el contingut de la qual és el següent:

«Acordado por la Excelentísima Diputación Provincial de Valencia la creación de una biblioteca especializada, que sirva de eficaz auxiliar a su recién creado Servicio de Investigación Prehistórica, está sobradamente justificado pida al Estado fomento dicha biblioteca con todas aquellas obras que publican sus diversos Centros sobre dicha materia y con las que, editadas por particulares, figuran entre los fondos del Ministerio de Instrucción Publica. Interesan entre otras:

- La serie más completa posible de las Memorias y Boletines de la Real Academia de la Historia.
 - Todas las Memorias publicadas, así mismo por la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades (van publicadas 92 hasta el año 1925-26).
 - Todas las Memorias y Notas que lleva publicadas la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas (Junta para la Ampliación de Estudios). Son muchas e interesantes.
- Todo ello es publicado con fondos del Estado.
- Y de los fondos de libros del Ministerio, todas cuántas obras tengan relación con los estudios prehistóricos. Entre éstas es de gran interés, por ser de reciente publicación la Moneda Hispánica.»

Portada de la Memoria
dels treballs duts a
terme per la Societat
Arqueològica
Valenciana durant
l'any 1872.

Portada del llibre d'Henri
Le Hon: L'Homme Fossile.
1868.

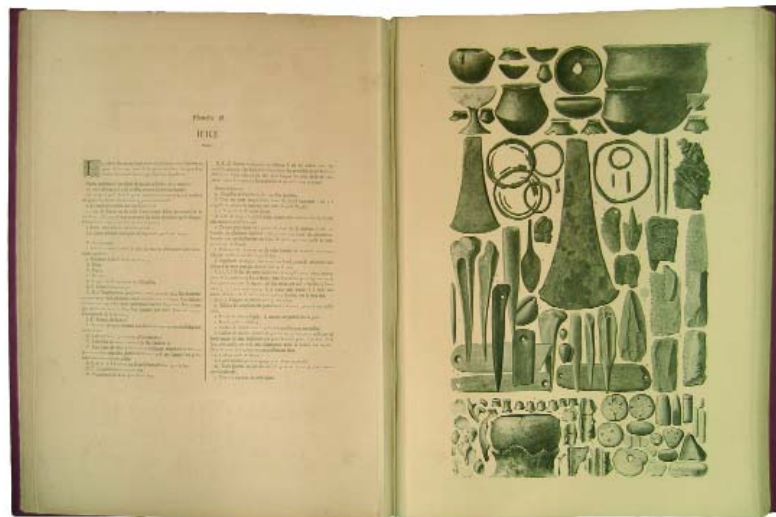
De l'anteriorment sol·licitat, s'havia aconseguit obtindre en 1930, segons la Memòria d'eixe any, la col·lecció completa de les Memòries de la *Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, i poc després, tal com es reflectix en la memòria de 1931, «la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas ha regalado al SIP la serie completa de sus publicaciones» (Ballester, 1931). La publicació *La moneda hispánica* també es troba entre els fons de la biblioteca.

La col·lecció

En 1950 la biblioteca ja ha aconseguit reunir, a pesar de les vicissituds per què travessa el país i, en concret el SIP, una col·lecció de qualitat. Així, s'aconsegueix adquirir algunes obres que podríem considerar autèntiques joies bibliogràfiques com és el cas de *Origen, Naturaleza y Antigüedad del Hombre* (Juan Vilanova i Piera, 1872), *Las Primeras Edades del Metal en el Sudeste Español* (Louis i Henri Siret, 1890), *L'Homme Fossile en Europe* (Henri Le Hon, 1868), *Antigüedades prehistóricas de Andalucía* (Manuel de Góngora y Martínez, 1868), *Les Âges préhistoriques de l'Espagne et du Portugal* (Emile Cartailhac, 1886), *Sagunto* (Antonio Chabret, 1888), *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia* (Francisco Almarche, 1918). També destaquem algunes obres de referència com: *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, dirigit per Daremberg i Saglio, *Reallexikon der Vorgeschichte* editat per Ebert, o aquelles sense les quals no es podria realitzar una història de l'arqueologia valenciana, així és el cas de: *Geografía General del Reino de Valencia*, davall la direcció de F. Carreras Candi. Cal realçar així mateix el *Corpus Vasorum Antiquorum*, sèrie internacional de la qual es posseïxen

51 volums (3,3% del total de la col·lecció). Sobreïxen, a més, les obres que sobre art rupestre edita *l'Institut de Paléontologie Humaine* (creat pel mecenatge del Príncep Alberto I de Mònaco): *La Caverne d'Altamira*, *La Pileta*, *La Pasiega*, *Les Peintures Rupestres Schématisques de la Péninsule Iberique* (4 v.), *Les Combarelles*, *Les Cavernes de la Région Cantabrique*, etc. Comptem també amb publicacions sobre les històries locals de distintes ciutats: Dénia, Sagunt, Tortosa, Alcoi o Altea. Una temàtica repetitiva és la de Numància, de la qual hi ha publicacions adquirides tant per compra (d'A. Schulten i Blas Taracena) com per intercanvi (d'autors com ara Julio Gómez Santacruz, Friedrich Behn, Ernst Pfretschner o A. Schulten).

Pàgines interiors del llibre
de Luis i Enrique Siret:
*Las primeras Edades del
Metal en el Sudeste
de España*. 1890.

Finalment, quant a les revistes, destaquem l'existència d'algunes pràcticament completes: *L'Anthropologie*, *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, *Antiquity*, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, *El Archivo*, *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, *Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria*, *Archivo Español de Arte y Arqueología*, *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, *Emerita*, *Boletín de Trabajo del Seminario de Arqueología de Valladolid*, i moltes altres.

L'Arxiu Fotogràfic del Servei d'Investigació Prehistòrica

Ángel Sánchez Molina i Carlos Ferrer García
Servei d'Investigació Prehistòrica

La utilitat de la fotografia i les possibilitats del mètode fotogràfic en l'Arqueologia van ser ja destacades en la presentació oficial del daguerreotip¹ en 1839. François Arago, un dels membres de la comissió científica encarregada de valorar el profit d'este invent, va considerar llavors molt interessant per a la ciència arqueològica la possibilitat d'obtenir representacions fidedignes de la realitat, documents objectius tal com es perceben en l'època (Frizot, 1998: 378).²

Eixe mateix any, Horace Vernet i Frédéric Goupil-Fesquet realitzen les primeres imatges de monuments egipcis, encara que és més rellevant la labor realitzada en 1841 per John Lloyd Stephens en la difusió de la cultura maia a través de les seues instantànies. Els daguerreotips de les ruïnes del Yucatán que formen part de l'exposició de Nova York de 1842 servixen, junt amb les peces originals, com a documents amb valor expositiu, i són bona expressió de l'important paper que l'Arqueologia atorgarà a la fotografia (Casanova i Debroise, 1989: 24-27). Són també ressenyables les expedicions protagonitzades per Karl Richard Lepsius a Egipte entre 1842 i 1845, i les de Victor Place en Assíria entre 1852 i 1855,³ les sèries fotogràfiques de les quals, preses per Gabriel Tranchand durant les seues excavacions, seran publicades posteriorment.

A Espanya, més enllà de la representació de monuments i de patrimoni artístic, que va tindre un gran desenrotllament durant la segona mitat del s. XIX⁴ (López Mondejar, 1989), la fotografia arqueològica hi assolirà també una primerenca difusió. Ja en 1880, José Escalante i González, catedràtic d'Història Natural de l'Institut de Santander, va il·luminar les coves d'Altamira per a obtenir diverses instantànies de les seues pintures.

La ràpida implantació de la fotografia com a instrument auxiliar en el camp de l'Arqueologia va anar d'acord amb la seua evolució tècnica: la introducció d'emulsions més ràpides ja no va fer necessari el processament

immediat de la foto després de prendre-la, sinó que això podia fer-se posteriorment en el laboratori. Els arqueòlegs d'esta primera època es convertixen en autèntics fotògrafs aficionats que posseïxen coneixements més o menys avançats de la tècnica o col·laboren amb experts que disposen de sofisticats equips per a portar-ne a terme el treball. La fotografia es va consolidant com un instrument científic bàsic i, de fet, investigadors com Juan Cabré, Manuel Cazurro o el Marqués de Cerralbo van promoure esta tècnica en les campanyes d'excavació i la seua posterior publicació com a recurs fonamental de documentació científica (González, 2004).

La fotografia en el SIP

La fotografia ha exercit des de la fundació del SIP en 1927 un important paper en la documentació del treball de camp i la catalogació de les peces arqueològiques del seu Museu. L'arxiu fotogràfic del Servei es nodrix de les obres realitzades tant pels propis membres com per fotògrafs professionals contractats, i reunist un conjunt d'imatges de temàtica científico-tècnica d'indiscutible valor patrimonial i documental.

En els seus fons es conserven aproximadament 50.000 instantànies en diversos formats i suports que van dels daguerreotips i les plaques de vidre, als negatius, positius en paper, diapositives, transparències i imatges digitals. D'este conjunt destaquen pel seu interès les fotografies realitzades amb anterioritat a 1950, objecte d'este treball.

El valor patrimonial del material fotogràfic queda reconegut en les lleis de patrimoni espanyol (article 50 de la Llei 16/1985) i valenciana (articles 1.2, 76.6 i 77 de la Llei 4/1998); a més, el seu valor com a obra de creació intel·lectual està arreglat en la Llei de Propietat Intel·lectual (particularment en els articles 10 i 128 del RDL 1/1996). D'igual manera, la col·lecció del SIP posseïx un gran valor documental, ja que no sols mostra un ampli conjunt de materials i de jaciments arqueològics, sinó que deixa constància de la metodologia de treball de l'època.

Dins d'esta col·lecció, les reproduccions dels objectes arqueològics que tenen com a finalitat la realització d'inventaris i catàlegs o la il·lustració de publicacions suposen el major percentatge d'imatges. També hi és rellevant el nombre de fotografies que reflectixen el procés d'excavació dels jaciments arqueològics on ha intervingut el SIP. Així, trobem vistes generals i detalls dels treballs, de talls estratigràfics, d'arqueòlegs i obrers treballant o posant, etc. Finalment, hi ha un reduït grup d'imatges referides al Museu, la seua biblioteca i el seu laboratori, i un altre que mostra aspectes menys relacionats amb la investigació: paisatges, llocs, monuments, persones, activitats tradicionals, etc.

Conjunt de tres enòcoes
procedents de la Bastida
de les Alcusses (Moixent).
[Casa Grollo. Placa
de vidre. SIP 308]

L'estudi actual d'estes imatges ha fet eixir a la llum dades inèdites que ens permeten tindre una visió més completa de l'Arqueologia del moment. A l'hora de la seua anàlisi és important considerar que la fotografia no és un sistema completament neutre d'obtenció de registres materials, ja que la seua realització implica una posada en escena que exigix una discreta —però significativa— interpretació de qui està darre de la càmera (Frizot, 1998: 76-79, Dubois, 1994).

L'arxiu fotogràfic del SIP inclou peces de gran singularitat, com ara un daguerreotip de la meitat del s. XIX que representa a un jove Juan Vilanova i Piera, considerat com l'introduïdor dels estudis de Prehistòria a Espanya, o les plaques de vidre d'excavacions prèvies a la constitució del Servei, com ara les de Casa del Monte (Valdeganga, Albacete), realitzades entre 1918 i 1920, i de Covalta (Albaida), en 1919. També destaquen les imatges que documenten els primers treballs de camp del SIP en la Bastida de les Alcusses (Moixent), la Cova del Parpalló (Gandia) i la Cova Negra (Xàtiva), entre 1928 i 1931, i les del Tossal de Sant Miquel (Llíria), des de 1933, així com aquelles que mostren tots els conjunts de materials que van donant forma als fons del Museu de Prehistòria. Són igualment interessants les sèries de negatius que documenten el procés d'excavació de l'Ereta del Pedregal (Navarrés), des de 1944, i els treballs en la Cueva de la Cocina (Dos Aguas), entre 1941 i 1945, o el procés d'estudi i calc de les pintures rupestres de Dos Aguas, en 1945.

La Col·lecció

Tipus de Suport

Els suports emprats per a fixar les imatges han anat variant amb el pas del temps. Com ja s'ha assenyalat, hi ha un únic daguerreotip que remet a la mitat del s. XIX i 1.916 plaques de vidre de gelatinobromur⁵ datades entre 1918 i 1967. Els formats en vidre més usuals són els de 13x18 i 9x12, encara que també hi ha formats inferiors com el 6x9, i molt superiors com el 18x24. Moltes de les plaques són de mesures irregulars perquè freqüentment era major el nombre de preses de vista a realitzar que la quantitat de material disponible, la qual cosa obligava a practicar el retall manual dels vidres. En algunes d'elles es detecten actuacions directes sobre el suport com ara l'aplicació de tires de paper negre per a aïllar o retallar la peça retratada, o com l'ús de certes substàncies per a enfosquir zones sobreexposades de la imatge.

A més d'estos materials, fins a 1955 es depositen 1.560 plàstics o negatius de pasta⁶ i més de 300 instantànies antigues, de les quals només es conserva el positiu en paper. Des de 1950 comencen a utilitzar-se en el Museu els negatius de pas universal en blanc negre i, des de 1970, en color. Estos dos tipus de suport comptabilitzen més de 21.900 imatges. Fernando Gil Carles, que comença els seus treballs per al SIP en 1962, realitza les primeres transparències en color (Berrocal et al., 2005), i cap al 1969 apareixen les primeres diapositives de l'arxiu, que suposen un total de 15.500 registres. Les fotografies en format digital, de les quals s'han inventariat fins ara unes 5.700, comencen a realitzar-se a partir de l'any 1999.

La temàtica

Des del punt de vista temàtic, podem classificar el catàleg fotogràfic en dos grans àmbits relacionats amb la pràctica arqueològica. D'una banda, les imatges realitzades durant les excavacions i, d'una altra, les fotografies preses en el Museu durant la fase d'estudi i posada en valor del patrimoni excavat.

En el cas dels materials arqueològics, estos solen representar-se fora del seu context, la qual cosa ens remet d'alguna manera a la concepció de la ciència arqueològica del moment, que prioritza l'estudi de l'objecte. Predominen les peces aïllades, encara que també són habituals les composicions tipològiques amb un clar sentit estètic que s'assemblen als llenços amb materials de principis del segle XX, o als bodegons amb fons entelats que en alguns casos permetien realçar les peces, però que també els hi atorga un cert caràcter escènic. L'objecte d'estes imatges és documentar les col·leccions del Museu, així com disposar de recursos

Tall estratigràfic
de la Cova del Parpalló
(Gandia). 1931.
[Lluís Pericot. Placa
de vidre. SIP 480]

per a les publicacions del Servei. Efectivament, l'existència d'una línia editorial que té com a finalitat difondre'n les investigacions, va obligar a realitzar sèries fotogràfiques de les peces arqueològiques que van ser encomanades a fotògrafs de la Casa Grollo.

Són escasses, però de gran valor, algunes fotos que documenten el procés de restauració de determinades peces, com és el cas de les imatges preses en el laboratori de l'antic Museu (cat. 92 i 93). Estes imatges oferixen la possibilitat de reconèixer l'estat de conservació original dels objectes i les tècniques de restauració aplicades en aquell moment. Així, en algunes ceràmiques decorades del Tossal de Sant Miquel s'observa

Grup de treball en la Bastida de les Alcusses (Moixent). Mariano Jornet es troba a la dreta de la imatge assegut amb un barret a la mà. Cap a 1928. [Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 1.865]

una major intensitat dels pigments emprats, la qual cosa permet una millor identificació de les composicions.

Un altre gran àmbit temàtic és el de les fotografies realitzades en les campanyes d'excavació i prospecció dels primers anys. Tot i que amb menor pes percentual, aporten una important informació sobre el procés d'excavació i el context arqueològic dels objectes conservats en el Museu. És per això que se'ls ha concedit una major rellevància en este catàleg. Així, comptem amb l'excel·lent sèrie que documenta l'estratigrafia de la Cova del Parpalló, excavada per Lluís Pericot (cat. 25-28), i amb la dels objectes arqueològics fotografiats *in situ* en la Bastida de les Alcusses, en les campanyes de Mariano Jornet i Emili Gómez Nadal (cat. 4), o amb la de les campanyes del Tossal de Sant Miquel, dirigides també per L. Pericot.

Dins d'este conjunt, el nombre més gran d'imatges mostra els investigadors i obrers posant en moments de descans durant l'excavació. Són ja famoses algunes de les realitzades a la Bastida de les Alcusses, a la Cova del Parpalló, a l'Ereta del Pedregal i a la Cueva de la Cocina, especialment les dels dos primers jaciments, en les quals apareixen representats els obrers d'Atzeneta d'Albaida que van col·laborar durant anys amb Isidro Ballester i el Servei. Hi ha també un apartat d'imatges en què les persones servixen com a referència o escala, i un altre un poc menor en què es troben treballant, tot oferint una valuosa informació sobre la metodologia i els equips utilitzats en el procés d'excavació. És el cas de les completes sèries fotogràfiques del Tossal de Sant Miquel (cat. 36-43)

i de les imatges que representen a M. Jornet realitzant mesuraments o estudiant materials (cat. 3).

Comparativament, són més freqüents les fotos panoràmiques de paisatges i de zones excavades. Les primeres pretenen ubicar el jaciment en el seu context geogràfic ampli, mentre que les segones restringeixen l'espai representat i mostren la zona excavada en l'entorn immediat.

També hi ha un reduït —encara que interessant— conjunt de fotografies de temàtica variada. Cal destacar les referides a les instal·lacions del Museu (cat. 95-99) i als seus visitants (cat. 94), així com les que arreglen excursions del Centre de Cultura Valenciana a jaciments i monuments (cat. 105). I un xicotet grup de fotografies curioses com ara les realitzades al voltant de la figura de L. Pericot enfront de l'entrada de la Cova del Parpalló, assegut (cat. 24) o bevent en una botija (cat. 23). Finalment, trobem les que representen grups humans i activitats de clar interès etnogràfic, com són les realitzades als habitants de les cases on s'allotjaven els excavadors de la Bastida (cat. 13) i de la Cueva de la Cocina (cat. 53), i les referides al treball de trillat en una era de la partida de les Alcusses.

Els autors

Gran part de les imatges de materials arqueològics del Museu procedixen de l'empresa fotogràfica Grollo. Esta firma va ser l'única que va realitzar este tipus de treballs fins a 1962 i va continuar complint encàrrecs fins a 1975. La Casa Grollo va ser fundada en 1898 per José Grollo Chiarro, personatge de gran rellevància en la València del primer terç del s. XX⁷; això el portà a ser nomenat Diputat durant la Dictadura de Primo de Rivera (Frasquet, 1995; Mir, 1995) i, com a tal, a formar part de la Comissió encarregada d'aprovar la creació del SIP. En una nota d'I. Ballester a J. Grollo, en la qual l'exhorta a accelerar els tràmits d'adquisició de la Col·lecció Ponsell, es deixa entreveure una relació d'amistat entre ambdós que podria explicar el posterior vincle comercial del SIP amb l'empresa fotogràfica del segon.⁸

En qualsevol cas, les fotografies realitzades per al SIP en nom de la Casa Grollo van ser preses per Joaquín Adell, fotògraf col·laborador o associat a esta casa. J. Adell és l'autor de les instantànies de les plaquetes de Parpalló publicades en 1933 (Pericot, 1933) i 1942 (Pericot, 1942), i firma una carta en 1935 dirigida a L. Pericot en què reclama el pagament d'un treball realitzat l'any anterior. Tot sembla indicar que posseïa una posició rellevant en l'empresa, de la qual arribaria fins i tot a ser propietari, ja que va ser ell qui va donar la col·lecció de fotografies de J. Grollo a l'Arxiu del Regne en 1981 (Alcaide, 1994).

Les fotografies de les campanyes d'excavació i prospecció van ser preses per membres del Servei i apareixen amb l'epígraf «SIP». Només

en comptades ocasions hi figura l'autor, especialment I. Ballester, L. Pericot, José Chocomeli i José Alcácer. Els equips fotogràfics emprats per a realitzar estes imatges no es conserven en el SIP, ja que pertanyien als propis investigadors; de fet, caldrà esperar fins a 1950 per a trobar la primera càmera adquirida amb pressupost del Servei: una Leica III c amb objectiu 1:2.

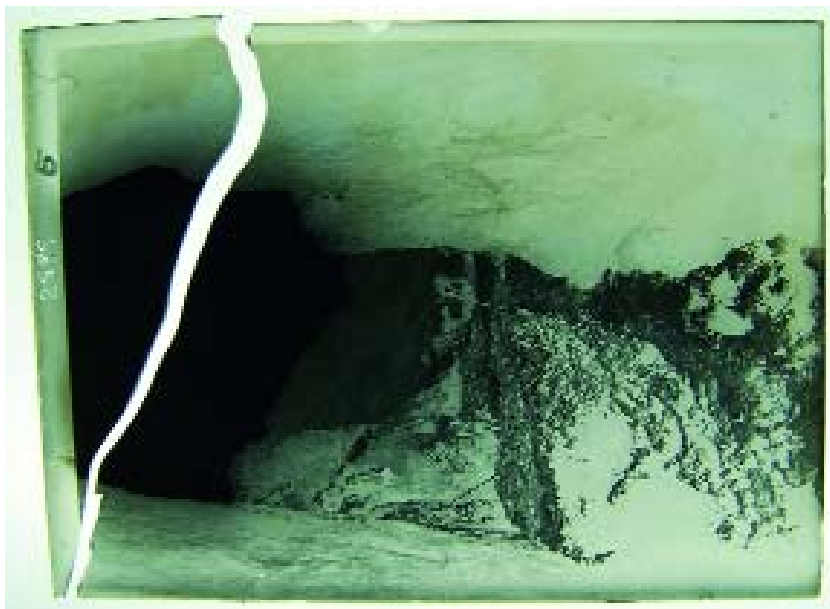
Placa de vidre amb
despreniment de la
pel·lícula. Muntanyeta de
Cabrera (Torrent). 1931.
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 620]

Afeccions

L'estat de conservació de l'arxiu fotogràfic del SIP és prou bo en general, encara que cada suport té les seues pròpies particularitats. De manera general, els deterioraments del material fotogràfic poden ser de dos tipus: mecànics i químics. Els primers tenen l'origen en una manipulació inadequada que provoca ratlles, escamacions en l'emulsió, ruptura o exfoliació dels suports i plecs o arrugues. Els deterioraments químics poden deure's a la qualitat del procediment d'obtenció de la imatge, la inestabilitat dels materials emprats i a unes condicions de conservació deficientes.

Les condicions mediambientals tenen una poderosa influència sobre este tipus de materials. La temperatura i la humitat relativa són els causants de l'aparició i el desenrotllament de molts dels deterioraments. Estos factors es troben íntimament relacionats, la qual cosa dificulta l'obtenció d'un equilibri entre ells. Com a valors generals per a la preservació s'aconsella una temperatura màxima de 21 graus centígrads i entre el 30 i el 50% d'humitat relativa. La llum afavorix l'oxidació dels

Placa de vidre amb fractura
del suport i de la pel·lícula.
[Lluís Pericot. Placa de
vidre. SIP 2.989]

materials i té efectes acumulatius sobre ells, provocant la fragilitat dels suports, l'engrogiment, la decoloració o l'enfosquiment de la imatge. Com a orientació general, la il·luminació que hi incidisca directament no ha d'excedir els 55 luxs.

La ruptura d'algunes de les plaques de vidre, com a conseqüència d'una inadequada manipulació o forma d'emmagatzematge, manifesta la fragilitat d'este tipus de suport. Però a més, al costat de la pròpia inconsistència del vidre, les plaques més antigues poden presentar problemes d'estabilitat perquè es van emprar com a fundents òxids de sodi i de potassi, i fins i tot de plom. Estos òxids ataquen la superfície del vidre i provoquen una exsudació (llàgrimes de silicat) que pot cristal·litzar i donar lloc a xicotetes taques blanquinoses.

En algunes de les plaques de vidre s'observen deterioraments provocats per una elevada humitat. Açò desencadena un procés d'oxidació-reducció de la plata denominat esvaïment o empal·lidiment (Fox, 2003), sobretot en les parts més fosques, però que també pot accelerar els processos de deterioració propis del vidre, cosa que provoca una olor d'àcid nítric i acètic. Pel contrari, si la humitat és massa baixa, el suport es torna trencadís i desprén una forta olor d'àcid nítric. També es constaten uns altres tipus de danys com a conseqüència d'un procediment fotogràfic defectuós i d'oscil·lacions en la humitat i la temperatura: el despreniment de la capa d'imatge respecte al seu suport de vidre, el craqueig d'emulsions i vernissos, i la dissolució

Família que vivia en la Casa de Valle, al costat de la qual es va instal·lar el campament durant les excavacions de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) Cap a 1940. [Placa de vidre. SIP 2.716]

de l'emulsió de gelatina per retenció d'humitat o per acció directa de l'aigua; als quals encara cal afegir l'aparició de nòduls irregulars en l'emulsió, provocats per la reacció d'un depòsit de material residual o, en alguns casos, per la presència de microorganismes o contaminants atmosfèrics.

Les fotografies sobre pasta presenten en general un bon estat de conservació, encara que en algunes d'elles s'observen problemes de craqueig en l'emulsió motivats per l'oscil·lació en els valors de temperatura i humitat relativa.

En el cas de les diapositives en color, s'ha pogut constatar que un gran nombre d'elles presenta problemes evidents. La humitat i la temperatura altes hi han desencadenat una tendència cap als colors falsejats, per la pèrdua en la densitat dels tints cromògens, especialment del cian. En alguns casos, els problemes també poden deure's a un procediment fotogràfic defectuós o a la utilització de productes químics de baixa qualitat.

Conservació

La gran diversitat de suports de l'arxiu multiplica les variables a tindre en compte a l'hora d'emmagatzemar, organitzar i conservar les imatges. Cada suport té una composició física distinta que reacciona de manera diferent als factors ambientals i, des del punt de vista morfològic, la varietat de formes i dimensions pot provocar-ne problemes d'organització.

Placa de vidre amb
esvaïment de la imatge
a causa de processos
d'oxidació-reducció en
l'emulsió. Covarxa del
Camí Reial d'Alacant
(Albaida). 1928.
[Isidro Ballester. Placa
de vidre. SIP 238]

El mobiliari utilitzat en el Museu per a l'ordenació i l'emmagatzematge de fotografies no digitals és de tipus metàl·lic. Amb això s'evita l'emissió d'àcids i d'altres substàncies nocives que produïxen els segelladors i adhesius emprats en mobles de fusta. Els vidres i pastes antigues es guarden en sobres de paper de conservació. Les diapositives s'emmagatzemen en fulls arxivadors de plàstic transparent amb capacitat per a vint unitats, amb coberta protectora i vareta per a penjar, de les firmes Panodia i Lacor. Els negatius de pas universal són arxivats en carpetes de la marca Paterson, amb fulls classificadors de paper de conservació que poden contindre set files de negatius. No obstant això, donada la fragilitat d'esta col·lecció, és necessària per a la seua preservació futura l'adopció de mesures singulars de conservació preventiva.

Treballs de batuda als
voltants de la Bastida
de les Alcusses (Moixent).
Cap a 1929.
[Isidro Ballester. Placa
de vidre. SIP 2.516]

El risc imminent de desaparició d'algunes imatges ha forçat a realitzar-ne la duplicació o canvi de format. Per mitjà de la duplicació només es preserva el valor informatiu de la fotografia, en intervindre sobre el seu contingut icònic i no sobre el suport o procediment fotogràfic. Per als primers duplicats es van utilitzar negatius en blanc i negre de pas universal, però en l'actualitat s'ha optat per la digitalització de les fotografies.

A manera de conclusió, podem afirmar que ens trobem davant d'un arxiu iconogràfic de gran valor que constituïx una visió unitària, completa, representativa i evocadora de l'Arqueologia de principis del segle XX a València. És també una aproximació als protagonistes d'una època en què es va viure el trànsit cap a la professionalització d'una activitat que ha permès recuperar el nostre patrimoni arqueològic.

1

El daguerreotip, invent de Louis Daguerre i Nicephore Niepce, és un positiu directe monocrom sobre una planxa de metall (normalment plata de coure) on la imatge es veu en positiu o negatiu segons l'angle de visió i la incidència de la llum.

2

F. Arago va assenyalar en el seu discurs en la sessió conjunta de les Acadèmies de Ciències i Belles Arts de França: «El món de l'arqueologia es vorà immensament enriquit gràcies a la nova ciència! Per a copiar els milions i milions de jeroglífics que cobrixen en l'exterior fins i tot, els grans monuments de Tebes, de Memfis, de Karnak, etc. es necessitarien vintenes d'anys

i legions de dibuixants. Amb el daguerreotip, un sol home podria portar a terme a bon fi eixe treball immens». Citat en Marie-Loup Sogues (1981: 58).

3

Ninive et l'Assirie de V. Place (París, 1867-1870).

4

Campanya mampresa per C. Clifford i J. Laurent per al registre fotogràfic del patrimoni artístic de la Península.

5

La tècnica de gelatinobromur sobre vidre va ser desenrotllada per R. Leach en 1878, i partix d'una emulsió de bromur de cadmi i d'una solució a parts iguals de gelatina i aigua. Una vegada sensibilitzada esta emulsió amb nitrat de plata s'estén sobre el vidre i es deixa eixugar.

6

Nitrat de cel·lulosa, diacetat de cel·lulosa i tricetat de cel·lulosa.

7

(1875-1936). President de la Unió Gremial, és un dels millors fotògrafs de la seua època. Va ser també president de la Fira Mostrari, des de la seua fundació en 1917 fins a l'any de la seua mort. Tant la Biblioteca Valenciana (Col·lecció Huguet) com l'Arxiu del Regne de València (Fons José Grollo) posseïxen part de la seua obra.

8

«[...] Querido Pepe: [...] creo debeis daros prisa en tomar el acuerdo pertinente. De lo contrario os exponeis a no llegar a tiempo. [...]». 10 d'octubre de 1927. Arxiu SIP.

La Covalta i Casa del Monte, dos pardals d'un tir

Consuelo Mata Parreño

Universitat de València

Lucía Soria Combadiera

Universidad de Castilla-La Mancha

Advocat de professió, Isidro Ballester Tormo va compatibilitzar l'activitat professional amb les seues tres grans passions de la vida: la política, l'arqueologia i la cacera. Esta última afició li permetia passar llargues hores a la muntanya i caçar... no sabem si caçava, però el que sí que sabem és que va identificar nombrosos jaciments en alguns llocs per on va tindre la fortuna de passar.

Els llaços familiars i la professió el van portar a romandre llargues temporades a la vall d'Albaida, circumstància que li va permetre iniciar, en 1907, la seua primera excavació en Covalta, jaciment que es convertiria així en el primer «despoblat» ibèric valencià explorat en extensió. Les campanyes es van prolongar fins a 1919 i duraven sempre pocs dies, ja que els treballs corrien a les seues expenses, fins i tot a partir de 1917, any en què va sol·licitar permís a la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats. Una vegada acabades les excavacions va seguir visitant el lloc, almenys fins l'any 1925, quan féu l'última anotació en el seu diari.

A pesar de l'interés de l'indret, I. Ballester mai no va publicar la totalitat de les troballes, però sí que hi va permetre l'accés a tot aquell que es desplaçara a sa casa d'Atzeneta d'Albaida, on les tenia exposades en vitrines. Va escriure sis articles sobre materials de Covalta i resulta curiós de llegir en quasi tots ells una enumeració prou detallada de les troballes més importants, així com una disculpa continuada per no haver-les presentades al complet.

Així, en les actes del IV Congrés Arqueològic del Sud-est, celebrat a Elx en 1948, es pot llegir «una escueta comunicación relativa a dos tuestos covaltinos... aun siendo de viejo conocidos por algunos de vosotros, especialmente por los que visitaron nuestra colección...; y que por diversas causas no ha podido publicarse totalmente, ha estado siempre lo hallado a disposición de los estudiosos» (Ballester, 1949b).

No obstant això, altres autors també van publicar materials de Covalta, cas de María Angeles Vall (1969 i 1971) i, més recentment, la revisió completa que n'ha fet Manuela Raga (1994 i 1995).

Desgraciadament, els diaris de Covalta no es troben en l'arxiu del Servei d'Investigació Prehistòrica, de manera que es desconeixen detalls com ara la duració exacta de les campanyes o les impressions del seu excavador. No succeïx el mateix amb la següent excavació que portà a terme, en esta ocasió a Valdeganga (Albacete).

La troballa de la necròpolis de Casa del Monte tingué lloc en el transcurs d'una cacera que se celebrava anualment durant el mes de març en la finca que dona nom al jaciment. Segons relata I. Ballester, les primeres notícies sobre la necròpolis es remunten a l'últim quart del segle XIX, moment en què es va destruir un gran nombre d'urnes cineràries en l'extrem nord-oest (Ballester, 1930b: 28). Este fet no transcendí més enllà de les persones que allí treballaren i serà en 1917 quan l'atzar va voler que isquera a la llum. Eixe any, Ballester hi va acudir convidat per qui aleshores era propietari de la finca. Així en relata la troballa:

«En Marzo de 1917, con motivo de una excursión de caza a la Casa del Monte, finca de D. Feliciano Colomer y Ramírez de Arellano, labor situada en el linde mismo de los términos de Chinchilla y Valdeganga, y no sé bien también si en Albacete, casi en las mismas paredes de la casa de labor, extensa y amplia,... encontramos unos pequeños tiestos ibéricos decorados con segmentos de círculos y fajas amplias de color siena...

Detall de diverses tombes de la necròpolis de Casa del Monte (Valdeganga, Albacete). [Isidro Ballester. Placa de vidre. SIP 451]

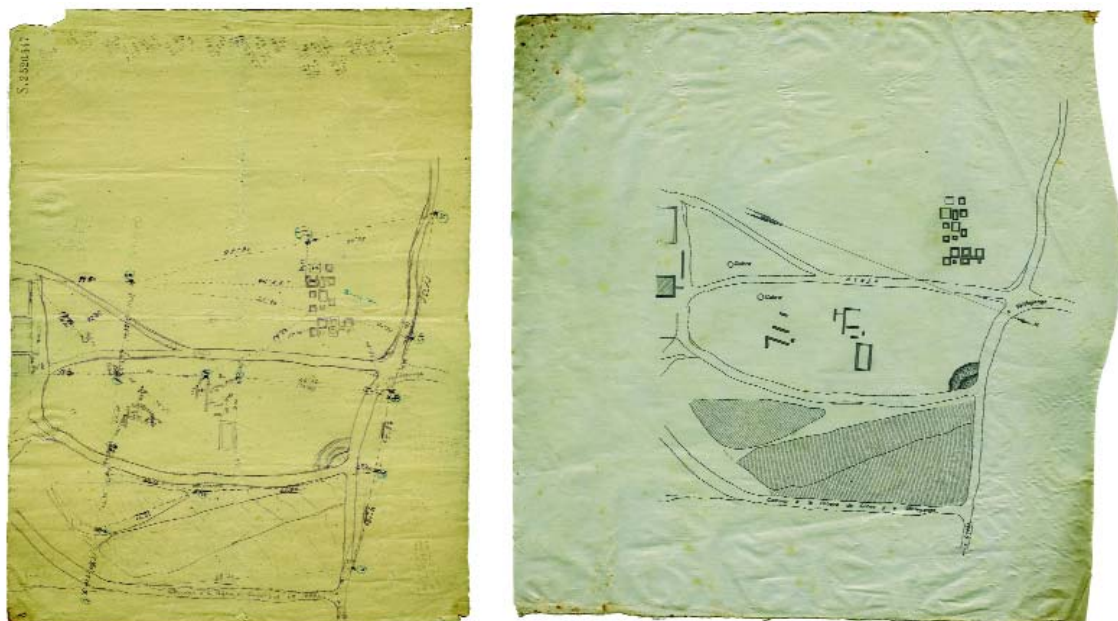

»La pequeña loma, mejor dicho cerrillo, inclinaba rápidamente sus vertientes, unas para el SE, cortándose por el S, por donde llegaba el Camino del Caserío de La Felipa... El hallazgo de cerámicas nos obligó a un reconocimiento más detenido, encontrando en los terrenos y campos inmediatos una cerámica antigua, algunas astillas de pedernal y sobre todo, en el borde de la cortadura de la meseta por el Camino de Valdeganga, vemos a espaldas de la casa en la inmediación del Camino de La Felipa, todo ya en el cerrillo, cimientos de paredes de piedra en seco, que nos recordaban a la técnica de los despoblados ibéricos valencianos y así dejamos las cosas hasta la nueva temporada de caza.»

Els treballs d'I. Ballester en la necròpolis van consistir en un sondeig realitzat en 1918 i tres curtes campanyes entre 1919 i 1920. En el diari de 1918 no hi ha anotacions referides als dies de treball ni a la participació de peons; no obstant, considerant el ritme de sepultures exhumades en anys posteriors, no creiem que la campanya durara més d'un dia o dos. Dóna la impressió que es limita a temptejar el jaciment i s'aprecia que és la primera vegada que excava una necròpolis. Va practicar «unas catas» en un punt on eren visibles restes constructives, que va interpretar en un principi com a vivendes, al partir de la idea preconcebuda que es tractava d'un «despoblado ibérico al estilo de los valencianos». És evident que l'experiència adquirida en Covalta li va ser de gran utilitat, sobretot a l'hora d'identificar determinades ceràmiques a les quals es referix com de «tipo Covalta».

Al març de 1919 va comptar amb l'ajuda de peons perquè en el diari anota tres jornals el primer dia i quatre els restants. En 1920 va acudir a la finca en dos ocasions, al març —novament— i a l'octubre. En el primer d'estos mesos li van ajudar entre cinc i huit peons, així com un jove de Valdeganga anomenat Pascual Martínez García que, segons anota en l'última pàgina del diari, estava fent el servei militar a Alcoi. A l'octubre hi va acudir amb la seua esposa Matilde i —en desconeixem el motiu— va portar amb ell «tres braceros valencianos», als quals es van sumar, en els dies següents, d'altres quatre de Valdeganga. Es dedicà a aclarir alguns aspectes de les campanyes anteriors i excavà algunes tombes més. Entre els dies 14 i 16, inicia l'obertura de rases amb la intenció de delimitar l'extensió de la necròpolis, la qual cosa li permeté de trobar dos departaments del poblat que denomina «mansiones».

En l'última pàgina del diari hi ha un resum dels comptes relatius a les excavacions de 1919 (març) i 1920 (març i octubre). En 1919, els jornals de l'excavació, «aparte comidas», ascendixen a 52'50 pessetes (0'31 Euros); al març de 1920 va pagar les peonades a 4 pessetes (0'02 Euros), suposant un total de 110 pessetes en jornals (0'66 Euros); els comptes referits a octubre d'eixe any estan incomplets, ja que només s'hi anota les despeses corresponents als tres primers dies.

Plànol original amb
anotació de mesures
i còpia a tinta en paper
entelat de l'excavació
de Casa del Monte
(Valdeganga, Albacete).

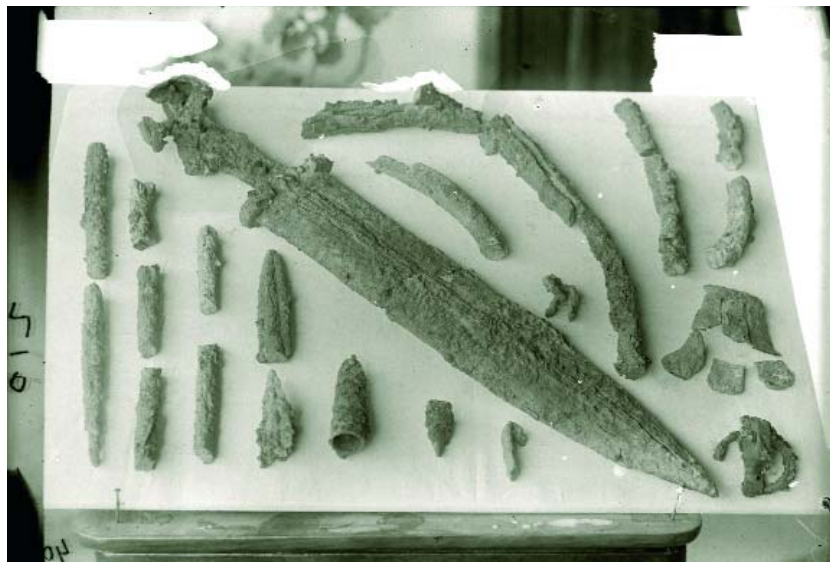
El treball de Ballester en la Casa del Monte va ser minuciós, exemplar per a l'època. Els comentaris i les descripcions del diari revelen que el procés d'excavació va ser meticulós, com també l'observació de la disposició espacial de les troballes, ben detallada en els escrits, la qual cosa convertix Casa del Monte en la primera excavació realitzada amb criteris científics en la província d'Albacete. Potser hi va descuidar la part gràfica, perquè encara que va concedir gran importància a la disposició original de les peces de l'aixovar funerari, descrivint-ne la localització en el nínxol i l'estat en què apareixien (doblegades, trencades...), no fa croquis estratigràfics ni dibuixos d'elles.

El sistema de treball contemplava l'obertura de rases a partir de la localització en superfície de restes d'estructures tumulars o taques de cendres, fins ampliar-ne els marges per a la correcta visualització. En total, es van excavar 38 sepultures i a partir del croquis conservat hem calculat que obrí una zona en sentit O-E amb un eix aproximat de 33 m i un altre S-N de 16/17 m.

Un aspecte elogiable en la metodologia de camp d'I. Ballester, encara que difícilment transportable a la realitat per les imprecisions i carències que conté (no hi arriba a triangular), és la quasi obsessiva presència de mesuraments per a intentar situar cada sepultura, en especial les tumulars en comparació amb d'altres. S'advertix en cada una d'elles un nombre excessiu de mesures: des dels quatre cantons cap a altres sepultures i la distància més curta en línia recta fins al túmul més pròxim. Tot este intricat sistema de mesures i distàncies el va reflectir en el croquis general de l'excavació.

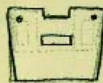
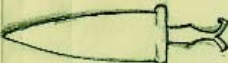
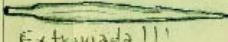
Els seus escrits manifesten les diverses impressions que va tindre en el transcurs dels treballs i, per descomptat, sempre plasma tot el que s'esdevé en el procés d'exhumació de les tombes, especialment quan advertix alguna cosa que no sap explicar *a priori* i procedix a la seua descripció per a després, entre interrogants, proposar-ne una explicació. Servisca com a exemple la interpretació que realitza de la tomba VI (excavada el 28 de març de 1919), l'interior de la qual no albergava cap resta ni del difunt ni de l'aixovar. És destacable la interpretació que fa de la tomba com a possible cenotafi (Ballester, 1930b: 32), encara que també es va plantejar la possibilitat que es tractara d'una antiga «mansión» reutilitzada com a enterrament. En efecte, estos monuments cenotàfics s'han identificat també en necròpolis excavades i publicades amb posterioritat, com succeïx en l'Estacar de Robarinas (Linares) (Blázquez i García-Gelabert, 1987: 187) i, tal vegada, en Cabezo Lucero (Guardamar del Segura) (Aranegui et al., 1993: 30).

En els anys que duren les excavacions a Casa del Monte, l'arqueologia albacetana estava en mans de la Comissió Provincial de Monuments d'Albacete, creada en 1844 i dependent de la Comissió Central, i no existia el Museu Provincial, la qual cosa va propiciar que les troballes d'este jaciment i d'altres llocs visitats per I. Ballester en la província passaren a formar part de la seua col·lecció particular. En 1949, la va donar al Servei d'Investigació Prehistòrica de València, en la qual es trobaven també els materials de Covalta (Fletcher i Pla, 1977: 103), junt amb fotografies i diaris de camp, de manera que quasi tota esta documentació es troba en l'Arxiu del SIP. Actualment, les peces més significatives d'estos dos jaciments poden vore's en les sales del Museu de Prehistòria de la Diputació de València.

Materials procedents de la necròpolis ibèrica de Casa del Monte (Valdeganga, Albacete). [Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 402]

Pàgina de l'inventari de
materials de Casa del
Monte (Valdeganga,
Albacete).

Inventario del material arqueológico de _____					
Núm.	Objeto	Croquis	Medidas	Referencias	Observaciones
9	Habilla de cinturón		lar. 6'5" anch. 5'5"	sepultura XVII	✓
10	Habilla de cinturón		lar. mín. 8'6" anch. 4'6"	sepultura XVII	✓
11	Lámina de bronce para sujetar pieza de madera.		long. 4'5" anch. 1'5" esp. 4'	sepultura XVII	✓
12	Fragmento de resaca de bronce		lar. 4'3" anch. 4'	sepultura XVII	✓
13	Esgrapa de hierro		lar. 48'0" anch. 6'5"	sepultura VII	✓
14	Fragmento de punta de lanza		lar. 4'5" anch. 2'4"	sepultura VII	✓
15	Punta de lanza	 Extraviada!!!	lar. 34'5" anch. 3'8"	sepultura 1	✓
16	Anillo tirador de bronce		diam. 8'5"	sepultura 1	✓
17	Anillo tirador de bronce		diam. 5'4"	sepultura 1	✓

La col·lecció Ponsell i els vincles d'Alcoi amb el SIP

Josep Maria Segura Martí

Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó (Alcoi)

Els poblats de l'Edat del Bronze del Mas de Menente i de la Mola Alta de Serelles, jaciments arqueològics de la contrada alcoiana excavats precoçment en la dècada de 1920, guarden una relació estreta amb la trajectòria inicial del Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu Museu de Prehistòria. Ambdós institucions van ser creades en 1927 per la Diputació de València a proposta d'Isidro Ballester Tormo, qui des d'aquella data en va ser nomenat director, ocupant el lloc de subdirector Lluís Pericot García, i figurant com a col·laboradors en aquell any Fernando Ponsell Cortés, Mariano Jornet Perales i Gonzalo Viñes Masip.

Les primeres peces arqueològiques que ingressen en el Museu del SIP procedixen de la col·lecció de F. Ponsell Cortés, qui el 22 de febrer de 1927 oferix a la Diputació de València, a canvi d'una indemnització de 1.500 pessetes, els objectes recuperats en les seues excavacions en el Xarpolar (Planes, la Vall d'Alcalà, la Vall de Gallinera) i en el Mas de Menente (Alcoi).

L'interés per créixer fons per al Museu va fomentar la realització d'excavacions en diferents punts del territori valencià; també es van adquirir antigues col·leccions privades i es van recuperar peces singulars. En 1928, F. Ponsell entrega al Museu de Prehistòria de València les restes escultòriques d'unes «bixes» o quadrúpedes localitzades a Balones. En este sentit, coneixem una carta d'I. Ballester a F. Ponsell (de l'1 de juny de 1928) en què li anuncia que ell i L. Pericot pensen anar a Alcoi per vore les col·leccions («...los cartones del Sr. Cura de Torremanzanas, material que obra aun en esa...»), i li diu que «haga el favor de avisar a todos los que tienen colecciones nuestra visita...» (Segura i Cortell, 1984: 48).

Però qui era F. Ponsell? Nascut en 1898 en la xicoteta població d'Alcalà de la Jovada (la Vall d'Alcalà), va residir uns anys a

Vista general del Mas de
Menente (Alcoi, Alacant).
[Paper. Museu d'Alcoi]

Cocentaina i en fixà després el domicili a Alcoi, on desplegaria la seua activitat professional al front d'una xicoteta indústria tèxtil. Descobrix i explora alguns jaciments arqueològics de la seua terra natal i, en 1923, l'amo del Xarpolar li dóna autorització per a realitzar excavacions en este poblat ibèric. En 1924 descobrix el jaciment de l'Edat del Bronze del Mas de Menente (Alcoi), on realitzarà excavacions a partir del 6 de febrer de 1925, publicant-ne els resultats en les *Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, número 78 de 1926, jaciment en què tornarà a intervindre en 1928, comissionat pel SIP i en col·laboració amb L. Pericot. En eixe mateix any, F. Ponsell i L. Pericot excaven a Quatretondeta un «depósito de brazaletes de pec-túnculo» en la Peña Roja. Ambdós excavacions es publiquen en el volum primer de l'anuari *Archivo de Prehistoria Levantina*, aparegut en 1929.

Instigat per I. Ballester, F. Ponsell explora a l'agost de 1928 el jaciment neolític de la Cova de la Sarsa (Bocairent, València), cavitat que excava per encàrrec del SIP en 1929, realitzant-hi posteriorment diverses campanyes de treballs al llarg de la dècada dels anys trenta. A partir de 1939, F. Ponsell no realitzarà més excavacions per al SIP; possiblement les obligacions laborals no li van permetre dedicar-se com abans a les seues aficions arqueològiques, i encara que va mantindre la relació amb I. Ballester i, des de 1950, amb Domingo Fletcher Valls —nou director del SIP—, aquella activitat, pel que sembla, es limita a publicar dos articles en l'*Archivo de Prehistoria Levantina* dels anys 1952 i 1958.

Detall de l'excavació
de la Mola Alta de Serelles
(Alcoi, Alacant).
[Placa de vidre. Museu
d'Alcoi]

Deu anys després de la creació del SIP, al febrer de 1937, el Consell Provincial de València (organisme que havia substituït la Diputació) crea l'Institut d'Estudis Valencians, incorporant-s'hi el SIP i el seu Museu. L'alcoià Camil Visedo Moltó és proposat per I. Ballester com a Delegat a Alcoi de l'IEV, proposta que té confirmació en una carta de data 1 de juliol de 1937 en què C. Visedo li agraïx a Ballester el nomenament, i li comenta aspectes de la publicació del seu treball «Un enterrament del Barranc del Sint», que es traurà a llum eixe mateix any en la *Sèrie de Treballs Solts*.

Una nova adquisició de fons per al Museu de Prehistòria de València té lloc en 1937, gestionada per l'Institut d'Estudis Valencians, que compra a l'alcoià Ernesto Botella Candela la col·lecció d'objectes prehistòrics de la Mola Alta de Serelles (Alcoi), producte de les seues excavacions en este jaciment de l'Edat del Bronze autoritzades per l'Estat en 1925 i 1926 (Martí, 1992: 33). Este ingrés incorporava als fons del Museu de Prehistòria desenes de vasos ceràmics, diversos motles de fosa i algunes peces metàl·liques.

A més dels episodis de compra de les col·leccions de F. Ponsell i d'E. Botella, el nom d'Alcoi i el de personatges alcoians és una constant al llarg de les diferents etapes de la història del SIP, i d'això donen testimoni les Memòries de la Direcció del Servei (*La labor del Servicio de Investigación Prehistórica*) i diverses cartes que documenten els contactes d'I. Ballester amb els ja mencionats F. Ponsell i C. Visedo i amb Vicente Pascual Pérez, tot informant de les troballes i investigacions d'estos, de les seues inquietuds... i de la seua amistat, forjada a través d'una relació fecunda.

Són diversos els treballs que s'han ocupat de documentar les primeres excavacions arqueològiques que concorren a Alcoi, com ara la troballa i l'excavació dels enterraments prehistòrics de les Llometes, en 1884, així com les intervencions que va autoritzar la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats en els anys 1920 en tres jaciments d'Alcoi, una ciutat industrial on alguns membres de la seua burgesia il·lustrada s'interessen pels estudis històrics, les investigacions geològiques o arqueològiques, etc., inquietuds que arriben a calar fondo en determinades persones que empren part del seu temps en estes activitats. I entre les aportacions més destacades està la del prevere i cronista de la ciutat, Remigio Vicedo Sanfelipe (1868-1937), qui va recopilar nombroses troballes en la seua inacabada *Historia de Alcoy y su Región* (1920-1922) i va mantindre contactes amb els seus contemporanis Francisco Figueras Pacheco, Francisco Almarche, etc., amb els qui va creuar informació.

Moltes de les referències aportades per R. Vicedo són fruit dels primers treballs de C. Vicedo (1876-1958), qui des de 1917 realitza freqüents excursions amb finalitat exploratòria per les muntanyes d'Alcoi, i arriba a reunir una col·lecció de fòssils i d'objectes arqueològics; des de 1920 excava amb la preceptiva Reial Ordre el jaciment ibèric de la Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila), tasca a què va consagrar els seus esforços durant quatre dècades. En aquells anys la legislació sobre excavacions arqueològiques determinava que l'Estat concedia als descobridors espanyols autoritzats per ell la propietat dels objectes recuperats, si bé tenien l'obligació de mostrar-los a qui

Conjunt ceràmic
procedent del Mas de
Menente (Alcoi, Alacant).
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 2.780]

Vista del gabinet de la col·lecció d'Ernesto Botella a Alcoi (Alacant).
[Placa de vidre. Museu d'Alcoi]

ho sol·licitara. La col·lecció de C. Visedo estava ordenada i exposada al públic interessat en un gabinet del seu domicili, i en eixe sentit trobem una interessant referència a ella en l'edició de 1923 d'una guia regional que inclou la següent citació: «Hay un Museo de Historia Natural. Colección paleontológica y prehistórica de los alrededores de Alcoy, perteneciente a D. Camilo Visedo, calle de Nic. Factor, 2. Puede visitarse solicitando permiso a su dueño» (Tormo, 1923: 244).

C. Visedo, nomenat Agregat del SIP en 1940, està considerat com la principal figura de la investigació arqueològica alcoiana. Les seues col·leccions van formar el nucli del Museu Municipal d'Alcoi, creat en 1945, del qual va ser el primer conservador. A la seua mort en 1958, l'Ajuntament d'Alcoi nomena conservador del Museu V. Pascual (1917-1976), deixeble de C. Visedo i descobridor de jaciments arqueològics com ara l'enterrament prehistòric del Barranc del Cint (Alcoi), troballa publicada per C. Visedo en 1937, o com la Cova de la Pastora (Alcoi), cavitat localitzada en una masia propietat dels pares de Pascual, qui realitza en el seu interior excavacions i exhuma desenes d'enterraments d'època eneolítica que apareixien acompanyats de rics aixovars funeraris, ídols oculats, etc. La col·lecció de materials arqueològics de la Cova de la Pastora es conserva en el Museu de Prehistòria de València, producte de les excavacions que en 1944, 1946 i 1950 hi van realitzar José Alcácer i V. Pascual, comissionats pel SIP.

Un altre episodi que relaciona el SIP amb els arqueòlegs alcoians va tindre lloc a l'estiu de 1944, arran d'un descobriment localitzat en el Bancal de la Corona de la finca del Mas d'Is (Penàguila), una espècie de sitja o cisterna que contenia diversos objectes arqueològics i que C. Visedo i V. Pascual tenien previst excavar per al SIP. La dubtosa autenticitat d'algun dels objectes trobats, la disputa entre els museus d'Alacant i València per la jurisdicció de les troballes, i les reticències de la propietat, van determinar que els treballs quedaren suspesos. En aquelles dates, 21 de juliol de 1944, V. Pascual era nomenat Agregat del SIP, designació que va vindre a reforçar els vincles entre la institució i el propi Pascual, una persona dotada d'excel·lents qualitats per al dibuix i per al treball de camp, que a partir de la dècada de 1950 —per encàrrec de D. Fletcher— va ser comissionat pel Servei en diferents ocasions per a realitzar treballs arqueològics en jaciments com la Cova de l'Or (Beniarrés), l'Ereta del Pedregal, etc. L'estima que es professaven Pascual i Fletcher queda patent en les nombroses cartes que es van creuar tots dos al llarg de més de vint-i-cinc anys.

Finalment, hem de referir-nos al professor Francisco Jordá Cerdá (1914-2004), un altre alcoià vinculat igualment al SIP amb el qual establí els primers contactes en els anys 1935 i 1936, quan va finalitzar la llicenciatura en Història a la Universitat de València. En 1943 reprén la seua col·laboració amb el Servei i en eixe mateix any n'és nomenat Agregat, integrant-se en l'equip d'excavacions de la Cueva de la Cocina; posteriorment participarà en les excavacions de Cova Negra, Cova de les Malladetes, etc., i realitzarà estudis i calcs en abrics amb art rupestre de Dos Aguas, en col·laboració amb J. Alcácer, estudis que serien publicats en 1951 en la sèrie de *Trabajos Varios*.

Les col·leccions d'Eivissa i d'Empúries en el Museu de Prehistòria de València

Carlos Gómez Bellard

Universitat de València

L'origen de la col·lecció eivissenca del Museu de Prehistòria de València es remunta pràcticament als al·bors de l'arqueologia de l'illa. En efecte, en una data tan primerenca com 1903 es va constituir la Societat Arqueològica Ebusitana (SAE), l'objectiu de la qual era estudiar les restes del ric patrimoni que es trobaven per tot Eivissa, i molt en particular les pertanyents a l'època púnica. Sens dubte les espectaculars troballes que des d'uns anys abans s'estaven realitzant a Cartago, Sardenya i Malta van tindre molt a vore amb esta iniciativa. Immediatament la Societat es va posar a treballar ajudada econòmicament pels seus membres, molts dels quals pertanyien a l'alta burgesia local, i amb el suport institucional de l'Ajuntament de la Ciutat, que fins i tot li va cedir els locals de l'antiga Universitat per a ubicar-hi un incipient museu. No en va el secretari de l'Ajuntament era Arturo Pérez-Cabrero i Tur (1870-1916), que va ser l'autèntic impulsor de la SAE. Una part de la seua col·lecció formarà el nucli inicial dels fons del Museu de Prehistòria de València.

Entre 1903 i 1906 es van excavar una gran quantitat de jaciments per tota l'illa, destacant-ne diferents necròpolis, però especialment la de la ciutat, el Puig des Molins, i els santuaris de Puig d'en Valls, Illa Plana i es Cuieram. Açò va donar lloc a la ràpida formació d'una important col·lecció, la qual cosa va moure la SAE a oferir el Museu a l'Estat, perquè donara digna acollida als objectes, doncs tot allò que s'havia aconseguit desbordava l'activitat d'una simple associació d'aficionats. Es va crear així el Museu Arqueològic d'Eivissa en 1907, encara que poc després es va iniciar també un saqueig continuat de molts jaciments, en especial del Puig des Molins. Com a conseqüència d'això es formaren nombroses col·leccions particulars, que al llarg del temps han acabat afortunadament en entitats públiques. Així, les dos més importants existents fora de l'illa, la del Museu Arqueològic Nacional i la del Museu de Catalunya, procedixen respectivament de les col·leccions d'Antonio Vives i Escudero, Catedràtic de la Universitat de Madrid, i de José Costa Ferrer «Picarol», antiquari eivissenc

Terracota púnica
procedent d'Eivissa
pertanyent a la col·lecció
Arturo Pérez Cabrero.
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 140]

establir a Barcelona. També cal mencionar la del pintor Santiago Rusinyol, en sa casa del Cau Ferrat de Sitges (Barcelona), la col·lecció Mulet de Palma i la molt interessant de Miguel Martí Esteve, hui en el Servei d'Investigació Arqueològica Municipal de València (Fernández, 1992: 33-38).

La col·lecció eivissenca del Museu de Prehistòria de València procedix en la seua gran majoria de la que posseïa Dolores Adrover, viuda d'A. Pérez Cabrero. En efecte, a la prematura mort d'este en 1916, una gran part de la seua col·lecció va ser entregada al Museu d'Eivissa, però la família en va conservar un lot important, que va ser venut en 1930 a la Diputació de València, gràcies a la mediació de Lluís Pericot, per la respectable suma de 1.250 pesetes. L'inventari aleshores realitzat reflectix 212 peces molt variades, encara que el catàleg definitiu redactat fa uns anys n'arreglega prou més. Pocs anys després, en 1937, la Diputació va tindre l'oportunitat d'adquirir un xicotet però extraordinari lot de 16 terracotes púniques eivissenques, propietat de l'erudit alacantí Francisco Martínez i Martínez, qui sens dubte l'havia comprat al seu torn en el mercat d'antiguitats (Picard, 1972). Una última i apreciable aportació fou un esplèndid ou d'estruç decorat, que va donar en 1956 Domingo Fletcher, qui fóra director del SIP entre 1950 i 1982.

Terracota procedent
d'Eivissa pertanyent a la
col·lecció Francisco
Martínez i Martínez.
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 28]

D'esta forma la col·lecció que hui posseïx el Museu de Prehistòria de València, part de la qual es troba exposada en la sala de colonitzacions, està formada per una selecció molt representativa dels dos jaciments emblemàtics de l'illa. De la necròpolis del Puig des Molins provenen la majoria dels objectes, que inclouen gerres, plats, ungüentaris, terracotes, joies i amulets púnics, a més d'algunes ceràmiques àtiques i itàliques, tots ells elements habituals dels aixovars funeraris dels ss. V-II aC. Completen la col·lecció algunes peces romanes, entre les quals cal destacar un interessant grup de ceràmiques de parets fines del s. I aC, i d'altres medievals. De la Cova d'es Cuieram són sens dubte diverses terracotes o fragments d'estes que representen la deessa Tanit, amb el mantell de plomes i tocada amb un *kalathos*, seguint la iconografia específica d'este santuari (Aubet, 1982).

L'altre àmbit cultural de les colonitzacions de la Protohistòria peninsular present en el Museu de Prehistòria de València el constituïx el notable lot d'objectes procedents de la colònia grega d'Empúries (Girona), adquirit per la Diputació en 1929 —tan sols dos anys després de la fundació del SIP—, junt amb una col·lecció de sílex i una altra d'objectes de bronze. Va pertànyer a Manuel Cazorro Ruiz (Madrid, 1865-Barcelona, 1935), naturalista, prehistoriador, i un personatge típic dels albars de la investigació arqueològica a Espanya. Catedràtic d'Història Natural en l'Institut de Girona, als 26 anys va escriure diverses obres especialment de Geologia abans d'abordar altres camps, i a ell es deuen diferents llibres sobre les coves de Serinyà, el Quaternari a Catalunya i tal vegada el més conegut *Monumentos megalíticos de la provincia de Gerona* (1912).

Vista de la necròpolis
del Puig des Molins
(Eivissa). Cap a 1920.
[Museu Arqueològic
d'Eivissa i Formentera]

Ens interessa ací destacar la vinculació de M. Cazorro a les excavacions d'Empúries pràcticament des dels seus inicis, perquè abans de 1908 era ja membre de la Delegació de la Junta de Museus per a l'excavació de la ciutat, activitat que queda reflectida en algunes curtes publicacions en l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, sent especialment recordada la que dona a conèixer el famós vas ibèric decorat que continua portant el seu nom, sobre el qual apareixen representats dos hòmens corrent, cas únic de figuració antropomorfa en la ceràmica ibèrica pintada del nord-est peninsular. Paral·lelament, i com era freqüent en la seua època, anà formant una valuosa col·lecció particular amb objectes procedents d'Empúries que, a pesar del seu càrrec en la Comissió de Monuments de Girona, anava adquirint (com molts d'altres) als saquejadors habituals de la zona, molts d'ells veïns de l'Escala (Almagro Basch, 1953: 20). Uns anys abans de morir va decidir vendre-la al museu de València i al de Barcelona. Desgraciadament, i al contrari que per a la col·lecció eivissenca, manquem de documentació que ens permeta conèixer més detalls de la transacció.

En qualsevol cas, es tracta d'un conjunt molt representatiu del material grec i romà d'Empúries, compost per 267 objectes molt variats. Gran part d'ells són peces completes i en bon estat de conservació, ja que moltes procedeixen de les necròpolis de la ciutat, excavades i sovint espoliades en les primeres dècades del s. XX. Esta és una tendència generalitzada de l'època: el Museu necessita bones peces per a exposar i, igual que en el cas de la col·lecció d'Eivissa, compra peces completes i de qualitat de cultures o procedències difícils de trobar en l'àmbit valencià. Sobreïxen

Conjunt de *lekythoi* àtics
procedents d'Empúries
(Girona) pertanyents a la
col·lecció Manuel Cazorro.
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 1.713]

dins del conjunt les ceràmiques àtiques, especialment els *lekythoi* de figures negres, un gran crater de figures roges i diversos *kylix*, com també algunes ceràmiques corínties (Trías, 1968). No falten diverses peces ebusitanes, gerres i llànties, que recorden les estretes relacions que al llarg dels segles va mantindre la colònia grega amb Eivissa.

Es tracta en definitiva de dos xicotetes però interessants col·leccions, les d'Eivissa i d'Empúries, adquirides seguint les directrius habituals en la Museologia de les primeres dècades del s. XX. Constituïxen en qualsevol cas una bona mostra dels jaciments que pretenen il·lustrar, i no hi ha dubte que la llarga relació de diversos segles establida pel món ibèric tant amb Eivissa com amb Empúries justifica la seua integració en les sales del Museu de Prehistòria de València.

La Statera de la Col·lecció Federico de Motos

Rosa Albiach Descals i Rafael Pérez Mínguez

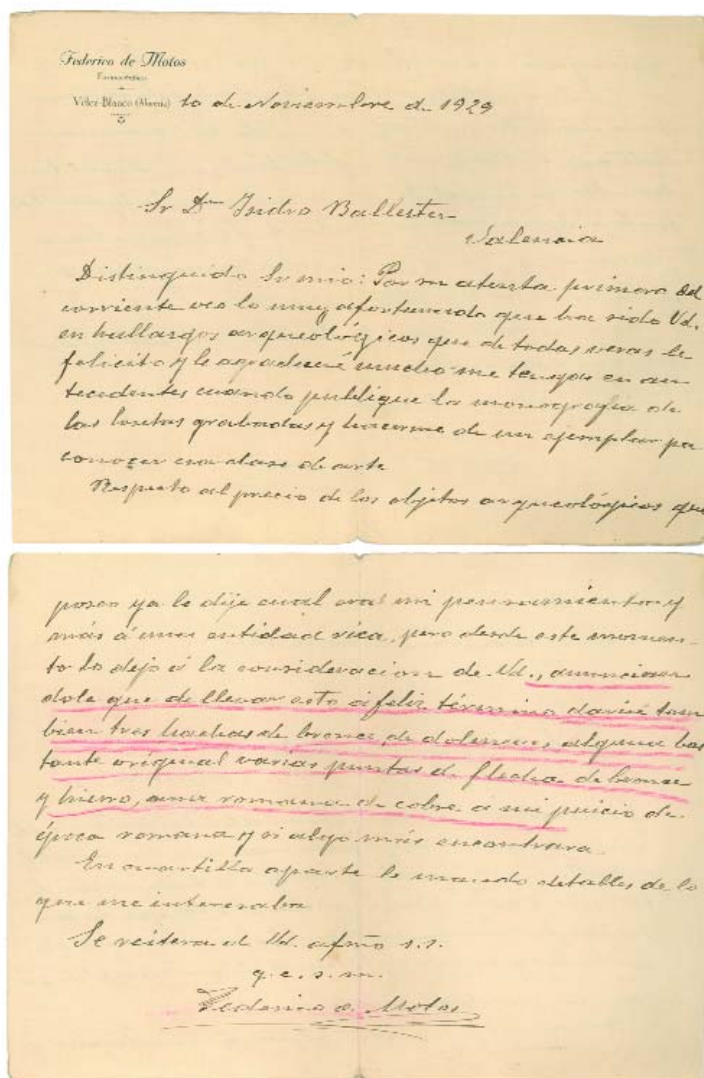
Servei d'Investigació Prehistòrica

La primera peça rellevant d'època romana que va ingressar en els fons del Museu de Prehistòria va ser la *statera* de la col·lecció Motos, raó per la qual se li dedica especial atenció en este llibre-catàleg, *Arqueologia en blanc i negre*, on es rememoren els orígens del Servei d'Investigació Prehistòrica i del Museu de Prehistòria de la Diputació de València en el seu esdevindre des de l'any 1927 fins al 1950.

Esta balança va ser oferida al SIP per part de Federico de Motos Fernández, el primer propietari, juntament amb un conjunt de materials que havia aconseguit en alguns jaciments de Vélez Blanco (Almeria), on va nèixer i va exercir de farmacèutic (Lentisco, 1990: 35), ja que en aquells anys era lícit tindre en propietat les restes que es trobaven durant les excavacions que prèviament havien sigut autoritzades per la Junta Superior d'Excavacions y Antiguitats. El relat dels seus treballs va ser publicat en el llibre, *La Edad Neolítica en Vélez Blanco*, on va narrar, entre d'altres, les actuacions en el Cerro de las Canteras i en Cueva Ambrosio.

El dictamen del director del Servei, Isidro Ballester Tormo, sobre la conveniència d'adquirir la col·lecció de F. Motos, va ser acceptat per la Comissió Provincial Permanent de la Diputació de València, que va acordar la seua compra al gener de 1930 per la quantitat de 1.500 pessetes (Ballester, 1930a: 15). Els materials van arribar a València el 19 de maig del mateix any després de ser degudament inventariats i embalats des de Vélez Blanco pel subdirector del Museu, Lluís Pericot García, i pel capatàs-reconstructor Salvador Espí Martí, segons va especificar L. Pericot en el pròleg del Catàleg de la col·lecció (Alcácer, 1972: 6). Este lot només era una part de la totalitat de la col·lecció que també va ser venuda a museus de Madrid, el de Ciències Naturals i l'Antropològic Nacional, d'on va passar en 1942 al Museu Arqueològic Nacional (Alcácer, 1972: 9).

Carta de Federico Motos
dirigida a Isidro Ballester
on amplia el nombre
d'objectes en venda de la
seua col·lecció, oferint a
més «una romana de
cobre».

El SIP va realitzar l'inventari d'estos materials, 485 unitats, la procedència dels quals era Puerto Lumbreras (Múrcia) i Vélez Blanco, encara que sense ubicació clara, excepte els aixovars funeraris del Cerro de la Tejera i del Cerro de las Canteras. El marge cronològic abraçava des de la Prehistòria fins a l'Època Romana, i constava d'indústria lítica tallada, 270 peces entre puntes de fletxa, ascles i nòduls; 41 destrals, 4 plaquetes, 1 esmolador, 2 fragments de motle d'agulla i 3 boles de pedra; 23 vasos sencers de ceràmica feta a mà i 14 fragments; 5 punyals de bronze, a més de 4 destrals, 8 anells, 1 braçalet en espiral, 1 vareta i 1 ham; 17 punxons d'os i 9 fragments; 15 petxines,

a més de 31 perforades; 6 perles de collar i 21 dents perforats, 1 balança de bronze, 2 fòssils, 1 allisador i, finalment, 6 fragments d'ossos humans tant de crani com de mandíbula, dents i extremitats.

El conjunt d'objectes, inclosa la *statera*, des del seu ingrés va estar exposat en el Museu de Prehistòria de València i la seua evolució expositiva va passar de les Sales Daurades de l'entresòl del Torrelló Vell del Palau de la Generalitat (Fletcher i Pla, 1977: 12) al Palau de Jaudenes, antic edifici de la Batlia, on es mostraven en les sales IV a VI. El conjunt de peces era poc conegut i mancava una publicació en què es donaren a conèixer en la seua totalitat (Alcácer, 1972: 10), sent la *statera* estudiada a finals dels anys 50 (Santandreu, 1959), amb una completa descripció i un estudi comparatiu, establint-se la seua cronologia en època imperial.

La balança, *libra* en llatí i també *trutina*, tenia una variant que portava plats i s'anomenava balança romana o *statera*, provinent de *statelres* que era una antiga moneda de càlcul. Podia tindre ganxos en suspensió en compte de plats, com la peça que ens ocupa, i estos servien per a subjectar la mercaderia a pesar. Quant a la metrologia, en la seua vareta hi havia una gradació que s'indicava en lliures amb les xifres de l'I al X, que també podia ser de l'I al VII o VIII, amb punts intermedis per als decimals, les desenes amb X i les mitges amb V, i el contrapés solia constar de pesos de metall i pedra (Daremberg i Saglio, 1918: 1225 i 1228).

La *statera* de Vélez Blanco és de bronze i té una vareta o *scapus* de secció quadrada que es conserva incompleta, amb només 9,3 cm de longitud, perquè li falta la part graduada on estaven la xifres i el contrapés o *aequipodium*. La subjecció la té en la part central amb un ganxo per a agarrar-la en suspensió, i d'un dels seus extrems penjen dos cadenes amb sengles ganxos també en els seus extrems finals, encara que originàriament n'hi hauria tres. Estos servien per a agarrar la mercaderia a pesar que, a diferència de la balança de plats, permetia una major capacitat. Els dos ganxos són iguals i també les cadenes, de 16 i 17 cm, fetes amb anelles en forma de huit, que s'unixen al *scapus* per mitjà d'una xicoteta barra doblegada en el centre. En l'altre extrem hi ha un altre ganxo subjecte directament a la vareta, sense cadena.

Respecte al lloc on va aparèixer, posseïm una breu referència en el catàleg de la col·lecció de F. de Motos, realitzat per José Alcácer Grau en els anys 70, on la descriu com: «Estátera romana. Esta interesante pieza fue hallada en uno de los cerritos próximos a Vélez Blanco, sin que nos haya sido posible encontrar más referencias sobre la misma... Inv. C.M. 483...» (Alcácer, 1972: 36).

Retrat de Federico
de Motos Fernández.
Vélez Blanco (Almeria),
1865-1931.
Revista Velezana núm. 9,
p. 35, 1990.

Statera de bronze de la
col·lecció Federico Motos.
1958.
[Casa Grollo. Pasta.
SIP. 3605]

Conèixer el seu context estratigràfic és una de les qüestions més importants al realitzar-ne l'estudi perquè este inserix l'objecte en un espai i en un moment històric que dona sentit a la seua existència, i així es completen les qüestions sobre el seu ús, comerç i entitat del lloc en l'època. Els jaciments pròxims a la localitat de Vélez Blanco, que estan situats en un turó i que pertanyen a època romana, es coneixen per les recents prospeccions sistemàtiques realitzades en Los Vélez pels professors de la Universitat de Granada Francisco Muñoz i Cándida Martínez, que han posat de manifest «... la relevancia de los asentamientos romanos con resultados positivos en el término de Vélez Blanco: Macián, Las Canteras, Leria, Alfahuara, Los Valencianos, Las Almohallas, etc...» (www.velezrubio.org/Museo_Comarcal_Velezano.htm). Estem a l'espera de la seua publicació per a saber si algun d'estos jaciments es pot ajustar, per la seua ubicació, característiques i materials, a un enclavament associat al comerç, com va poder plantejar-se amb una peça trobada en un derelict de les costes valencianes (Aranegui, 1989: 264 i 1991: 107).

La col·lecció de F. Motos va ser una de les primeres a ingressar en el Museu amb altres dos lots pertanyents a la col·lecció Cazurro d'Empúries i a la de Pérez Cabrero d'Eivissa, que contien objectes púnics, ibèrics, grecs i romans. Es van adquirir amb la intenció de completar fons interessants i de difícil obtenció per altres mitjans, perquè allò habitual era d'incrementar-los per mitjà de les excavacions que realitzava el Servei (Ballester 1930a: 15). Resulta oportú ressaltar el valor que I. Ballester va donar a l'obtenció de material preclàssic i clàssic en aquells incipients anys en què el Museu estava gestant-se i nodrint-se

d'objectes, i que han resultat ser una bona base per a les col·leccions de referència i l'exhibició d'estes cultures mediterrànies.

L'arqueologia romana, en aquell moment, es desenvolupava en localitats valencianes com Sagunt, Dénia, El Forcall, Elx i València, algunes de les quals ja hi tenien una tradició des del segle anterior. Encara que el Servei i el Museu van centrar els seus objectius en la Prehistòria (De Pedro i Juan-Cabanilles, 2003: 20), no per això van deixar d'atendre a propostes puntuals d'intervenció en jaciments romans i a l'ingrés en els seus fons de donacions i troballes casuais que van arribar des del mateix any de la seua fundació procedents de diversos municipis valencians.

La primera excavació d'època romana del SIP es va fer en la ciutat de València en 1945, en el subsòl del Museu, i va estar motivada per les obres d'ampliació en el Palau de la Generalitat (Ballester, 1949a: 7). Va suscitar un interès general davant la possibilitat de trobar restes del primitiu assentament, que llavors es creia d'origen ibèric, i el seu estudi va ser publicat pel Servei (Gómez Serrano, 1945). Des de l'any 1948 que es va crear un Servei d'Investigació Arqueològica Municipal (SIAM) a València, este va atendre els assumptes d'arqueologia en la ciutat.

Vista general de l'excavació
en el Palau de la
Generalitat (València).
Imatge publicada en l'APL
II. 1945.

A esta intervenció del SIP li va seguir una altra, entre 1946 i 1947, en la cova de la Torre del Mal Paso en Castellnovo (Castelló), on van aflorar restes històriques amb anterioritat a les prehistòriques, encara que la troballa en superfície de peces romanes en coves, i associades a un ús esporàdic, ja s'havia documentat en les excavacions de la Cova del Parpalló (Gandia) en 1929-30 i en la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) en 1945, i posteriorment es faria en la Cova Negra (Gandia) en 1949 i en la Cova de la Pastora (Alcoi) en 1950. L'activitat romana i visigoda del Museu va augmentar en les seues prospeccions a partir de les dècades següents, al mateix temps que es van realitzar diverses excavacions arqueològiques.

Un plom escrit i un genet de bronze. Percepcions i usos de dos peces de la Bastida de les Alcusses

Jaime Vives-Ferrándiz Sánchez

Servei d'Investigació Prehistòrica

Els museus arqueològics exhibixen un món material, mostren objectes als quals atorguem bellesa o importància, i expressen la relació circular, dinàmica, entre estos objectes i els subjectes que els recuperen i els donen significat. En estes línies s'examina la manera en què es perceben i presenten dos peces trobades en les primeres excavacions en la Bastida de les Alcusses (1928-1931): una inscripció en una planxa de plom i un bronze que representa un guerrer a cavall. Basar-se en els objectes no implica estar limitat per estos, perquè els seus significats, la seua presentació i representació canvien —o es matisen— segons el context acadèmic i institucional del SIP i dels seus membres.

L'excavació és el punt de partida. Les pàgines dels diaris solen oferir informació estratigràfica, croquis, dibuixos i dades diverses del transcurs de les campanyes, però, en ocasions, transmeten emocions i sensacions tot passant de la mera descripció de les restes a la narrativa: «Al limpiar Pepe Guerrero la tierra sobre [una muela de molino] asoma una lámina arrollada de plomo. La forma nos intriga [...] La tierra sobre que se asienta levanta unos 15 cts sobre el suelo y con las precauciones del caso la vamos rebajando hasta sacar el plomo que, contra lo que creíamos es algo estrecho. Inmediatamente y con verdadera emoción vemos que está lleno de letras ibéricas a renglones separados por rayas horizontales formando espacios» (subratllat en l'original).

Així descriu Isidro Ballester el moment de la troballa d'una làmina de plom escrita, el 28 de juliol de 1928, en el diari de la primera campanya d'excavacions en la Bastida de les Alcusses. Per als que hem excavat en la Bastida, llegir estes línies porta a imaginar-se dalt en la lloma on és el jaciment, en el departament T —eixe era el nom donat en un principi al recinte, el departament 48—, quan el capatàs Pepe Guerrero va netejar el plom amb la seua navalla seguint ordres del propi Ballester. Sabem fins i tot l'hora de la troballa, les dotze i mitja del matí, anotada en el

marge esquerre del diari i amb doble subratllat («a las 12 ½»). Sens dubte el moment hagué de ser especial. Eixe dia, l'últim de la campanya, havien pujat tard a excavar perquè la vesprada anterior va haver-hi una tempestat de vent que havia retardat la labor diària d'inventari, vendaval que fins i tot, expliquen, s'emportaria pel davant una de les dos tendes de campanya. I l'endemà, neteja de murs al matí i arreplegada a la vesprada: les tendes i les cadires es queden en el Mas de Palmi, on dormien, i els carretons i altres materials en el Mas de Bas, amb avaluació de danys de les ferramentes; això sí, la cistella de viandes se l'endugué Ballester.

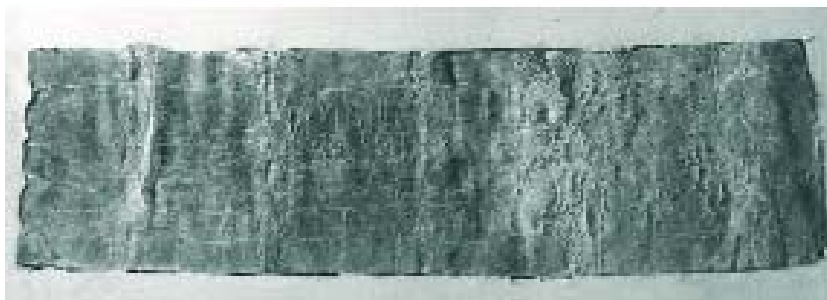
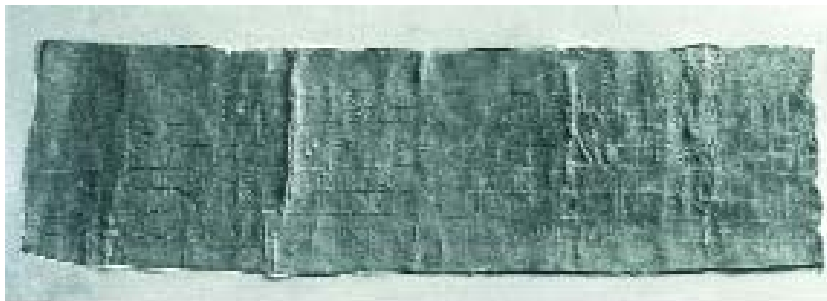
Làmina de plom
en el moment del seu
descobriment. 1928.
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 1.888]

Tornem al plom. La seua troballa era excepcional perquè, en primer lloc, podia oferir noves dades sobre l'alfabet ibèric, exponent de les manifestacions culturals ibèriques valencianes, atés que en 1928 només es coneixien els ploms escrits del Pujol de Gasset (Castelló), la Serreta (Alcoi-Cocentaina-Penàguila), Covalta (Albaida-Agres) i uns fragments del Cabeço de Mariola (Alfafara-Bocairent) (Ballester, 1929: 18). En una crònica de *La Semana Gráfica*, dos setmanes després, el 18 d'agost, I. Ballester ponderava la troballa comparant-la amb la planxa escrita de la Serreta —«la reina hasta ahora», en deia— que, no obstant, era més curta en grandària i sense tanta «riqueza de caracteres». En segon lloc, el plom havia sigut trobat amb una referència estratigràfica precisa (cat. 4), com escriu Ballester en el diari: «la alegría ha sido general y la suerte y fortuna no para: pues se ha presentado el plomo en condiciones de tiempo y situación tales que ha permitido al sospecharlo por su forma arrollada, tomar toda clase de medidas y datos gráficos, que harán de este plomo el único documento de tal clase al que acompañen datos precisos de su situación. Tomamos otra fotografía de modo que se vea la

forma como está plegada la lámina». Tanmateix, romandrà l'interés de la peça com a document únicament epigràfic, com es desprén de les posteriors publicacions en què el context domèstic de la troballa és, en el millor dels casos, una notícia curiosa per a il·lustrar l'ocultació del plom davant l'assalt violent que va sofrir el poblat ibèric.

La referència a «la suerte y fortuna» és molt significativa pel que té a veure amb l'esdevindre del SIP. I això no sols en les notícies periodístiques del mes següent —la semblança amb altres textos d'I. Ballester fa pensar que van ser redactades o dictades per ell mateix—, sinó que també Lluís Pericot al·ludiria a ella al rememorar, anys més tard, les circumstàncies prèvies a l'excavació: «El futuro del servicio se jugaba a la carta de la suerte que la excavación nos deparase [...] A los primeros golpes de azadón nos dimos cuenta de que *La Bastida* de Mogente pagaría con creces los esfuerzos que costase [...] La campaña culminó con los hallazgos de joyas y sobre todo, con la del famoso plomo escrito» (Pericot, 1952: 12 i 13). D'esta manera, l'excavació en la «nueva Pompeya», com titulava *La Semana Gráfica*, es presentava com un encert i un èxit en el marc de l'ambiciós pla de treball. Per això, el SIP trobava en la planxa de plom escrita no sols una mera satisfacció arqueològica sinó una justificació de la forta aposta realitzada —es van invertir 12.000 pessetes— en la recerca de les arrels culturals pròpies, com agradava de destacar al corrent regionalista (no oblidem que el Servei es crea a semblança d'altres a Catalunya, Galícia o el País Basc).

Anvers i revers de la
làmina de plom escrita
de la Bastida de les Alcusses
(Moixent). 1928.
[Casa Grollo. Placa
de vidre. SIP 3.162
i SIP 4.177]

Ara bé, les notes entre les pàgines culturals dels periòdics locals serien només necessàries argücies publicitàries del Ballester polític si no constara també el ressò de la magnífica troballa en fòrums científics. En el primer número de l'*Archivo de Prehistoria Levantina*, I. Ballester i L. Pericot publiquen una extensa ressenya de la campanya de 1928 i en reiteren la inquietud documental i metodològica: «es la única pieza de esta clase cuyo descubrimiento se documenta tan completamente» (Ballester i Pericot, 1928: 192). El plom ja desplegat —no falten en el diari les lògiques preocupacions per la possible ruptura— és protagonista de les dos primeres làmines que il·lustren el catàleg de materials (lâm. VIII i IX), el que és significatiu de la importància que li atorguen. A més, abans, dos participacions en sengles congressos contribuïxen a publicitar el treball realitzat. Al maig de 1929 Pericot presenta els treballs en la Bastida, entre altres jaciments excavats pel SIP, en el XII Congrés de l'Associació Espanyola per al progrés de les Ciències, a Barcelona. Al setembre d'eixe mateix any el Servei és invitat al IV Congrés Internacional d'Arqueologia, celebrat també a Barcelona amb motiu de l'Exposició Internacional. Encara que no es va presentar ací cap comunicació sobre la Bastida, es va exposar el plom escrit en la Sala V (Civilització Ibèrica) de la secció «España Primitiva» del Museu del Palau Nacional de l'Exposició, en una mostra que pretenia ser «una verdadera síntesis de la evolución histórica de la cultura española en sus múltiples aspectos [ilustrando] cuanto puede estudiarse, en el estado actual de la investigación» (Bosch Gimpera, 1929). Hi impacten els resultats, sobretot de la Cova del Parpalló, i en la sessió de clausura del Congrés les felicitacions arriben per part de la comunitat científica d'avantguarda. Estes salutacions i enhorabones són arreplegades amb detall i convenientment ponderades en diverses notes de la premsa local i en la memòria del Museu d'eixe any, amb la voluntat de legitimar, des de la pròpia institució, les seues activitats. N. P. Gómez Serrano va escriure unes impressions del congrés en *Las Provincias* i assenyalava que «la representación levantina ha sido la más numerosa de todas, española y extranjera, en cuanto a individuos y en cuanto a trabajos», amb un evident to panegíric.

Són moments de glòria i la làmina de plom ens permet avaluar esta projecció i l'interés forà per les excavacions del SIP. Ho il·lustra també la visita a València de Manuel Gómez Moreno, aleshores Director General de Belles Arts i molt vinculat a la Institució Lliure d'Ensenyança, per a examinar alguns materials ja vistos a Barcelona, el qual arribarà a elevar una petició escrita demanant detalls sobre el curs de les investigacions (Ballester, 1931: 28). En este context de col·laboració fructífera seria invitat Gómez Moreno a realitzar un estudi epigràfic del plom (citat per Ballester i Pericot, 1928: 191), aparegut en 1962, i fins i tot el mateix Adolf Schulten hi va estar també interessat, ja que en la *Labor del SIP* de 1933 s'acusa el rebut d'un treball d'este per a l'APL, encara que renunciava a

Pàgina del diari d'excavació de la Bastida de les Alcusses (Moixent) on es recull l'aparició del Guerrer de Moixent. 1931.

publicar-lo fins que no ho fóra el de M. Gómez Moreno, segons indica L. Pericot a I. Ballester en carta personal el 13 de juny de 1933 (Arxiu SIP).

El cas del bronze que representa un genet és diferent. El descobriment del «Guerrer de Moixent» el 21 de juliol de 1931 no va causar tant d'impacte com el del plom escrit, segons es desprén del tractament que se li dona en el diari d'excavacions d'eixe any. La figura és, òbviament, descrita amb detall; es diu quin obrer la troba, es marca en el croquis general el lloc exacte i s'aporten mesures i precisions: «cinco minutos antes de dejar el trabajo para la comida, el obrero Vicente Espí desenterró una bellísima escultura de bronce representada por un guerrero a caballo», i s'afegix un aire narratiu i judicis de valor en assenyalar «el sello arrogante del guerrero» o que el cap del cavall «es de una expresión grotesca». La Bastida ja havia donat mostres durant les tres campanyes anteriors de la seua riquesa en materials, i el Guerrer no destaca especialment en un diari escrit i dibuixat cada vegada amb més pressa —la campanya de 1931 és intensíssima, hi arriben a treballar 25 obrers i buiden al voltant de 100 departaments—. Altres objectes reben el mateix tractament descriptiu que el Guerrer, com succeïx amb un bronze representant un bou amb part del jou descobert per Joaquín Quilis, o una cadeneta d'or trobada per Vicente Sanjuán; les tres peces il·lustraran la *Labor del SIP* de 1931 (lâm. V i VI). No obstant això, la mateixa vesprada del 21 de juliol Mariano Jornet envia una carta a I. Ballester comunicant-li la troballa del Guerrer —«vale la pena que le ponga las letras», hi assenyala— i adjuntant un dibuix d'este a grandària natural, com es feia regularment quan Ballester s'absentava del treball de camp (correspondència personal d'I. Ballester, Arxiu SIP).

Figura de bronze coneguda
com a Guerrer de Moixent.

1931.

[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 1.326]

La ressonància en la comunitat científica no va ser igual a la del plom, i no obstant la peça del Guerrer s'ha convertit en una de les icones del museu i també en un element identitari del municipi de Moixent. L'impacte inicial no és comparable al plom perquè, primer que res, les circumstàncies institucionals no són les mateixes. Si durant el període entre 1928 i 1931 s'arreglaven alabances a la gestió i investigacions mampreses i es difonia la labor en fòrums científics, en 1932 el SIP sofria una reducció de dos terços en la seua assignació pressupostària que acabaria minant no sols la intensitat dels treballs sinó també la seua divulgació, afectant l'excavació en la Bastida, a pesar que el jaciment havia sigut

declarat Monument Històric-Artístic en 1931; i, de fet, el segon volum de l'anuari *APL* no seria editat fins a 1945, setze anys després del primer.

El bronze es va publicar per primera vegada en la *Labor del SIP* de 1931 (lám. V, 2), es va arreplegar poc després en la *Historia de España* dirigida per L. Pericot (Pericot, 1934: 405), i en 1954 va ser objecte d'un estudi més detallat (Kukahn, 1954). Només en la segona mitat de la dècada dels 70 el Guerrer adquirix rellevància iconogràfica, vinculant-se, no casualment, a les celebracions del 50 aniversari del SIP en 1977. De fet, el Guerrer ocupa la portada del fullet explicatiu del Museu editat eixe mateix any, com a precursor del logotip que hui coneixem. A més, la Bastida és l'únic d'aquells jaciments pioners que es visita de manera oficial i l'Ajuntament de Moixent aprofita l'ocasió per a erigir una còpia de la peça a escala 20:1 a València, semblant a una altra existent llavors a Moixent. Així, es crea i s'institucionalitza un senya d'identitat que vincula el «Cap i Casal» amb el passat ibèric representat pel Guerrer. Esta associació entre objecte i representació, entre icona i identitat, la trobem també a Moixent, on sorprén l'abundància d'establiments i associacions veïnals anomenades «el Guerrer» però cap Bastida de les Alcusses.

Però m'he allunyat massa del marc temporal que pretén esta retrospectiva, de manera que acabaré amb una anècdota que dóna compte de la rellevància de la Bastida en el context local d'aquells anys i que és un exemple dels usos institucionalitzats de la Història. El president de la Diputació va obrir una sessió de la Comissió Provincial permanent amb el so d'una campaneta de bronze trobada en el departament 2 de la Bastida el 7 de juliol de 1931, evidenciant la “necessitat” de ponderar el passat remot «dando al mismo tiempo gloria a su “Presente”» (Ballester, 1931: 6). I subratlle “necessitat” perquè en este acte simpàtic s'albira la implicació dels estudis de l'Antiguitat, en este cas encapçalats pel SIP, en la construcció d'una identitat pròpia. Destacar la personalitat —regional, això sí— en la trajectòria històrica havia de ser una tasca del museu i, no en va, a partir del retall pressupostari de 1932 algunes veus exigiran, en la premsa local, major atenció i dotació econòmica a una institució que garantira la digna conservació del passat per donar solidesa a un Estatut Regional Valencià que aleshores es reclamava.

1

A més a més de les tres obres monogràfiques dedicades al plom (Beltrán, 1954 i 1962; Fletcher, 1982) hi ha nombroses referències entre les que destaquen: Ballester i Pericot, 1928; Pericot, 1934: 406; Serra Ràfols, 1936: 333 i ss.; Fletcher, 1953 i Gómez Moreno, 1962.

2

Altres peces de la Bastida a l'exposició son una galta d'espasa o punyal, una peça d'os, dos arracades d'or i una placa de cinturó de bronze. Són poques comparades amb les 277 que també viatgen de la col·lecció particular d' I. Ballester de la Covalta.

3

L'estreta relació entre I. Ballester i Elías Tormo, natural d'Albaida, membre del partit conservador i ministre d'Instrucció Pública en 1930, va haver d'afavorir esta declaració.

La col·lecció de plaquetes de la Cova del Parpalló (Gandia)

Valentín Villaverde Bonilla

Universitat de València

En els primers dies de juny de 1929, quan Lluís Pericot va iniciar l'excavació de la Cova del Parpalló, poc era el que se sabia de l'art paleolític en la vessant mediterrània peninsular. Les coves de la Pileta i de Trinidad d'Ardales (Màlaga), publicades per Henri Breuil els anys 1915 i 1921, constituïen les úniques referències d'un art cavernós que en aquelles dates es considerava contemporani de les manifestacions pintades descobertes en els abrics de la zona llewantina. Es tractava d'una visió que proposava l'existència en la Península Ibèrica de dos tradicions culturals distintes durant el Paleolític superior. Una septentrional i cantàbrica, estretament relacionada amb l'àmbit francès, i una altra meridional i fonamentalment mediterrània, de tradició «capsiana», emparentada amb el Nord d'Àfrica. Esta situació, en gran part conseqüència de la visió que tenien H. Breuil i Hugo Obermaier de l'Art Llevantí, complicava l'explicació mateixa de l'art parietal descobert en les dos cavitats malaguenyes. El seu concepte i la seua temàtica res no tenien a vore amb l'Art Llevantí, a pesar de trobar-se en el necessari punt de pas de les influències nord-africanes.

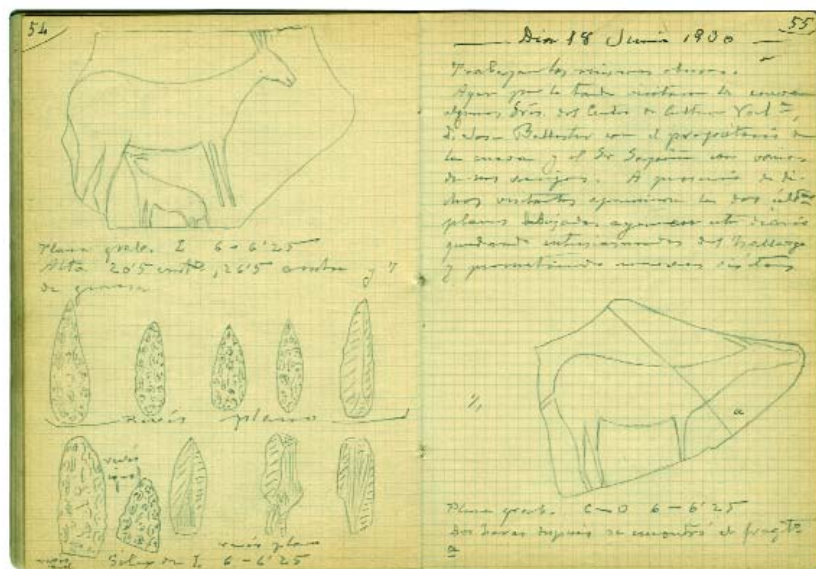
El mateix Breuil havia visitat i arreplegat l'any 1913 en Parpalló unes quantes peces lítiques i una plaqueta calcària gravada que no va tardar a publicar. En ella va identificar la representació gravada d'un cap de linx. Una identificació que, dit siga de pas i a pesar de l'indubtable magisteri del savi francès, mai no va ser acceptada en la bibliografia especialitzada. Amb tot, l'art moble paleolític era ben conegut a França en eixes dates i no hi va resultar estrany assimilar amb facilitat el descobriment d'una peça sobre eixe tipus de suport en el jaciment gandià. Eren ja nombroses les col·leccions de plaquetes i codissos gravats conegudes en terres franceses o cantàbriques.

A pesar que la plaqueta de Parpalló es diferenciava en la tècnica i en la temàtica de l'art rupestre llewantí, la seua existència no va

provocar el més mínim problema per al manteniment de la teoria defensa entorn de la cronologia paleolítica de l'Art Llevantí. En el model interpretatiu imperant en eixes dates no cabia una altra solució que pensar que l'un i l'altre art, el moble i el parietal, podien diferenciar-se per motius de significació.

Els anys d'excavació de la Cova del Parpalló van ser decisius perquè esta visió anara canviant. Certament, l'evidència proporcionada per les excavacions d'este jaciment hi fou determinant, però és just de reconèixer que la situació havia estat precedida del qüestionament per part d'Eduardo Hernández Pacheco de la visió defensa per H. Breuil i H. Obermaier respecte a l'Art Llevantí. A partir de l'estudi de les pintures llevantines de la Cueva de la Araña de Bicorp, Hernández Pacheco va proposar la cronologia mesolítica d'una bona part de l'Art Llevantí, vinculant-ne els orígens amb el final del cicle artístic magdalenian i el propi final amb el Neolític.

Pàgina del diari d'excavació dels anys 1929-1930 de la Cova del Parpalló (Gandia).

L'excavació de Parpalló es va realitzar en tres campanyes, de 1929 a 1931. La participació d'una colla nombrosa d'obrers i l'alçada del rebliment per mitjà de capes artificials d'una certa potència expliquen el poc temps emprat en el procés d'excavació, però eixes van ser circumstàncies pròpies de l'època i que també van concórrer en altres jaciments importants excavats en altres regions europees. El control estratigràfic hi va ser escàs, excepte pel que fa a l'última campanya d'excavació, en què es disposava a cara vista del tall deixat pels sectors excavats fins aleshores.

Vista de l'entrada
de la Cova del Parpalló
(Gandia). 1929-1931.
[Lluís Pericot. Placa
de vidre. SIP 755]

Les novetats que l'excavació de Parpalló va proporcionar van ser moltes. La importància del jaciment quedà prompte posada de manifest per la gran quantitat de material lític i ossi recuperat, per l'abundància de restes òssies de la fauna consumida, per la constatació de la riquesa de la col·lecció d'art moble i, el que no és menys important, per l'amplitud de la seqüència arqueològica, amb més de set metres de potència sedimentària que permetia establir amb criteris sòlids l'evolució del Paleolític superior en la vessant mediterrània peninsular.

Indústria i seqüència van servir per assentar una nova visió del Paleolític superior mediterrani, deixant de costat l'africanisme fins aleshores imperant en alguns investigadors. Les troballes de Parpalló foren prompte manejades per Luis Siret per a sustentar la seua proposta de seriació dels jaciments del Sud-est peninsular. Però la gran novetat de Parpalló, allò que li va atorgar l'excel·lència com a jaciment paleolític, la va constituir la rica col·lecció d'art moble, que abraçava la totalitat de la seqüència arqueològica paleolítica.

En els primers treballs publicats per L. Pericot sobre les troballes de Parpalló, i en particular en aquells que va dedicar a l'art moble, va quedar clara la seua visió d'este art com un fenomen culturalment relacionat amb l'art paleolític francocantàbric, i no sols amb el moble. Les referències a paral·lels parietals són constants en les pàgines de la monografia dedicades a l'estudi de les plaquetes, amb citacions a cavitats llavors tan conegudes com ara Covalanas, la Pasiega, la Pileta, Combarelles, la Peña del Candamo, Font de Gaume o Altamira.

No obstant, la comparació efectuada per Paolo Graziosi entre la Cova del Parpalló i Grotta Romanelli, en data tan primerenca com 1932, va portar també L. Pericot a proposar l'existència d'una relació entre els motius geomètrics dominants en les plaquetes d'alguns nivells de la seqüència de Parpalló i els motius gravats de caràcter geomètric d'alguns jaciments capsians. És convenient de recordar que Dorothy A. E. Garrod va considerar en els seus treballs de 1936 i 1938, precisament a partir de les peces solutrianes trobades en Parpalló, que eixes relacions es remuntaven almenys a este període del Paleolític i constituïen l'explicació de l'origen mateix del Solutrià europeu.

La idea que l'art mediterrani adquiria especificitat regional enfront del francocantàbric, especialment en els moments magdalenians de la seqüència, va constituir una de les propostes més originals de P. Graziosi i L. Pericot. La idea va arribar fins i tot a considerar que eixe marc de relacions sobrepassava l'àmbit europeu i abastava el Nord d'Àfrica. A pesar que esta última proposta va durar tan sols mentre van imperar en la investigació del paleolític peninsular les tesis africanistes, la relació entre l'art de Parpalló i l'art italià va adquirir major solidesa i va fer que arrelara en la investigació de l'art paleolític europeu la idea que existien dos grans províncies artístiques a partir del moment en què es constatava a Parpalló la diversificació regional del final del Solutrià.

La transcendència d'esta visió es comprén ràpidament al comprovar que en les successives síntesis de l'Art Paleolític europeu realitzades per André Leroi-Gourhan, en els anys que van de la mitat dels seixanta a l'inici dels huitanta del passat segle, la idea de P. Graziosi va

estar sempre present i amb ella les consideracions d'atipisme i d'especificitat de l'art de Parpalló respecte a l'art francocantàbric.

Però al referir-nos a esta qüestió, transcendental a l'hora de fer una recapitulació sobre la importància de la repercussió de l'art moble d'este jaciment en la comprensió de l'art paleolític, ens allunyem considerablement de les dates a què remeten les primeres publicacions sobre Parpalló, les compreses entre l'inici de les excavacions i la progressiva pèrdua d'importància en l'escena internacional de les idees de H. Breuil, a finals dels anys cinquanta i començaments dels seixanta.

Si ens cenyim a eixes dates, i sobretot als anys que circumden la publicació monogràfica del jaciment, podem constatar que la repercussió que van tindre les troballes d'art moble de Parpalló en el panorama de la investigació internacional fou escassa i desigual. En bona part esta circumstància s'explica per la crítica situació que es va produir en els anys següents a la finalització de les excavacions. La Guerra Civil espanyola i la II Guerra Mundial van constituir esdeveniments de suficient envergadura perquè entre els anys 1936 i 1945 la investigació i la difusió de les troballes científiques de Parpalló es veren afectades per una situació poc propícia per a la segona de les tasques. A més, és just d'assenyalar que, amb anterioritat a l'edició de la monografia dedicada al jaciment l'any 1942, els avanços publicats per L. Pericot hi van ser escassos.

Com ell mateix assenyala en les pàgines de la mencionada monografia, les publicacions es van limitar a algunes comunicacions presentades a congressos d'àmbit nacional i a un article inclòs en el llibre d'homenatge al Comte d'Henri Bégouën, publicat en *Mélanges de Préhistoire et d'Archaeologie de Toulouse* l'any 1939. Una curta però important reflexió sobre les plaquetes pintades del jaciment valencià que, probablement d'haver-se publicat en altres dates, hauria d'haver tingut una repercussió que en eixos anys no aconseguí.

Parpalló havia proporcionat la més rica col·lecció de plaquetes amb motius figuratius i signes pintats coneguda fins aleshores. El treball de Pericot donava a conèixer la importància d'estes peces al llarg de tota la seqüència i especialment en les etapes solutrianes. H. Bégouën va publicar en la mateixa monografia una nota sobre les peces pintades de cronologia magdaleniana dels jaciments francesos, però molts anys després la bibliografia francesa va continuar insistint en la raresa de la pintura en l'art moble paleolític i va ignorar la importància d'este procediment tècnic en la seqüència de Parpalló.

La raó cal buscar-la en la idea, llavors imperant i que ha durat fins fa ben poc, que l'art moble paleolític tenia una significació distinta que

Plaqueta calcària decorada
de la Cova del Parpalló
(Gandia) número 18.705.
Cavall pintat i gravat
del Solutriogravetia III.
1929-1931.
[Casa Grollo. Placa
de vidre. SIP 48]

l'art parietal, formava part del fenomen artístic domèstic o quotidià i s'apartava, per tant, de la dimensió religiosa o sacra de l'art parietal. Com han assenyalat recentment Manuel González Morales i Oscar Moro, el concepte d'artesanía dominava la interpretació de l'art moble paleolític, una idea que explica la facilitat amb què es va acceptar l'existència d'este art al començament del segle XIX i també les reticències que van rodejar l'acceptació de l'autenticitat de l'art paleolític parietal. En eixe context teòric, la pintura de les plaquetes de Parpalló suggeria un concepte gràfic molt parietal, una imatge que entrava en contradicció amb eixa visió dualista de l'expressió artística paleolítica.

L'altra gran novetat de Parpalló provenia de la importància de l'art solutrià. Quasi la mitat de les plaquetes corresponien a eixe període i proporcionaven la més rica col·lecció d'art solutrià ben datat mai no coneguda. No obstant, la província mediterrània i les seues implicacions d'especificitat van jugar en contra de Parpalló i la valoració del seu art solutrià. La normalitat amb què tant Graziosi com Pericot van abordar les relacions de l'art d'eixos nivells amb el de la regió francocantàbrica prompte va ser oblidada, donant pas a una visió més contraposada entre ambdós regions des de l'inici del Paleolític superior. Eixa almenys fou la proposta d'A. Leroi-Gourhan, i la seua influència abastà a la major part de la investigació fins a finals dels anys setanta.

Ens referim a eixes dates, al final d'esta nota, perquè constitueixen el punt d'inflexió respecte a la visió que fins llavors s'havia tingut de Parpalló, del Paleolític superior mediterrani i de la seua col·lecció d'art

Plaqueta calcària decorada
de la Cova del Parpalló
(Gandia) número 20.177.
Cérvol gravat del
Magdalenian superior.
1929-1931.
[Casa Grollo. Placa
de vidre. SIP 781]

moble. A partir d'eixes dates, distints treballs d'investigació es van centrar en la revisió i l'estudi dels materials recuperats en els anys trenta per L. Pericot. I el fruit d'eixa labor fou modificar la visió d'esta regió, en assenyalar-ne els estrets vincles culturals amb les regions més immediates, el Sud de França i la regió cantàbrica peninsular, i entendre l'evolució de les seues indústries i el seu art a partir d'eixes relacions.

La idea de l'existència d'una regió mediterrània contraposada a la francocantàbrica ha sigut gradualment abandonada i ha donat pas a una visió més regionalitzada de l'art paleolític europeu. Ara es considera que la vessant mediterrània ibèrica no oferix especials relacions amb el Sud d'Itàlia, sinó amb les regions limítrofes més immediates, amb la qual cosa l'art de Parpalló ha tornat a ser analitzat en els mateixos termes en què L. Pericot ho va fer al valorar les representacions figuratives de les seues plaquetes, çò és, en estreta relació amb l'art dels jaciments parietals i mobles de la resta de la Península Ibèrica i de la mitat meridional de França. La vigència de la col·lecció d'art de Parpalló s'ha vist així mateix reforçada pel descobriment d'art parietal en el mateix jaciment i en la veïna Cova de les Meravelles, també a Gandia. L'art solutrià de Parpalló, acompanyat de nombrosos conjunts parietals d'eixa mateixa cronologia, constituïx ara un dels referents més importants per a establir les característiques de l'art paleolític europeu d'eixes dates. A prop d'abastar els huitanta anys des de l'inici de les excavacions de L. Pericot en el jaciment, la col·lecció d'art moble de Parpalló continua sent un referent singular en el panorama de l'art paleolític europeu.

El parietal de la Cova Negra de Xàtiva

Valentín Villaverde Bonilla

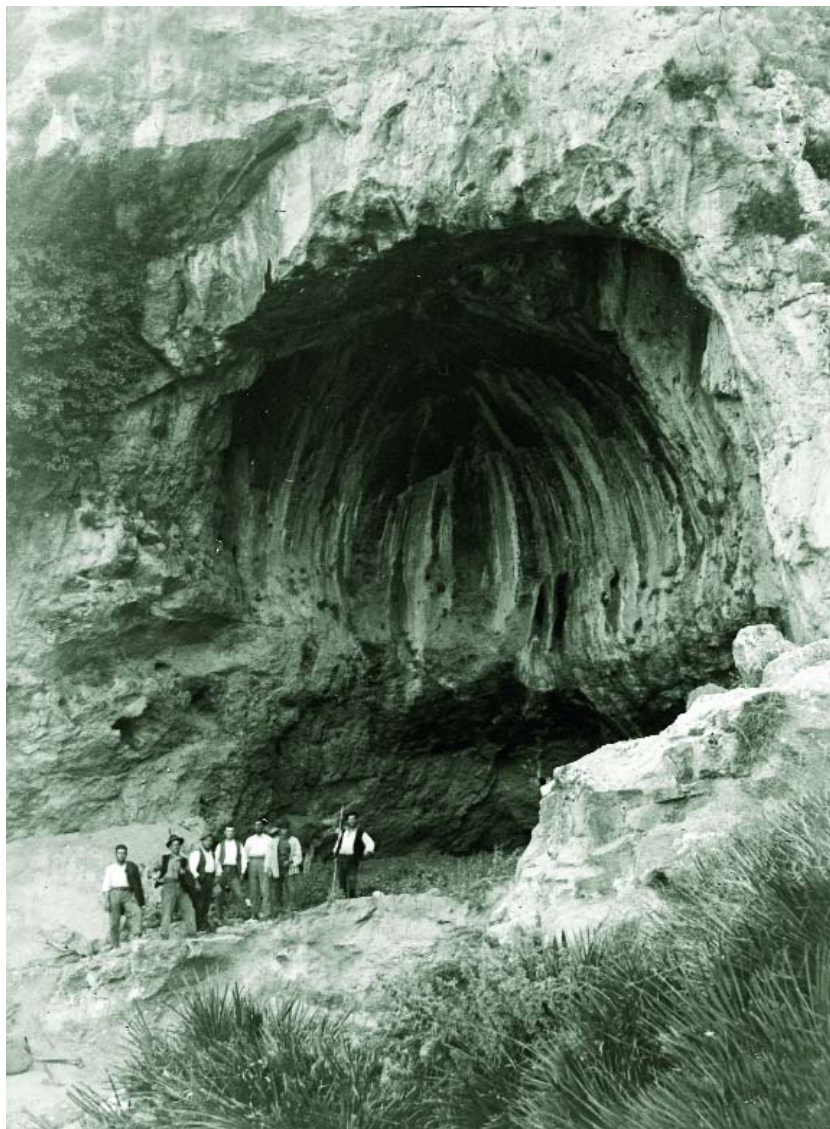
Universitat de València

Són poques les dades que posseïm sobre les circumstàncies del descobriment del parietal trobat en les excavacions practicades per Gonzalo Viñes en la Cova Negra de Xàtiva l'any 1933. Una miqueta més pot dir-se de l'estudi d'esta resta fòssil i de la repercussió que ha tingut en la valoració dels neandertals a la Península Ibèrica i a Europa.

La prematura mort de G. Viñes, al desembre de 1936, va impedir que este investigador donara compte detallat dels resultats obtinguts en les seues excavacions en Cova Negra durant els anys 1928, 1930, 1931 i 1933. En la breu nota pòstuma que el SIP va publicar l'any 1947 s'inclou, a més d'unes quantes pàgines on es descriu succintament el rebliment de la cavitat i l'interés de prosseguir-hi les excavacions en la part interior, el contingut d'un full solt trobat entre les pertinences de Viñes, datat de l'any 1933, en el qual no hi ha cap referència al parietal descobert eixe mateix any.

La figura de G. Viñes arqueòleg és també poc coneguda, encara que la seua trajectòria insinua que es tractava d'un investigador dotat d'una bona formació i una indubtable capacitat. Només cal recordar que va ser becat per a completar la seua formació amb Hugo Obermaier a Madrid i que la comanda de dirigir les excavacions en Cova Negra va coincidir amb la labor de camp que Lluís Pericot realitzava en eixes mateixes dates a Parpalló. Els treballs en Cova Negra es van integrar, per tant, en l'ambició pla d'investigació que I. Ballester va propiciar entorn del, en aquell moment, nou SIP. Cova Negra era un jaciment conegut sobretot a través de sondejos i col·leccions procedents d'excavacions incontrolades realitzades amb anterioritat i la seua adscripció cronològica es feia coincidir amb el Capsià antic (Aurinyacià), tal com es reflectix en les pàgines dedicades a l'inventari de jaciments paleolítics valencians d'*El hombre fósil* d'H. Obermaier.

Vista de la Cova Negra
(Xàtiva). Cap a 1928.
[Placa de vidre. SIP 2.856]

Va ser G. Viñes qui primer va assenyalar l'adscripció al Mosterià de les indústries trobades en els distints nivells sedimentaris de Cova Negra, i en la seua curta bibliografia dedicada al jaciment destaquen els treballs presentats al Congrés Internacional d'Arqueologia celebrat a Barcelona l'any 1929 i el breu article publicat en el primer volum de l'*Archivo de Prehistoria Levantina* eixe mateix any. Per anar referides a la primera campanya, es tracta de notes en què s'apunta la classificació del jaciment, però sense presentar cap informació sobre les característiques del rebliment sedimentari.

L'única publicació en què este aspecte queda arreplegat és l'abans mencionada nota pòstuma de l'any 1947, on s'aprecia amb tota claredat el mètode arqueològic utilitzat en l'excavació i el bon coneixement de la geologia. Eixes reduïdes pàgines resulten especialment meritòries en les dates en què es van escriure, perquè fan referència a un treball de camp basat en el reconeixement de les grans unitats sedimentàries i en l'ordenació dels materials per criteris estratigràfics. No hi ha dubte que G. Viñes va excavar en Cova Negra d'acord amb una metodologia absolutament moderna en relació a altres treballs realitzats en el mateix moment.

Amb tot, ni la valoració del parietal ni la proposta definitiva d'ordenació dels materials per unitats sedimentàries foren tasques que G. Viñes poguera realitzar, labor que va correspondre a Francisco Jordá, qui en col·laboració amb altres membres del SIP va revisar els materials de Viñes i va iniciar en els anys cinquanta noves excavacions en el jaciment.

Que sapiguem, la primera publicació que menciona el fòssil és obra de José Royo Gómez, en realitat una relació de cent dèsset restes òssies recuperades en Cova Negra, estudiades en els anys en què la Secció de Paleontologia del Museu Nacional de Ciències Naturals es va traslladar a València amb motiu de la Guerra Civil. L'esment és una escarida identificació que correspon al número 48 de l'inventari, on s'indica l'adscripció de la resta fòssil al gènere *Homo* i la seua identificació com una porció cranial procedent de l'estrat mitjà interior de l'excavació de la cova. La susdita relació es va incloure en el mateix volum, de l'any 1947, en què es van publicar les notes manuscrites de G. Viñes i una nota sobre la interpretació de la seqüència efectuada per F. Jordá.

L'estudi detallat i la publicació del parietal de Cova Negra trobat en la campanya de 1933 es deu a Miguel Fusté i correspon a l'any 1953. Havien transcorregut vint anys des de la descoberta i les referències a la seua posició estratigràfica van continuar sent tan escarides com les de la nota de J. Royo, amb la inclusió tan sols de la data de localització de la resta, l'11 de juliol de 1933. La correspondència de l'estrat mitjà interior amb la seqüència proposada per Jordá a partir de les seues excavacions d'inicis dels cinquanta i la reinterpretació de la seqüència de G. Viñes va fer remetre la resta en qüestió al nivell C. Esta va ser identificada com un parietal dret de neandertal, reconstruït a partir de huit fragments, que pertanyia a un individu adult, d'uns quaranta anys, probablement masculí pel seu gruix.

Si bé les troballes de restes humanes fòssils de neandertals eren relativament abundants a Europa, les corresponents a la Península ibèrica no ho eren tant, per la qual cosa el fòssil de Cova Negra va aconseguir prompte

Cara externa del
parietal d'*Homo sapiens*
neanderthalensis trobat
en la Cova Negra (Xàtiva).
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 99]

una certa notorietat. Cal recordar respecte d'això que tan sols les troballes efectuades en els jaciments de Forbe's Quarry (Gibraltar) en 1848, Genista (Gibraltar) en 1865, Banyoles (Girona) en 1887 i Devil's Tower (Gibraltar) en 1926, precedien la de Cova Negra en el marc peninsular.

No obstant, i malgrat l'excel·lent publicació de Fusté, la transcendència internacional de la resta de Cova Negra va ser reduïda fins que no va ser revisada per Marie Antoniette de Lumley en 1973. En esta ocasió, la proposta de classificació del fòssil com pertanyent a un Anteneandertal i l'adscripció a una cronologia de la glaciació Riss, associat a una indústria taiaciana, van constituir les bases de la seua notorietat; una notorietat que no ha deixat de generar nombrosos problemes, tot portant a l'exclusió del parietal d'alguna de les obres de síntesi dedicada als neandertals europeus.

Els últims anys han sigut de gran importància per a actualitzar la visió de la seqüència de Cova Negra i obtindre nova informació sobre este important jaciment, circumstàncies que han redundat en la recuperació de l'interés pel parietal en la bibliografia especialitzada nacional i internacional.

S'ha de tindre en compte que, per raons diverses, ni els materials lítics procedents de les excavacions de G. Viñes ni els de les excavacions

de F. Jordá havien sigut objecte d'estudi sistemàtic abans dels anys huitanta del passat segle. Només les restes òssies de mamífers de les campanyes de F. Jordá havien sigut analitzades per Manuel Pérez Ripoll a finals dels setanta. A partir d'eixes dates, Bertila Galván va estudiar els materials de la col·lecció Viñes depositats en el Museu de Prehistòria de València, i, de nou dins del programa d'activitats del SIP, revisarem personalment els materials lítics de les excavacions de F. Jordá i vam mamprendre noves excavacions en Cova Negra, amb la finalitat de resoldre els problemes cronològics suscitats per l'estudi de M. A. de Lumley.

Dins d'eixa mateixa iniciativa es van revisar també els fons generals de les excavacions de G. Viñes i F. Jordá, el que permeté de trobar nous fòssils humans que havien quedat inèdits; es va reexaminar el parietal publicat per M. Fusté, de cara a precisar-ne l'adscripció d'espècie, com també els fòssils recuperats en les campanyes de F. Jordá dels anys 1951 i 1953, prèviament publicats per Miguel Crusafont, J. M. Golpe i M. Pérez Ripoll, i es van trobar noves restes en l'excavació de l'any 1987, tot completant així una de les col·leccions de neandertals més rica de la península Ibèrica.

Plànol de la Cova Negra (Xàtiva) firmat per Doménech. 1928.

Antic muntatge d'imatges
amb indústria lítica de la
Cova Negra (Xàtiva).

Una de les majors sorpreses d'eixos anys ha sigut descobrir en els fons del Museu de Prehistòria de València un altre parietal dret (parietal II), en este cas d'un individu immadur, l'etiqueta del qual remetia a la campanya de 1931, concretament a l'1 de setembre, i a les terres roges del tall C, part davantera del recinte excavat eixe any (excavacions Viñes). Ço és, una peça que es va recuperar dos anys abans que l'altre parietal.

L'estudi del conjunt d'esta col·lecció, on al costat d'altres investigadors del seu equip ha participat de manera decisiva Juan Luis Arsuaga, ha permés, setanta anys després que es trobara el primer parietal en Cova Negra, comprovar els trets neandertals dels fòssils i apreciar l'elevat nombre de restes infantils repartides per tota la seqüència del jaciment.

Nova és la visió que es posseïx ara de la col·lecció de fòssils humans neandertals de Cova Negra, com nova i enriquida és la visió que es té dels neandertals en la península Ibèrica, amb fòssils que al·ludixen a quasi una vintena de jaciments i amb importants novetats que inclouen des de l'obtenció i caracterització de l'ADN mitocondrial d'algunes restes fins a la millor precisió de la seua filogènia. Una situació prou allunyada de la de l'any 1933, però en la qual el parietal I de Cova Negra continua ocupant un lloc de privilegi per la seua robusta morfologia i el bon nivell de conservació de la cara endocranial.

Primers estudis al voltant de la fauna mosteriana de la Cova Negra de Xàtiva

Alfred Sanchis Serra i Inocencio Sarrión Montañana

Servei d'Investigació Prehistòrica

Els diversos projectes d'excavació portats a cap en el jaciment mosterià de la Cova Negra de Xàtiva per part del Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València van proporcionar un important conjunt de restes de fauna. El primer treball arqueozoològic que tracta en profunditat estos vestigis es deu a Manuel Pérez Ripoll, que va estudiar els mamífers de les campanyes dels passats anys 50 dirigides per Francisco Jordá Cerdá (Pérez Ripoll, 1977). En la dècada dels 80, Valentín Villaverde Bonilla reprén les excavacions en la cova de manera sistemàtica, i la fauna obtinguda, juntament amb la dels anys 50, servix de base per a la realització de les tesis doctorals de Pere Guillem Calatayud i Rafael Martínez Valle, i també per a la publicació de nombrosos articles i monografies.

En este article, però, ens centrarem en la fauna procedent de les quatre campanyes d'excavació realitzades pel col·laborador del SIP Gonzalo Viñes Masip, abans de la guerra civil (1928, 1929, 1931 i 1933), quan Isidro Ballester Tormo era al front de la institució. Després de la primera campanya, G. Viñes publica un treball on definix el depòsit com a mosterià, i diferencia cinc nivells on abunden els instruments tallats i les restes de fauna, entre les quals apareixen —en el nivell inferior— dents de cavall i cérvol, així com alguna resta d'elefant i rinoceront (Viñes, 1928; Ballester, 1929 i 1930a). L'atribució de les restes de fauna es deu a Hugo Obermaier, sacerdot com G. Viñes, que visita el jaciment en les dos primeres dècades del segle XX. Imaginem que la relació entre ambdós va ser estreta, ja que la Diputació tenia previst pensionar G. Viñes per a viatjar a Madrid i ampliar els seus estudis sobre Prehistòria al costat d'H. Obermaier, fet que no va ser possible per l'alçament militar de 1936 i l'assassinat de G. Viñes al desembre d'eixe mateix any (Ballester, 1942b). La Cova Negra era un jaciment que començava a ser reconegut pels especialistes perquè, en 1929, quan se celebren a Barcelona el IV Congrés Internacional d'Arqueologia i el XII

Congrés de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, G. Viñes i Lluís Pericot García hi presenten ponències en què es descriuen els materials i el depòsit que s'ha començat a excavar (Ballester, 1930a). Com a conseqüència es realitzen intercanvis de peces de la Cova Negra amb el Museu Nacional de Prehistòria de França (Ballester, 1931). En 1942, el SIP publica el número 6 dels seus *Trabajos Varios*, on es transcriuen part de les notes d'excavació de G. Viñes corresponents a les campanyes de 1931 i 1933, i extractes d'alguna de les seues columnes publicades en el periòdic local *El Obrero Setabense* (Viñes, 1933). De nou s'esmenta l'aparició de restes de cavall i cérvol, a les quals s'afigen altres de caprins, bòvids i alguna de «fera», mencionant també la presència d'alguns ossos treballats i d'altres pintats de roig¹ (Viñes, 1942). Una segona edició d'este mateix treball inclou a més una nota de F. Jordá, tot valorant la importància del jaciment i fent remarca dels ossos treballats (metapodis laterals d'èquids) que havien aparegut en les excavacions practicades (Jordá, 1947).

A més de les estimacions per part de G. Viñes, basades en les d'H. Obermaier, la primera catalogació de materials osteològics de Cova Negra no té lloc fins a 1937-1938, arran de la presència a València del geòleg i paleontòleg castellonenc José Royo Gómez, treball que no es publicarà fins anys més tard (Royo, 1942), amb resultats que seran presentats també en el V Congrés de l'INQUA i que confirmaven el potencial del jaciment (Fletcher, 1957). Més de 100 restes òssies, entre les quals es trobava el fragment dret de parietal humà, van ser catalogades a nivell genèric o específic, conformant la columna següent: *Equus caballus*, *Equus* sp, *Rhinoceros merckii*, *Rhinoceros* sp, *Sus scrofa*, *Sus* sp, *Cervus elaphus*, *Cervus* sp, *Capra* sp, *Ovis aries*, *Bos* sp, *Canis* sp, *Felix pardus*, *Elephas iolensis*, *Lepus* sp, *Microtus* aff. *arvalis meridianus*, *Homo*, *Au*, *Testudo* sp i *Melanopsis tricarinata*.

Resulta important realitzar un breu repàs a la biografia de Royo Gómez, el que pot ajudar a entendre l'interés d'un geòleg i paleontòleg per una disciplina com la Prehistòria. J. Royo naix a Castelló en 1895; cursa la llicenciatura en Ciències Naturals a la Universitat de Madrid, estudis que, en aquell moment, s'impartien en el Museu Nacional de Ciències Naturals, lloc on, des de molt jove, realitzà activitats sobretot de tipus docent. Ací coneix Vicente Sos Baynat, també castellonenc, sent tots dos deixebles d'Eduardo Hernández Pacheco. En 1914, J. Royo és presentat per Hernández Pacheco com a membre de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural. A partir de 1917, i per oposició, pren possessió del càrrec de col·lector en el Museu, amb la tasca d'arreglar exemplars i augmentar-ne les col·leccions, i per a formar-ne altres que s'enviaven als centres d'ensenyança espanyols que les sol·licitaven. En 1921 es doctora amb una tesi sobre el Miocé

Gonzalo Viñes en l'interior de la Cova del Parpalló (Gandia). 1930.

Continental Ibèric i la seua fauna malacològica. A l'any següent aprova una plaça de professor encarregat dels cursos pràctics de Mineralogia i Geologia, on dedicarà set classes a l'ensenyança de l'Estratigrafia i de la Paleontologia i, a partir de 1930, de la Prehistòria. En 1926 se celebra a Madrid el XIV Congrés Internacional de Geologia, amb motiu del qual es realitzen treballs d'ordenació i la instal·lació de les col·leccions de Paleontologia i Mineralogia en un nou local dins del Museu, i J. Royo inicia la seua faceta museística (Diéguez, 2004). Sempre que aconseguí ser pensionat (1924, 1925 i 1927), va realitzar viatges a museus europeus d'Història Natural

(Zuric, Lió, Brussel·les, París, Grenoble, Ginebra, Munic, Stuttgart, Frankfurt, Marburg, Göttingen, Hannover, Buckeburg, Londres, Cambridge, Oxford, Bordeus, Tolosa, Boulogne-sur-Mer, Le Havre i Cen), on no sols va estudiar les col·leccions i la forma d'exposició dels fòssils, sinó també el funcionament intern d'estes institucions. Fruit d'estos viatges, arreplega una important col·lecció de més de 3.000 exemplars (Diéguez, 2004). El trasllat del Museu de Ciències Naturals als Alts de l'Hipòdrom, en 1928, suposa l'inici de la seua activitat museogràfica. En 1930 és nomenat responsable de la secció de Paleontologia, centrant-se en la recuperació, l'inventari i la catalogació dels fòssils, així com en la corresponent exposició en una sala especial de Paleontologia (Aguirre, 2004; Michavila, 2004). En 1934, Royo porta a terme el projecte d'exposició de les col·leccions paleontològiques, on es posa de manifest les influències dels seus viatges per Europa (Diéguez, 2004). L'activitat científica és compaginada en part amb una actuació política decantada. Tant ell com V. Sos Baynat militen en el republicanisme d'esquerres. J. Royo és elegit diputat per Castelló en 1931 i nomenat Director General de Mines i Combustibles en 1936.

Al juny de 1937, els bombardejos sobre Madrid afecten les sales del Museu Nacional de Ciències Naturals, per la qual cosa es decidix el trasllat a València d'alguns investigadors, de l'instrumental científic i de part del material del museu, junt amb el Museu Antropològic i el Jardí Botànic, i s'inst·llen les tres institucions (ja com Institut Nacional de Ciències Naturals) en l'Hospital dels Sacerdots Pobres o del Miracle,

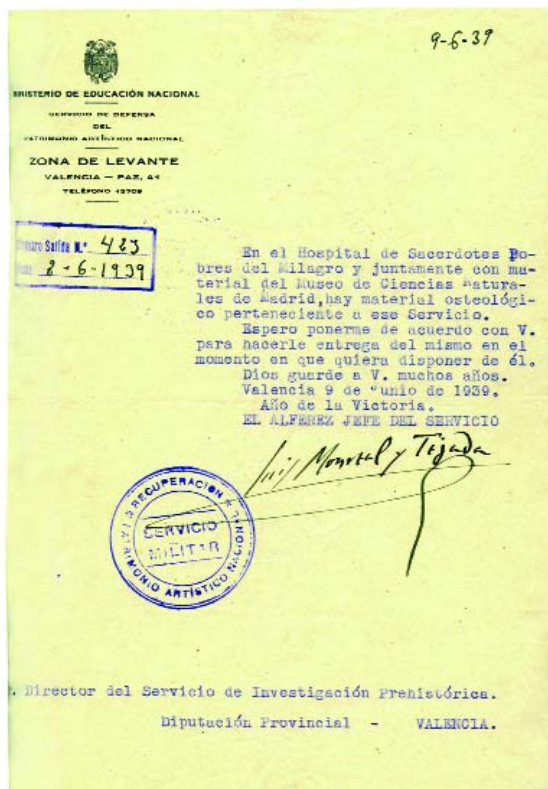
Instal·lació del
laboratori del Museu
Nacional de Ciències
Naturals a València.
Al fons de la imatge es
troba José Royo i en
primer terme Gabriel
Martín. 1937-1938.
Publicada en Homenaje
a José Royo Gómez.
1895-1961 (2004).

situat en el carrer Trinquet de Cavallers (Diéguez, 2004). Eixe mateix any, J. Royo realitza un viatge a l'URSS junt amb V. Sos Baynat, Gabriel Martí Cardoso i Rafael Candel, representant a la República Espanyola en el XVII Congrés Geològic Internacional.

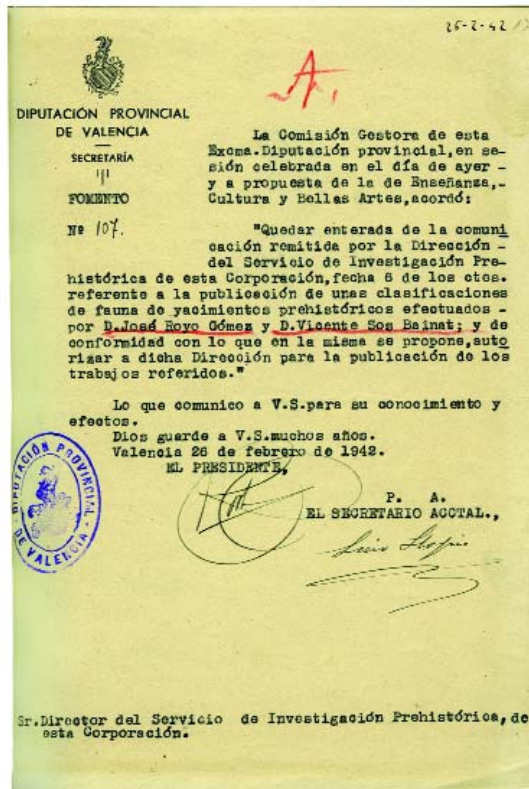
Durant la seua estada a València també visita la Cova Negra de Xàtiva i mostra interès per l'estudi de la fauna recuperada en les excavacions realitzades per G. Viñes. Els materials, depositats en el Museu de Prehistòria, llavors ubicat en l'actual Palau de la Generalitat, es traslladen a l'Institut Nacional de Ciències Naturals. J. Royo es va encarregar del conjunt de Cova Negra, mentre que V. Sos Baynat (també a València) fa el mateix amb les restes de la Cova del Parpalló. Els ossos van ser netejats, es van estudiar i fins i tot es van realitzar motles dels principals. En sessió de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural celebrada a València el 4 de maig de 1938, J. Royo comunica que «ha obtenido placas de Testudo en la Cueva Negra de Játiva, restos de vertebrados y trozos de cráneo humano» (Perejón, 2004). En 1938 publica un altre article en què descriu un molar d'elefant de la Cova Negra i l'atribuïx a la forma menuda *Elephas iolensis* (Royo, 1938), que H. Obermaier havia considerat d'*Elephas antiquus*. Anys més tard, la tesi doctoral d'Emiliano Aguirre servix per a demostrar que es tracta d'un molar decidual (D₄) de *Paleoloxodon antiquus* (Pérez Ripoll, 1977). Els materials estudiats no van ser tornats al SIP fins després de la guerra; amb data de 9 de juny de 1939, Luis Monreal Tejada, Alferes Cap del *Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional de la Zona de Levante* i futur Catedràtic d'Història de l'Art, envia una carta a I. Ballester comunicant-li que en l'Hospital dels Sacerdots Pobres es troba depositat material osteològic pertanyent al Servei. L'agregat Manuel Vidal és l'encarregat d'arreglar el material, d'ordenar-lo i exposar-lo en una instal·lació provisional. Segons I. Ballester, els estudis originals realitzats per J. Royo i V. Sos es van depositar en el SIP (Ballester, 1942c). Com s'ha mencionat abans, els estudis van ser publicats en 1942, però a causa del «carácter socialista de ambos autores», la direcció del SIP es va vore obligada a sol·licitar la conformitat de la Comissió d'Ensenyança, Cultura i Belles Arts de la Diputació Provincial per a eixa publicació, que en document del 26 de febrer l'autoritza (Ballester, 1942a).

En 1939, i perduda la guerra per al govern republicà, J. Royo es trasllada a Barcelona des d'on, junt amb la seua família, inicia el camí de l'exili a França. En els primers mesos s'establix a Tolosa, però prompte pren un barco des del port de Le Havre rumb a Colòmbia, on arriba a l'abril d'eixe mateix any. Si J. Royo ha d'anar-se'n d'Espanya per les seues idees i responsabilitats polítiques, el seu amic V. Sos Baynat soffrix un exili interior a Extremadura, on treballa com

Document del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional que informa de l'existència de material del SIP i del Museu de Ciències Naturals en l'Hospital de Sacerdotes Pobres del Miracle. 1939.

Document de la Diputació de València que autoritza la publicació dels treballs de José Royo i Vicente Sos. 1942.

a geòleg per a una empresa privada, perdent la seua plaça de catedràtic d'institut que no recuperarà fins la jubilació. A més de la relació de respecte i d'amistat que els va acompanyar durant l'època de treball a Madrid en el Museu de Ciències Naturals, des de l'eixida de J. Royo d'Espanya s'inicia entre ambdós una relació epistolar que durarà fins a la mort d'este. Els dos científics van pertànyer a l'últim grup de geòlegs vinculats a la Institució Lliure d'Ensenyança (Ontañón, 2004). La figura de J. Royo s'emmarca en el corrent universitari iniciat per Juan Vilanova i Piera i representat a principis del segle xx per E. Hernández Pacheco i l'expansió de l'Escola Madrilenya. La Paleontologia que J. Royo va desenvolupar a Espanya va ser la descriptiva i l'estratigràfica (Truyols, 2004). La seua formació de naturalista li va permetre tractar totes les facetes de la Geologia, abordant fins i tot disciplines com la Prehistòria.

A Colòmbia, i més tard a Veneçuela, J. Royo va exercir funcions com a geòleg, compaginant estos càrrecs amb el de director de diversos museus geològics i professor en altres tantes universitats, on va poder plasmar tot el que havia après a Espanya (Martínez Gorroño, 2004). Va morir a Caracas en 1961, sense haver pogut tornar a la seua terra.

En 1995 es van complir 100 anys del naixement de J. Royo i, per això, diverses institucions van rendir un merescut homenatge a una figura tan important de la Geologia i Paleontologia espanyola de la primera mitat del segle XX. Es van preparar dos exposicions, una a Madrid i una altra a Castelló, i es va publicar un llibre (VVAA, 2004), del qual hem obtingut molta de la informació utilitzada en este treball. Altres centres, com ara la Comissió d'Història de la Geologia d'Espanya, també van tindre en compte esta efemèride (VVAA, 1995).

L'estudi portat a cap per J. Royo no sols va significar la primera catalogació seriosa de materials faunístics procedents de Cova Negra, sinó també un abans i un després quant a l'exposició d'estes restes en les sales del Museu de Prehistòria de la Diputació. Abans de l'estada de J. Royo a València, G. Viñes havia estudiat només els materials arqueològics, i dels paleontològics solament s'havien presentat per a contemplació del públic aquells més importants i de classificació fàcil (bàsicament molars). A partir de la catalogació de Royo, la fauna de Cova Negra va créixer des del punt de vista expositiu (Ballester, 1932a; 1942c).

Servisquen estes pàgines com a homenatge del SIP a Gonzalo Viñes Masip i a José Royo Gómez, víctimes d'una guerra que va privar el nostre país de dos intel·lectuals de primer ordre.

1

Les taques roges presents en alguns ossos corresponen a l'acció dels òxids de ferro.

EL Laboratori de Restauració del Museu de Prehistòria de València

Trinidad Pasíes Oviedo i María Amparo Peiró Ronda
Servei d'Investigació Prehistòrica

Des dels primers anys d'existència de la institució, i complementàriament a les labors d'excavació, estudi i exposició de peces, el Laboratori del Museu de Prehistòria/Servei d'Investigació Prehistòrica es va encarregar dels treballs de restauració de tots aquells materials que anaven conformant la col·lecció arqueològica. La trajectòria del Museu, tal com veiem reflectit en les Memòries anuals de la Direcció o *Labor del SIP*, ha sigut complicada, però plena de l'entusiasme de fervents amants de la nostra cultura que es van encarregar de recuperar i restaurar els diversos materials amb els escassos mitjans de l'època. Han passat moltes dècades des de la seua creació, molts avatars i anècdotes que van quedar en la memòria dels distints professionals que han format part del Museu. Hui, iniciada una nova etapa, des del Laboratori de restauració volem recordar quina ha sigut la nostra història en aquells primers anys; i que estes línies servisquen d'homenatge a tots aquells que, durant este període, s'han dedicat a tan pacient labor amb innegable dedicació i esforç.¹

Els orígens del Laboratori de Restauració amb nom propi:
Salvador Espí Martí

La història del Laboratori es remunta als propis orígens del SIP en 1927; ens centrarem, no obstant, en les primeres dècades del seu funcionament, on el record està lligat a un nom propi: Salvador Espí Martí (1891-1965), «capatàs reconstructor» que va entrar en el Servei de la mà del seu director, Isidro Ballester Tormo. El seu ajudant va ser José María Montañana, que passaria oficialment a formar part de la corporació provincial en 1945, encara que ja hi venia treballant des de temps arrere. Rellegint en les antigues memòries i escoltant encara les paraules d'alguns relators, s'entreveu la tenacitat i la sorprenent capacitat d'esforç d'estos professionals que, sovint amb un jornal mínim, van dedicar la vida al seu treball:

Salvador Espí
manipulant una de les
peces en el Laboratori de
Restauració del SIP.
Cap a 1957-1958.
[Jesús Alonso. Paper. SIP]

«Los domingos, tomaba Salvador el tren y volvía cargado con un saco de cerámica que durante la semana siguiente limpiaba. Así nos dimos cuenta de los tesoros que aquel lugar guardaba. Entonces, su jornal (que sólo cobraba los días laborables) era todavía de seis pesetas» (Pericot, 1966: 9).

Aquell lloc era el Tossal de Sant Miquel (Llíria) i els tresors trobats un dels conjunts de ceràmiques pintades més importants de la cultura ibèrica. La personalitat de S. Espí ha sigut i continua sent recordada dins el SIP; el primer cap i organitzador del taller era una persona modesta i treballador incansable que va passar quasi tota la seua vida lligat al món de

l'arqueologia i la restauració, reconstruint centenars de vasos ceràmics o, com millor algú expressaria, lluitant «por ajustar y suplir algunos tiestos» (*Las Provincias*, 28 de març de 1947, p. 8). I a pesar de la seua enorme capacitat de treball va haver de conformar-se durant molts anys amb el salari mínim d'un jornalier eventual, no sent fins a 1939 que ingressarà finalment en la plantilla de funcionaris de la Diputació de València. La seua formació va ser totalment autodidacta, aprenent de l'experiència i perfeccionant a poc a poc el seu talent.

La labor de S. Espí va traspasar fins i tot les fronteres del propi laboratori i la seua presència va ser sol·licitada en diverses ocasions, allà on es requeria un treball de major precisió; el capatàs reconstructor del SIP va participar, per exemple, en les extraccions d'alguns dels mosaics apareguts en la localitat de Sagunt, com també en les intervencions sobre materials de Banyoles, entre d'altres (Fletcher i Pla, 1977: 61).

Com a responsable del Laboratori de Restauració, des de 1927 fins a la seua jubilació anticipada en 1959, les competències de S. Espí anaven més enllà de les d'un mer restaurador. De fet no deixa de ser curiosa la pròpia denominació de la nostra professió en aquells anys, quan se simultaniejaven les labors de «reconstructor», o restaurador de peces en laboratori, amb les de «capatàs» o peó ajudant en excavacions i altres activitats. Són inenarrables els treballs que s'anaven realitzant *in situ* en les pròpies excavacions; però, això sí, més com a treballs de simple arrega de materials que com a tractaments ben entesos de conservació. De tota manera, una labor que ben podia exercir un simple peó era tremendament valorada i apreciada pels propis directors de les campanyes arqueològiques, convertint-se arqueòleg i restaurador en figures indisso-lubles. El propi Lluís Pericot, autor d'un entranyable article escrit a la mort de S. Espí, parlava en estos termes del paper essencial que este exercia quan l'acompanyava a les diverses excavacions: «Se podía tener la seguridad de que no deformaría un dato, una observación, aunque haciéndolo así perdiera un elogio o un reconocimiento a su método. Para don Isidro y para mí, esa lealtad se convertía en algo de veneración que le impulsaba a ser colaborador, amigo, ayuda de cámara, hombre providencial para todas las grandes o pequeñas incomodidades que la vida en el monte y las incidencias que estos trabajos llevan consigo» (Pericot, 1966: 9).

A banda dels nombrosos viatges de camp que s'organitzaven, la principal funció del laboratori era la intervenció directa sobre els materials arreplegats. Així ha quedat reflectit en les Memòries anuals que publicava el Servei d'Investigació Prehistòrica, lligat des dels seus inicis al propi Museu. En la majoria d'elles s'hi fa introducció amb les paraules següents:

«Vas dels Guerrers»
procedent del Tossal de
Sant Miquel (Llíria)
durant el procés
de restauració.
Cap a 1940.
[Paper. SIP D/5.733]

«Una de las tareas propias del laboratorio de este Servicio de Investigación Prehistórica, en la que se emplean muchas horas por su personal, es la dedicada a la limpieza, clasificación, reconstrucción y consolidación de los objetos que ingresan en el mismo como resultado de las prospecciones y excavaciones que se efectúan o a consecuencia de donaciones, y con la finalidad de realizar una selección para ser, los más interesantes, expuestos en el Museo, y los demás, almacenados convenientemente» (Fletcher, 1974: 101).

Però els inicis no van ser fàcils, escassos com eren els mitjans materials i humans i insuficients els espais i les infraestructures. La ubicació del laboratori sabem que va variar molt al llarg dels anys, arran dels continus moviments de la pròpia Corporació provincial. La primera seu, encara que de manera provisional, va ser un xicotet espai que compartia, a més, amb el destinat al Servei Agrícola de la Diputació, «local insuficiente, por su pequeñez, para una sola de dichas atenciones, menos había de serlo para ambas» (Ballester, 1931: 14-15), fins que al poc temps, realitzant algunes obres, es va habilitar un dels soterranis del Palau de la Generalitat: «Se ha enlosado convenientemente; se construyó un vasar y un ancho poyo a lo largo de dos de las paredes, para la colocación y clasificación del material, cerámico especialmente, para cuyo lavado se han dispuesto dos grandes artesas forradas de plancha de plomo; y se ha construido y colocado, además el menaje complementario, tal como una amplia mesa y un clasificador de cerámica, con enrejado para facilitar su desecación» (Ballester, 1931: 15).

Allí mateix, en estos primers anys d'activitat, es va netejar, classificar i reconstruir pacientment una gran quantitat de materials procedents, entre d'altres, de les excavacions de la Cova del Parpalló

(Gandia), la Bastida de les Alcusses (Moixent), la Cova de la Sarsa (Bocairent), el Tossal de Sant Miquel (Llíria), etc. Més escarides són les Memòries quant a referències sobre els antics mètodes de restauració; gràcies als textos sabem que de forma habitual es realitzaven tractaments en aigua acidulada (Ballester, 1949a: 117), tant per a peces ceràmiques com per a objectes metàl·lics. Els ferros, per exemple, se submergien en aigua bullint per a, posteriorment, ser parafinats també per immersió en recipients especialment dissenyats (Ballester, 1942a: 25; Fletcher, 1951: 8; Fletcher, 1952: 6). Gran part de la col·lecció d'armament ibèric del Museu, tant la que s'exhibeix en les sales com la que es guarda en els magatzems, ha sofrit este tipus d'intervenció. Així mateix, molts dels materials metàl·lics es van tractar amb neteges de tipus electroquímic i electrolític.

Contínuament es reivindicava la necessitat de dotar el laboratori no sols d'espais més amplis, sinó de més personal. El període de la Guerra Civil va ser especialment fructífer pel que fa a l'activitat pròpia del laboratori, en portar com a conseqüència la paralització de les excavacions arqueològiques i pràcticament de tot el treball de camp, tal com ens relata I. Ballester: «En el año 1935 y la primera mitad de 1936, o sea hasta el glorioso Alzamiento Nacional, el trabajo de Laboratorio se ha venido resistiendo, como en años anteriores, de insuficiente, pues era imposible que un solo empleado, el señor Espí, pudiese llevar al día los trabajos de lavado, clasificación y reconstrucción del material cerámico abundantísimo proporcionado por las excavaciones... El ambiente de inusitado desorden y de extremada violencia en que se ha vivido durante el periodo rojo, o sea en la mayor parte del tiempo a que se contrae esta Memoria, imposibilitando casi en absoluto las actividades del S.I.P. en el campo, ha dado lugar a que se intensificaran en lo posible los trabajos de Laboratorio. Y buena falta hacía ello, ya que el exceso de atenciones corrientes e inaplazables, como queda dicho, y la casi total carencia de

Gerreta i càlat
conegut com «Vas
de la dansa bastetana»
procedents del Tossal
de Sant Miquel (Llíria).
Cap a 1940.
[Paper. SIP D/5.734]

Gran lebes de peu alt,
amb llavi motlurat,
conegut com
«Vas de la dansa guerrera»
i procedent del Tossal
de Sant Miquel (Llíria).
Cap a 1940.
[Placa de vidre. SIP 2.417]

personal retribuido que atendiera a las de que nos ocupamos, fue obligando a aplazar para mejor ocasión el atender a alguna de éstas, y ella se presentó al paralizarse la marcha ordinaria y normal del S.I.P., y pudo realizarse, como acabamos de exponer, en el periodo marxista» (Ballester, 1942a: 24-25).

Amb el pas dels anys la falta d'espai es va fer cada vegada més preocupant i, finalment, en 1951 comença el trasllat als antics locals de Vies i Obres, en el Palau del Temple. En 1955 es produïx un altre canvi, condicionant-se en eixe moment diverses estances en el Palau de la Batlia, encara que la seu tornaria a canviar en 1982, situant-se ara en l'antiga Casa de Beneficència, on hui ens trobem. És per això que el laboratori ha tingut sempre que acomodar-se a uns espais i locals ja existents que, en la majoria d'ocasions, no reunien les condicions pròpies del treball que allí s'exercia.

Tanmateix, a pesar de tots estos avatars, estem plenament convençuts que la col·lecció que hui integra el Museu de Prehistòria s'ha salvat gràcies al treball de les persones que van formar part del laboratori des de la seua creació, en 1927, fins als nostres dies. Sens dubte, és molt el que podem i hem d'aprendre d'ells, si més no la senzillesa, l'esforç i la dedicació de tota una vida dedicada al patrimoni.

1

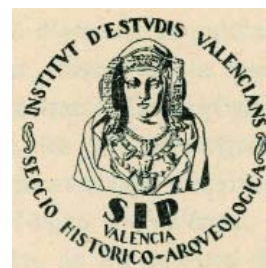
Les autores volen expressar el seu agraïment a Alía García, becària del laboratori, per la seua ajuda en la tasca de documentació i a Rafael Fambuena i Inocencio Sarrión per tota la informació facilitada per a la realització d'este treball.

El SIP i l'Institut d'Estudis Valencians (1937-1939)

Joaquim Juan Cabanilles
Servei d'Investigació Prehistòrica

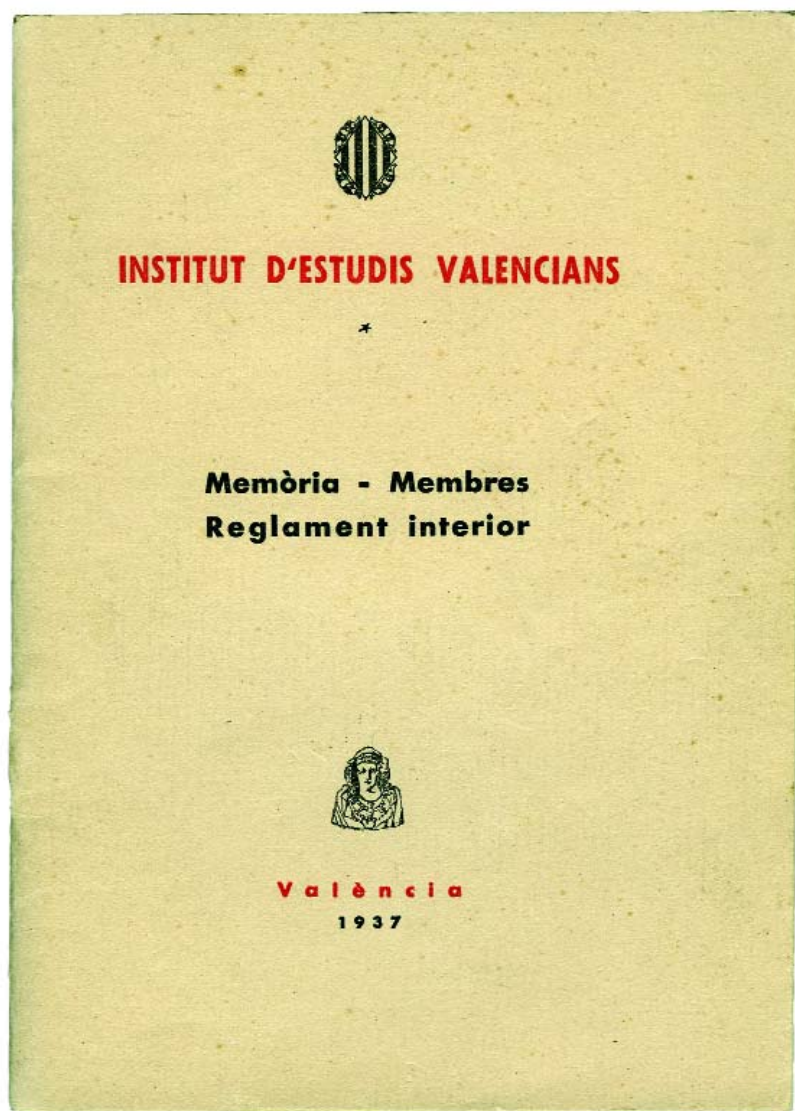
La relació del SIP amb l'Institut d'Estudis Valencians (IEV) es reduïx a una curta etapa, la de l'efímera existència d'este organisme (1937 a 1939), marcada per unes circumstàncies històriques extraordinàries com les que va suposar la Guerra Civil espanyola i en les quals també es va vore immersa la pròpia Diputació Provincial de València.

Amb l'esclat de la guerra, al juliol de 1936, les competències de la Diputació, que havia passat per diferents reestructuracions des de la proclamació de la II República (abril de 1931), van quedar subsumides —com relata Javier Paniagua (1995), a qui continuadament ací es parafraseja— en el denominat Comité Executiu Popular de València, constituït pels partits del Front Popular i el sindicat de la CNT. Este Comité es va estructurar en base a l'organització provincial i es va erigir pràcticament com l'únic poder en la província fins a gener de 1937, amb el reconeixement del govern de la República que, en un primer moment, havia enviat a València una Junta Delegada amb el propòsit de restablir l'autoritat governamental. A partir de la constitució del govern de Largo Caballero, a l'octubre de 1936, i el seu posterior trasllat a València al novembre, l'autoritat del Comité va anar disminuint a mesura que l'executiu republicà aconseguia recuperar la iniciativa com l'autèntic poder de l'Estat, eliminant els múltiples centres de decisions. El resultat final va ser la dissolució per Decret (desembre de 1936) del Comité Executiu Popular, substituït per un Consell Provincial que, en la pràctica, tenia les mateixes competències que la Diputació en el seu origen. En el nou Consell participarien tots els partits del Front Popular, els sindicats i la FAI, davall la presidència —més nominativa que real— del Governador civil, distribuint-se els respectius representants per distintes Conselleries amb competències inicialment poc definides. Després de diverses crisis internes, donades les dificultats per a portar a terme una bona administració en les circumstàncies del moment (escassetat de recursos, poques facultats per a

Escut de la Secció
històrico-arqueològica
de l'Institut d'Estudis
Valencians.

Portada del Reglament
Interior de l'Institut
d'Estudis Valencians. 1937.

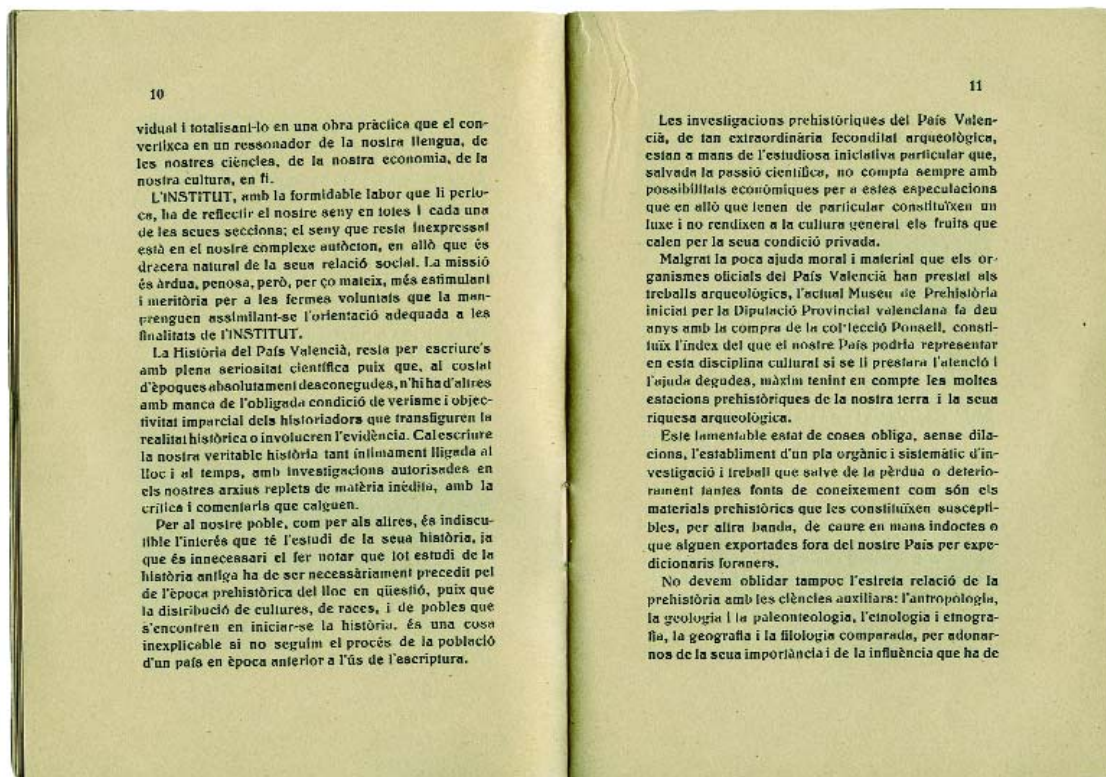

recaptar fons i amb una tresoreria provincial ja de per si exhausta i deficitària, desatenció per part d'un executiu governamental que lluitava contra l'autonomia de les institucions, etc.), el Consell Provincial es va reorganitzar i va reestructurar les seues funcions al novembre de 1937, davall el govern de Negrín i amb majoria dels seus representants (socialistes, comunistes, republicans d'esquerra), la qual cosa va suposar la completa subordinació del Consell al poder de l'Estat.

En esta tessitura política, de precarietat de mitjans i amb la guerra com a teló de fons cal situar la creació de l'Institut d'Estudis

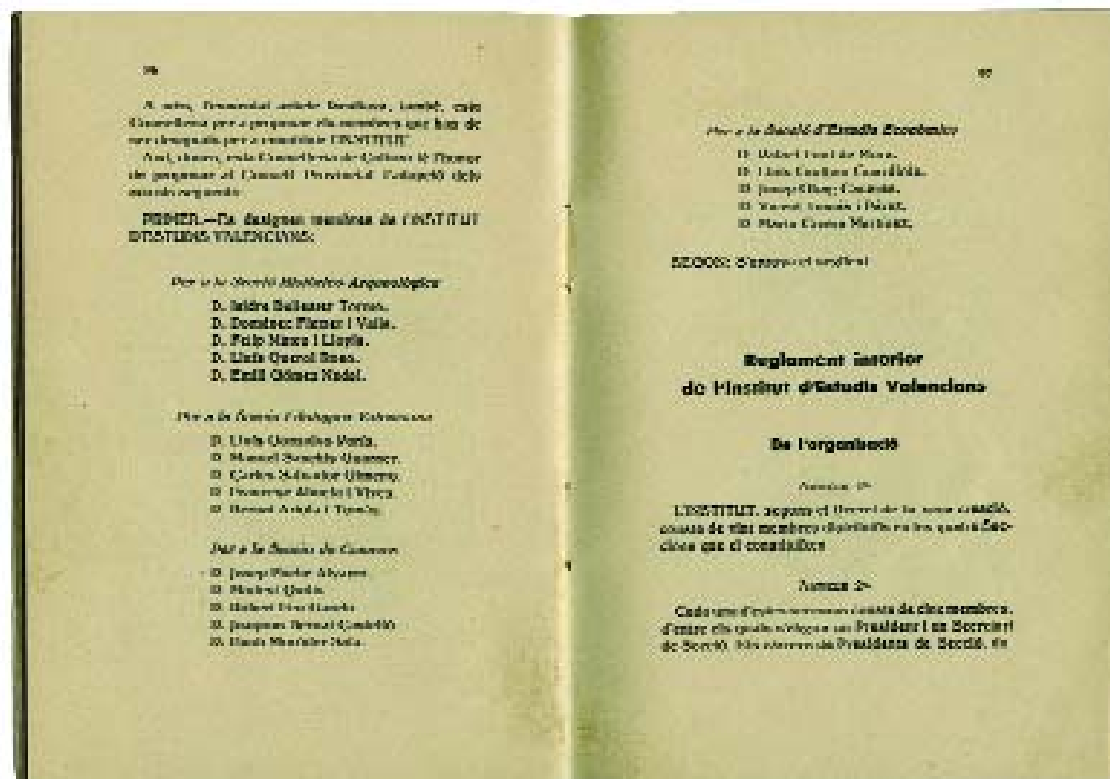
Valencians, aprovada per unanimitat del Ple del Consell Provincial (Decret de 9 de febrer de 1937) a proposta del Conseller de Cultura Francesc Bosch Morata. La constitució de l'IEV també cal entendre-la des del clima d'un renovat valencianisme polític i cultural propiciat per l'adveniment de la República. F. Bosch Morata, representant aleshores del Partit Valencianista d'Esquerra en el Consell Provincial, és autor de la Memòria (redactada en valencià) presentada al Ple del Consell en la qual s'exposaven els antecedents i les necessitats del moment que justificarien un organisme com l'IEV canalitzador de l'activitat cultural valenciana, dedicat a la investigació i a l'orientació en temes de Ciència, Filologia, Història, etc. En esta Memòria (publicada en un opuscle que inclou els decrets de creació i d'aprovació del reglament interior de l'IEV: *Institut d'Estudis Valencians. Memòria - Membres - Reglament interior*, València, 1937) ja es fa al·lusió al Museu de Prehistòria i al SIP, en parlar de la fecunditat arqueològica del territori valencià i del problema que les investigacions en este camp estigueren, en una gran part, en mans d'estudiosos particulars, no sempre amb possibilitats econòmiques suficients i sense rendir a la cultura general «els fruits que calen per la seua condició privada» (p. 11). El paper a exercir per aquelles institucions, heretades de l'anterior Diputació, era clar en la ment de Bosch Morata: «[...] l'actual Museu de Prehistòria iniciat per la Diputació Provincial valenciana fa deu anys [...] constituïx l'índex del que el nostre País podria representar en esta disciplina cultural si se li prestara l'atenció i l'ajuda degudes, màxim tenint en compte les moltes estacions prehistòriques de la nostra terra i la seua riquesa arqueològica» (p. 11). I referint-se al SIP: «Per tal, doncs, d'assegurar al Servei d'Investigació Prehistòrica una labor orgànica i continuada amb plans sistemàtics d'excavacions, treballs de laboratori, de classificació i estudi, contribuint eficaçment a l'engrandiment del Museu de Prehistòria sota normes rigurosament científiques, considerem indispensable una Secció Històrico-Arqueològica de la que dependria el Museu de Prehistòria» (p. 12).

Esta secció, per descomptat, cobrarà cos en el Decret de creació de l'IEV (9-II-1937; article 2n), on se n'especificarà la comesa: «Entendrà en la publicació d'obres de caràcter històric i arqueològic en el mes ample sentit de la paraula: Excavacions; viatges d'exploració; estudi i formació de Museus i Biblioteques, etc.». Les altres tres seccions creades seran la Filològica, la de Ciències i la d'Estudis Econòmics. Pel que es referix al Museu de Prehistòria i al SIP, en l'article 4t del mateix Decret és on es disposa que «L'actual Museu de Prehistòria, la seua Biblioteca i el Servei d'Investigació Prehistòrica de l'extingida Diputació Provincial de València, queden adscrits a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Valencians». Esta secció, com qualsevol altra, i segons estipulava l'article 3r del Decret, havia d'estar composta per cinc membres, entre els quals

Pàgines del Reglament
que fan referència al
Museu de Prehistòria.

s'elegiria un Director. La designació de membres es va aprovar per nou Decret de 19 de març de 1937 (junt amb el *Reglament interior*), passant a integrar la secció Històrico-Arqueològica Isidre Ballester Tormo, Doménec Fletxer i Valls, Felip Mateu i Llopis, Leopold Querol Roso i Emili Gómez Nadal. D'estos cinc membres, I. Ballester continuava ostentant el càrrec de director del SIP, del qual havia sigut l'impulsor i el primer director en l'etapa immediatament prèvia de la Diputació Provincial, mentre que E. Gómez Nadal i D. Fletcher eren col·laborador i agregat, respectivament, del mateix Servei. La constitució definitiva de l'IEV es realitzaria el 25 de març, i amb ella l'elecció de càrrecs reglamentaris, ja que segons l'article 2n del *Reglament interior*, cada secció havia d'elegir un President (apel·latiu de rang preferible al de Director, per considerar-se este «de regust autocràtic») i un Secretari de Secció, el primer càrrec a ocupar durant dos anys (reelegible), i el segon vitalici. Cada president de secció ho seria de l'IEV per torn rotatiu de sis mesos, tot regint el ple de l'Institut. Al final, I. Ballester va assumir la presidència de la secció Històrico-Arqueològica, i D. Fletcher la secretaria. Com a president de l'IEV es va nomenar Josep Puche Álvarez, rector en eixe moment de la Universitat de València i membre de la secció de Ciències; com a secretari general, Carles Salvador Gimeno, de la secció Filològica; i com a tesorero, R. Feo García, de la mateixa secció que el president.

La curta vida institucional de l'IEV, i les seues vicissituds, pot seguir-se en les 22 actes de les sessions ordinàries i extraordinàries realitzades entre el 25 de març de 1937 i el 25 de novembre de 1938, de les quals hi ha còpia en l'Arxiu de la Diputació de València. En elles queda ben reflectit que la història de l'IEV és la dels projectes continuament ajornats per la carència persistent de recursos humans i econòmics (per exemple, la creació de la Biblioteca del País Valencià o del Museu de Ciències; l'edició del Tirant lo Blanc o del Vocabulari Castellà-Valencià; la publicació d'una revista orgànica i de butlletins de les respectives seccions, etc.). En el que respecta al SIP i Museu de Prehistòria, l'activitat de camp quedarà pràcticament paralitzada en este període (v. Ballester, 1942a), encara que no la labor de gabinet o de laboratori i, sobretot, de divulgació científica editorial. Estancada la publicació del segon volum de l'*Archivo de Prehistoria Levantina* (revista-anuari del SIP, iniciada en 1928), que pretenia editar l'IEV (acta de 25-III-1937), davall els auspicis de l'Institut sí que tindrà lloc un fet de gran transcendència: la creació de la sèrie de «Treballs Solts», amb l'objectiu de presentar notes i xicotets treballs monogràfics sobre prehistòria valenciana (v. Martí i Juan Cabanilles, 2000). Amb peu d'impremta de 1937 es van traure a llum cinc números d'esta sèrie,

Pàgines del Reglament
amb el llistat de membres
de l'Institut d'Estudis
Valencians

redactats en valencià per ser esta la llengua oficial de l'IEV (*Reglament*, art. 13é), distribuint-se l'últim d'ells ja acabada la guerra, fet una miqueta sorprenent donada la situació en què queden les cultures espanyoles no «oficials» després de la caiguda de la República. Els Treballs Solts, i açò és el realment important, tindran continuïtat com a sèrie en els difícils temps que obri el franquisme, però rebatejats amb el nom de *Trabajos Varios*, tot havent sobreviscut així fins a l'actualitat (sobre les publicacions del SIP, vore el text corresponent en este mateix llibre).

Pel que es deduïx de la documentació conservada, el SIP sembla l'únic òrgan, dins l'IEV, amb una dinàmica de funcionament regular i ben reconeguda pels estaments de govern. Això explicaria que, en el pressupost Provincial de 1938, se li assignara més subvenció a ell tot sol que a la resta de la secció de què formava part (42.000 pessetes enfront de 10.000), o que a les restants seccions, inclosa la Secció Filològica que també tenia a les seues expenses la Biblioteca del País Valencià (acta de 25-IV-1938). Paradoxalment, este pressupost no va poder tindre aplicació. El setge de la guerra a València, i el ser esta una zona d'evacuació, va obligar el Consell Provincial a limitar els subsidis a les tasques més imprescindibles, entre les quals no es trobaven les exercides per l'IEV. Privat de la consignació anual, el Ple de l'Institut, presidit per I. Ballester (que havia accedit al càrrec de President per torn reglamentari al març de 1938), va acordar suspendre totes les activitats «fins que el Consell Provincial haja arribat a una normalitat econòmica que faça possible el pagament de la subvenció» (acta de 25-VI-1938). Normalitat, per descomptat, a la qual ja no va poder arribar-se.

A manera de colofó: l'Institut d'Estudis Valencians va ser creat per un ens «provincial», però en el pensament dels seus impulsors i els seus membres sempre va estar la consciència d'una institució de país, com ha sigut també la consciència que ha presidit el llarg camí del SIP des de la seua fundació.

La Cueva de la Cocina i l'art epipaleolític

Josep Lluís Pascual Benito

Servei d'Investigació Prehistòrica

La Cueva de la Cocina (Dos Aguas, València) s'obri en la serra de Martés a 405 metres d'altitud, en un acusat meandre del barranc de la Ventana que a poca distància desguassa en el barranc del Falón, afluent del Xúquer. Es tracta d'una cavitat de grans dimensions —uns 300 m²— que durant gran part de la primera mitat del segle XX va servir com a corral. Les intervencions efectuades en el passat segle pel Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València van convertir Cocina en un jaciment imprescindible per a la definició de l'Epipaleolític recent de la vessant mediterrània peninsular (Pericot, 1945; Fortea, 1973), al contindre els seus estrats abundant documentació sobre l'evolució dels últims caçadors-recol·lectors i el procés d'interacció d'estos amb les primeres comunitats camperoles neolítiques.

Vista de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas).
Cap a 1945.
[Pasta. SIP 519]

José Alcácer realitzant treballs de calc en el Cinto de la Ventana (Dos Aguas). 1951. [Negatiu B/N. SIP 1.053]

La primera intervenció arqueològica en el jaciment data del 19 d'octubre de 1940, quan Salvador Espí, capatàs del SIP, realitza un sondeig en l'entrada de la cova aprofitant l'expedició que, formada per ell mateix, Juan José Senent, José Chocomeli i José Alcácer, visitava les acabades de descobrir pintures rupestres del barranc de las Letras i del Cinto de la Ventana, pròximes a Cocina (Brotons, 1940; Jordá, 1985). Davant els bons resultats obtinguts, a l'any següent s'efectua la primera campanya d'excavació davall la direcció del subdirector del SIP, Lluís Pericot, a qui acompanyaven Juan Cabré, J.J. Senent i J. Alcácer, els quals van iniciar els treballs de documentació de les esmentades pintures (Jordá i Alcácer, 1951). Les campanyes d'excavació van continuar en 1942 i 1943, en col·laboració amb J. Alcácer i Enrique Pla, i en 1945 amb Francisco Jordá.

Estes primeres excavacions es van realitzar en plena postguerra, amb dificultats d'allotjament i manutenció. Es residix en tendes de campanya instal·lades al costat de l'era de la Casa de Valle i la intervenció s'inicia després d'una «cómica, pero impresionante batalla con verdaderas nubes de pulgas que habían proliferado en la capa de estiércol que cubría buena parte del yacimiento» (Pericot, 1971: 6). La publicació d'una memòria d'estes campanyes, en el número II de l'*Archivo de Prehistoria Levantina*, donarà a conèixer el jaciment i en plantejarà les qüestions més rellevants (Pericot, 1945).

Posteriorment, Javier Fortea publica una monografia sobre materials lítics de l'excavació de L. Pericot (Fortea, 1971) i, per a comprovar i ampliar els resultats aconseguits en el seu estudi, a partir de 1974 inicia

noves excavacions en Cocina que duraran fins a 1981; en 1975 es procedí al tancament de la cova amb una reixa metàl·lica que substituïx el mur de pedra en sec anterior. D'estes campanyes s'han donat a conèixer l'estudi sedimentològic, que ha permés conèixer les oscil·lacions mediamambientals (Fumanal, 1979), i l'estudi faunístic per Manuel Pérez Ripoll, que evidencia l'especialització del jaciment en la caça de la cabra salvatge al llarg de tota la seqüència (Fortea et al., 1987). Altres estudis sobre la indústria lítica s'han centrat en la comparació del model geomètric de Cocina amb el del Neolític antic (Juan Cabanilles, 1984).

A partir de la seqüència estratigràfica de 4'5 m de potència obtinguda en la Cueva de la Cocina, una de les més completes de l'Epipaleolític recent mediterrani, es va articular l'evolució del denominat «Epipaleolític geomètric», un conjunt industrial amb armadures geomètriques de filiació «tardenoide» o de fàcies Cocina en terminologia peninsular (Fortea, 1973; Fortea et al., 1987), en quatre horitzons caracteritzats per les diferents proporcions d'estes armadures, posteriorment corroborats en línies generals pels resultats obtinguts en diversos jaciments de la conca de l'Ebre. Així, a Cocina I o fase A, desenrotllada en el VII mil·lenni aC, i amb un predomini de trapezis i presència de macroutillatge sobre ascles, li succeïx Cocina II (fase B), corresponent a la primera mitat del VI mil·lenni aC, amb una major proporció de triangles i presència d'un tipus singular, els triangles de tipus Cocina, amb costats còncaus i espinas central. Cocina III (fase C), ja en la segona mitat del VI mil·lenni aC, presenta un desenrotllament de segments i fulletes de dors, a més de vestigis de ceràmica impresa que indiquen contactes amb els primers grups neolítics, encara que continua la tecnologia i el mode de subsistència epipaleolític. El nivell superficial o Cocina IV (fase D) representaria l'evolució final d'eixes indústries en un horitzó neolític més avançat (ceràmiques esgrafiades i pentinades), amb alguns materials de l'Edat del Bronze, ibèrics, medievals i moderns, conseqüència de l'ús freqüent de la cova com a refugi temporal i com a corral.

Una altra circumstància que avala la importància del jaciment és la presència d'art prehistòric. La Cueva de la Cocina ha oferit una variada mostra de manifestacions artístiques tant rupestres com mobles, entre les quals destaca el conjunt de plaques gravades que es van englobar en un nou estil artístic denominat «Art Lineal-geomètric» i que, en paraules del seu descobridor, «representan una novedad en la Prehistoria española y nos convencen una vez más de la magnitud de lo que ignoramos» (Pericot, 1945: 62); encara hui en dia representen una de les escasses mostres de l'art dels últims caçadors-recol·lectors de la península Ibèrica. L'experiència de L. Pericot en la Cova del Parpalló va fer que des del començament de l'excavació es rentaren totes les pedres idònies, el que permeté descobrir un bon conjunt de gravats i pintures sobre plaquetes i codissos de calcària.

En les campanyes dels anys quaranta es van documentar 28 xicotes plaquetes decorades, tres d'elles per ambdues cares, per mitjà d'un gravat fi i poc profund que ocupa tota la superfície disponible. En les campanyes posteriors en va aparèixer una altra i es va confirmar la posició estratigràfica general —per a tot el conjunt— en la capa superior del nivell II, en un moment immediatament antecardial (Fortea, 1975: 189; Fortea et al., 1987). La major part de plaquetes romanen inèdites, ja que tan sols han sigut publicades fotografies de tretze d'elles (Pericot, 1945; Fletcher, 1956; Fortea, 1973 i 1975) i calcs aproximats de set (Barandiarán, 1987).

Els motius que decoren les plaques són poc variats, a base de combinacions de grups de línies rectes que rarament arriben a tallar-se. En la majoria, la decoració es distribuïx a partir d'un o més eixos formats per bandes de diverses línies paral·leles, de les quals ixen en sentit oblic sèries de traços paral·lels o divergents. En menor nombre la decoració es reduïx a línies paral·leles, línies radials a partir del centre de la placa o a bandes paral·leles formades per sèries de traços curts. Encara que L. Pericot afirma que totes tenen només combinacions geomètriques, n'indica també que «hay un ejemplar en que acaso podría verse en la confusión de líneas un contorno animal» (Pericot, 1945: 53). En un parell de plaquetes el gravat es combina amb la pintura, una de les quals, amb les dos cares decorades, va ser «pintada previamente de rojo y posteriormente grabada» (Fortea, 1975: 359, lám. XI, 2).

Pàgina de l'inventari de materials de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). 1941-1942.

Inventario del material arqueológico de

Pallo

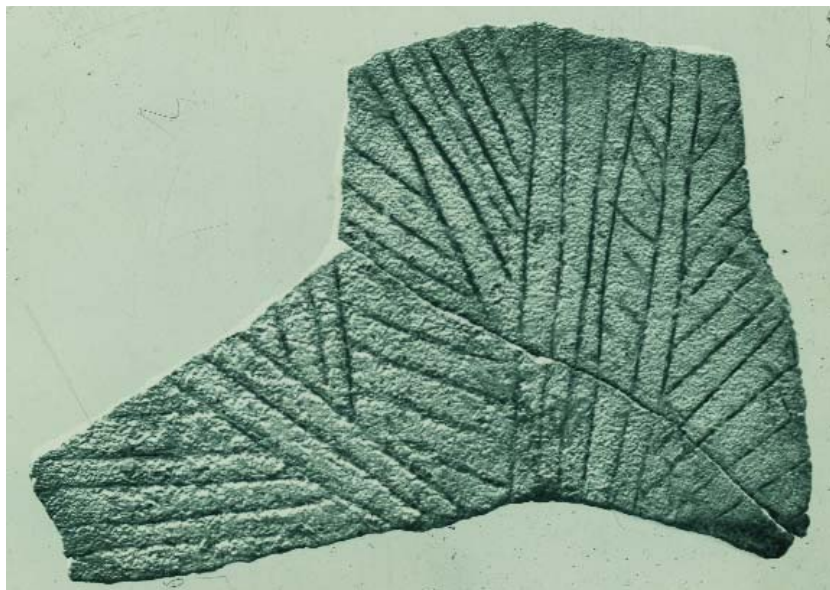
Núm.	Objeto	Grupos	Medidas	Observaciones	Observaciones
25	Placa pintada		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
26	Placa pintada		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
27	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
28	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
29	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
30	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
31	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
32	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
33	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	
34	20		2.5 x 1.5 cm 2.5 x 1.5 cm	1. 1941-1942 2. 1941-1942 3. 1941-1942	

Pitjor coneguts són els codissos i plaquetes pintats. En els diaris de L. Pericot se citen 4 codissos i 13 plaquetes amb esta tècnica decorativa, mentre que en la publicació: «No pasa de una docena las piedras con manchas de color, rojo siempre, en un caso tirando a ocre amarillento. En muchos otros casos la piedra misma tiene tonalidades rojizas que pueden engañar fácilmente». La majoria presenten taques informes, però també s'han descrit altres motius: dos plaquetes del nivell III amb traços lineals i amb «figura animal muy dudosa», i d'altres dos del nivell IA, una amb «una forma indefinible» i «dos o tres cantos con puntos rojos que tanto hacen pensar en los cantos azilienses» (Pericot, 1945: 53). De les excavacions posteriors es menciona la presència en l'estrat H1 de «cantos manchados de negro y rojo encontrados alrededor de un hogar», i en l'estrat H2 de «cantos pintados con manchas subcirculares rojas y ocre» (Fletcher, 1980: 91-92).

Com a manifestacions artístiques mobles de possible caràcter naturalista apareixen citades en la bibliografia altres dos peces, fet que no ha sigut confirmat amb posterioritat: «un cuerno de ciervo con un grabado en que creemos ver el dibujo de un cáprido incompleto» (Pericot, 1945: 52), que segons la nostra observació correspon a un extrem de banya amb incisions irregulars, i un «canto de caliza con algunas percusiones laterales donde hay una pequeña cabeza de cierva de factura estilizada», a «reservas de una observación macroscópica» (Fletcher, 1980: 91).

Des del seu descobriment la Cueva de la Cocina es va relacionar amb els abrics pintats pròxims, més encara quan en 1942 L. Pericot va observar restes de pintura en la paret dreta de la cova a l'excavar el nivell neolític que les cobria. La interpretació d'estes restes resulta controvertida. El seu descobridor hi observa «vestigios de figuras, al parecer de animal una de ellas, en rojo, pintadas en la pared sur de la cueva. La pátina y el humo que han recubierto estos muros laterales impiden su exacta apreciación» (Pericot, 1945: 54). Van ser calcades per J. Fortea, el qual les descriu com «unas pocas líneas paralelas, quebradas, en espiga y vagamente trapezoidales, de color rojo claro, una mancha del mismo color y un trazo triangular de color oscuro amoratado» (Fortea, 1975: 197; 1978: 154), tot incloent-les en l'Art Lineal-geomètric i establint-ne paral·lels amb determinats motius infraposats a l'Art Llevantí de Cantos de la Visera II, de Cueva de la Araña i de la Sarga. Posteriorment, s'ha realitzat un calc parcial del panell i analitzat des del punt de vista tècnic un xicotet traç ben conservat en el qual s'ha observat un «trazo de pluma levantino», mentre que des de l'aspecte formal «no parecen corresponder a una composición abstractogeométrica, sino más bien los restos de un cuadrúpedo, morfológicamente afín a los del arte levantino» (Grimal, 1995: 324).

Plaqueta gravada
núm. 15.439 de la Cueva
de la Cocina (Dos Aguas).
[Pasta B/N. SIP 459]

La circumstància d'estar recobertes estes restes de pintura per nivells ceràmics ha sigut un dels arguments esgrimits per a la datació de l'Art Llevantí amb anterioritat a l'horitzó Cocina III. Només la neteja de la capa de brutícia que les cobrix podria aclarir-ne la correcta atribució a un estil artístic concret, mentre que per a la seua datació caldria analitzar detingudament la mecànica de formació dels nivells de cobertura i dels subjacents, al trobar-se en la zona on més s'han vist afectats els dipòsits per les freqüents inundacions de la cova, amb els subsegüents fenòmens d'erosió i redeposició (Fumanal, 1979).

Finalment, mencionar l'existència de dos gravats rupestres en l'interior de Cocina, als quals s'ha prestat poca atenció potser per la seua cronologia incerta, encara que posterior a la resta de manifestacions artístiques: un de tipus cruciforme en el sòl rocós de l'entrada (Pericot, 1945: 40), i l'altre, de major grandària, piquetejat sobre una gran llosa despresada del sostre i ubicada en el centre de la cova, conformant un motiu geomètric tancat amb divisions internes.

En definitiva, l'aportació de la Cueva de la Cocina a la prehistòria peninsular pot considerar-se fonamental, i el llegat que en conserva el SIP, producte de les intervencions del passat segle, espera que noves generacions de prehistoriadors puguin extraure d'ell una part de la informació amagada que encara conté.

L'Ereta del Pedregal (Navarrés, València)

Joaquim Juan Cabanilles

Servei d'Investigació Prehistòrica

L'Ereta del Pedregal, junt amb unes altres poques estacions prehistòriques valencianes, compartix el privilegi d'haver sigut donada a conèixer primerencament per Juan Vilanova i Piera, després de visitar-la cap a la mitat del segle XIX (Vilanova y Piera, 1879). J. Vilanova la va situar en el terme municipal de Bolbaite i no en el de Navarrés, al qual actualment pertany, considerant-la una «estació palustre» pel seu emplaçament en un «lloc pantanós i de torbera», com fins temps relativament recents n'ha sigut La Marjal de Navarrés, hui pràcticament dessecada. Caiguda en l'oblit, l'Ereta va ser redescoberta en 1933 per José Chocomeli, qui, patrocinat pel SIP, hi va realitzar uns primers sondejos a l'any següent (1934) i va iniciar en 1942 la seua excavació, ajudat pels membres del Servei Enrique Pla i Salvador Espí (Chocomeli, 1946). Els treballs es van prosseguir durant quasi tota la resta de la dècada dels 40 (de 1944 a 1948), ara davall la direcció d'Isidro Ballester i la col·laboració en les tasques de camp de José Alcácer, E. Pla i Francisco Jordá (Ballester, 1949a: 77-100; Fletcher, 1961). Després d'un parèntesi en els anys 50, l'excavació es va reprendre en 1963, de manera quasi continuada fins a 1974, estant-ne al front E. Pla i col·laborant en diversos moments Enrique A. Llobregat, Vicente Pascual, entre d'altres (Fletcher, Pla i Llobregat, 1964; Fletcher i Pla, 1966; *La Labor del SIP*, anys 1965 a 1974). Amb la incorporació de Bernat Martí a la direcció, al costat d'E. Pla, s'inicia el cicle més recent d'intervencions, en 1976, seguit sense interrupció fins a 1982, amb una última campanya addicional en 1990 (Pla, Martí i Bernabeu, 1983a; Juan Cabanilles, 1994). Estes prop de 25 campanyes d'excavació, repartides per 4 dècades principals, dóna idea de l'atenció posada pel SIP en l'Ereta, a la qual van lligats els noms dels membres i col·laboradors més destacats del Servei.

La història de l'Ereta del Pedregal com a hàbitat prehistòric és la història mateixa de les seues interpretacions en el temps, al compàs dels treballs d'excavació, els seus mètodes i la documentació arreplegada.

Vista de l'Ereta del
Pedregal (Navarrés) amb
la zona d'excavació
inundada. 1948.
[Placa de vidre. SIP 3.432]

Des de J. Vilanova i Piera, sempre ha prevalgut la visió d'un poblat lacustre, que J. Chocomeli (1946) va relacionar amb els «steinbergers» suïssos o els «crannogs» d'Irlanda i d'Escòcia (assentaments en medis lagunars sobre basaments de pedres), per la qual cosa la discussió ha solgut centrar-se en els aspectes culturals i cronològics. Fins a principis de la dècada de 1960, com resumien D. Fletcher, E. Pla i E. A. Llobregat (1964), les atribucions culturals, basades en les fases d'ocupació del poblat revelades per l'estratigrafia, havien basculat entre períodes que anaven del Neolític —antic o recent— a l'Eneolític (J. Chocomeli, I. Ballester, F. Jordá), l'Eneolític exclusivament (Lluís Pericot, Julio Martínez Santa-Olalla), l'Eneolític final o Bronze inicial (E. Pla), o de l'Eneolític al Bronze inicial (Domingo Fletcher, Miquel Tarradell). A esta última adscripció cronocultural s'adherien els mateixos autors després de la campanya de 1963 i els resultats dels treballs anteriors (anys 40), havent-se mantingut en les seues línies generals fins temps recents (Pla, Martí i Bernabeu, 1983b).

En l'actualitat, i a partir de la reavaluació dels resultats i dades de les excavacions del període 1976-1982, i de la campanya complementària de 1990, l'Ereta es percep com un poblat desenvolupat en tres fases cronològiques successives, atenent a sengles episodis en què l'hàbitat hauria experimentat canvis substancials en els seus condicionaments i construccions en pedra. L'inici de l'ocupació pareix situar-se en el Neolític final (segona mitat del IV mil·lenni aC), i amb ella es relacionen denses acumulacions de pedres, de grandària mitjana i gran, que s'expliquen com un basament destinat a aïllar el sòl d'habitació del subsòl molt

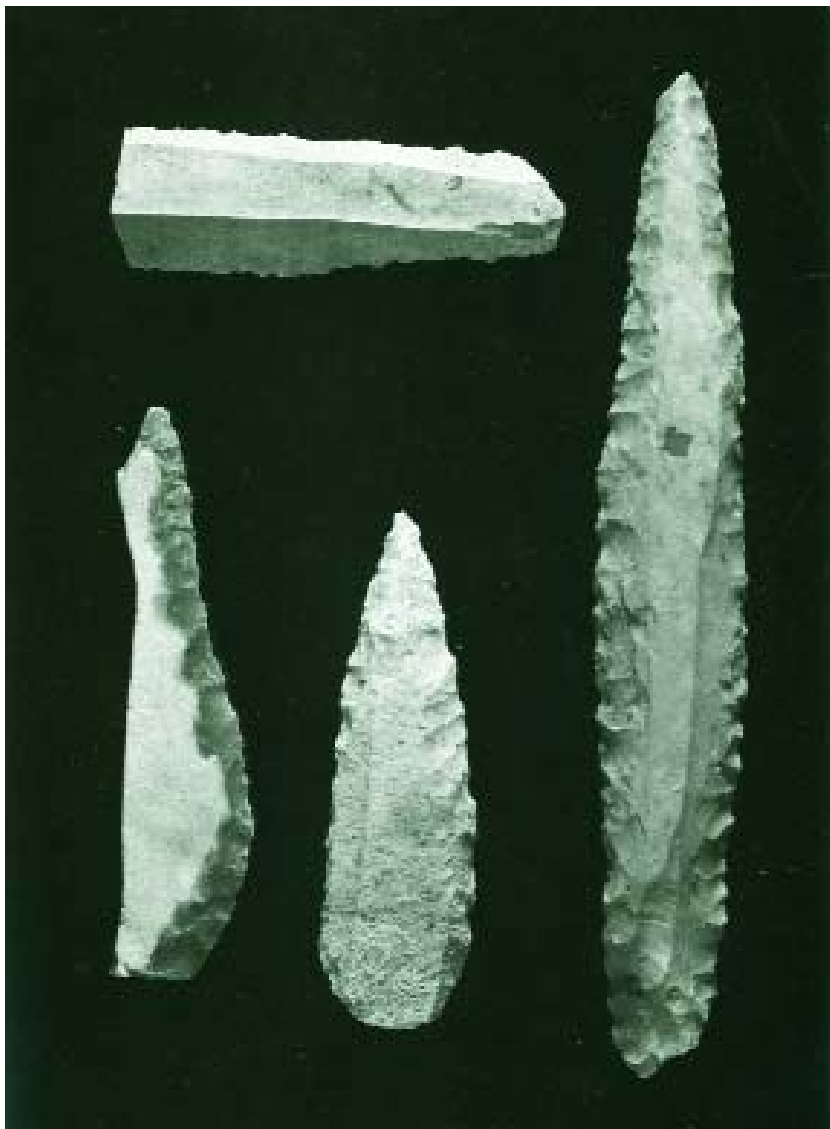
humit i poc ferm que constituïria en eixe instant el lloc elegit per a l'assentament, probablement una de les vores de La Marjal. La fase següent, ja en l'Eneolític inicial/ple (primera mitat del III mil·lenni aC), ve definida per l'erecció d'unes grans vivendes de planta allargada, amb sòls empedrats, llars i paviments de fang cuit, de les quals ha subsistit la base dels murs, fabricats amb pedra i terra i delimitats en les seues cares externes per lloses planes verticals; estos murs són el primer testimoni, en l'àmbit valencià, de la utilització de la pedra en la construcció de recintes domèstics. La fase més recent, que correspon a l'Eneolític final o Horitzó Campaniforme de Transició (tercer quart del III mil·lenni aC), la caracteritzen noves construccions pètries, en forma igualment de murs però de tècnica distinta als de la fase anterior, alçats a dos cares per mitjà d'aparell regular de pedres en sec, i en forma també de potents acumulacions de grans blocs, amb paraments divisoris o sense, a manera d'àmplies plataformes. Localitzades estes estructures en un dels sectors perifèrics del poblat, les de tipus mural pareixen pertànyer tant a vivendes com a un sistema de tancament extern, mentre que les de tipus plataforma, desenvolupades extramurs, s'interpreten com possibles «dics» amb la finalitat de protegir l'espai habitat en aquells punts més amenaçats d'inundació per la pujada del nivell de la marjal, circumstància que hauria anat donant-se gradualment en el transcurs del III mil·lenni i que al final obligaria a l'abandó de l'enclavament.

La significació de l'Ereta del Pedregal, a banda de les estructures de pedra revelades i la seqüència cronocultural que han ajudat a precisar —una de les poques amb què es compta per a l'etapa del Neolític final i l'Eneolític en el marc valencià—, radica també en la important col·lecció de materials i restes exhumades. Part d'estos materials han anat donant-se a conèixer en diferents treballs temàtics, com és el cas dels ídols oculats recuperats en les més velles campanyes d'excavació (Ballester, 1946), tornats a estudiar, junt amb altres objectes simbòlics i d'adorn (perles de collar, penjolls, braçalets, etc.), d'os i d'altres matèries (pedra verda, pissarra, calcària, petxines marines i continentals, etc.), i junt amb un no menys ric conjunt d'utilatge ossi (mànecs, punxons, agulles, espàtules, cisells, culleres, etc.), per Josep Lluís Pascual Benito (1998). Determinades peces metàl·liques, entre elles tres destrals planes i una alena de coure, arrebegades també en les antigues exploracions i excavacions, van ser objecte d'una primera anàlisi espectrogràfica per part de Beatrice M. Blance (1959); posteriorment, José Luis Simón (1998) ha oferit l'inventari complet de les troballes metàl·liques de l'Ereta (destrals, punxons de secció quadrada, enformadors, fulles de ganivets o punyals, laminetes, etc.) i noves anàlisis metalogràfiques. Joan Bernabeu va utilitzar en el seu moment mostres d'adorns (1979), i després de ceràmiques (1984), per a il·lustrar els trets tipològics de l'Eneolític valencià en eixos concrets apartats; igual que ha fet més

Ídol oculat de l'Ereta
del Pedregal (Navarrés).
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 63]

recentment Teresa Orozco (2000) amb un important conjunt d'objectes de pedra polida (destrals, aixes, martells, xicotets cisells, etc.), analitzant-ne també les característiques petrològiques i confirmant —i ampliant al mateix temps— les primeres determinacions de procedència realitzades per María Dolores Gallart i Marcelino Lago (1988), que apuntaven al proper Cerro Negro de Quesa com a zona principal d'aprovisionament. Altres materials de l'Ereta estan en fase d'estudi, cas de l'utilatge de pedra tallada, bàsicament en sílex, caracteritzat per les grans fulles-ganivet i una gran quantitat i varietat de puntes de fletxa foliàcies, fabricades *in situ* com testifica la quantitat no menor d'esbos-

Utensilis de sílex de
l'Ereta del Pedregal
(Navarrés).
[Casa Grollo. Placa
de vidre. SIP 416]

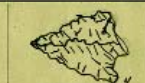
sos i rebutjos de talla que les acompanyen. Testimoni d'altres activitats dutes a terme en l'assentament són alguns pesos de teler de ceràmica i fusaioles de pedra, a més de molins de mà, moledores i trituradors també de pedra. A tots estos testimonis de la cultura material cal sumar les abundants restes òssies de fauna, domèstica i salvatge, analitzades per Manuel Pérez Ripoll (1990).

La fauna silvestre documentada (cérvol, cabirol, cabra salvatge, porc senglar, linx, cavall, etc.) ja dóna una idea del medi natural que rodejava l'Ereta en el moment de l'ocupació, però les dades més significatives

Pàgina de l'inventari de
materials de l'Ereta
del Pedregal (Navarrés).

 Servicio de Investigación Prehistórica de la Exma. Diputación Provincial de Valencia

Inventario del material arqueológico de *Estación de La Marjal (Navarrés)*
1er Catas Folio *1°*

Núm.	Objeto	Croquis	Medidas	Referencias	Observaciones
1	<i>Quinta de la Flecha</i>		40mm x 17mm 1/4	Cata	
2	id		40mm x 17mm 1/4	Cata	
3	id		37mm x 17mm 1/4	Cata	
4	id		38mm x 20mm 1/4	Cata	En depósito en el Museo del Ayuntamiento de Tn. fecha: 23-IX-65
5	id		39mm x 23mm 1/4	Cata	
6	id		28mm x 21mm 1/4	Cata	
7	id		37mm x 20mm 1/4	Cata	
8	id		37mm x 17mm 1/4	Cata	

sobre la paleoecologia i el paleoambient de la zona provenen de l'anàlisi de sediments del propi jaciment, realitzada per María Pilar Fumanal (1986), i de les anàlisis dels pòl·lens que estos contenen, potades a terme primerament per Josefa Menéndez Amor i F. Florschütz (1961), i després per Michèle Dupré (1988), informació palinològica que ha vingut completant-se a partir d'altres sondejos practicats en l'interior de La Marjal de Navarrés (Carrión i Dupré, 1996). La preocupació pels aspectes paleoambientals i econòmics, encara que arrancant d'antic, seria l'objectiu prioritari de l'últim cicle d'excavacions iniciat el 1976, representant en eixe moment un programa pioner d'estudi interdisciplinar.

En una breu pinzellada, la imatge de l'Ereta i els seus habitants, tal com permeten reconstruir-la tots estos estudis i anàlisis, quedaria així traçada: instal·lats en un medi lagunar i un entorn natural relativament verge, els ocupants del poblat, a través d'una intensificació continuada de les pràctiques de subsistència (caça, pasturatge, agricultura), haurien contribuït a la transformació d'eixe entorn en un període en què pareix manifestar-se un canvi també progressiu cap a unes condicions ambientals de major humitat, amb la consegüent reactivació hídrica de la marjal i la impossibilitat, ja assenyalada, de permanència en l'espai d'assentament.

Des de la publicació dels primers treballs, l'Ereta del Pedregal ha constituït una referència obligada a l'hora d'entendre o valorar qualsevol aspecte del Neolític final i l'Eneolític del territori valencià. Les seues col·leccions sempre han estat exposades en el Museu de Prehistòria, com a exemple integral del que representaria la cultura material neoeneolítica, al procedir d'un lloc d'hàbitat o context domèstic, enfront del caràcter selectiu dels aixovars recuperats en les coves sepulcral del mateix període.

Corpus Vasorum Hispanorum. *Cerámica del Cerro de San Miguel. Liria*

Carmen Aranegui Gascó
Universitat de València

Entre 1907 i 1936 la investigació espanyola va tindre el propòsit de fomentar el contacte internacional seguint criteris promoguts per la Junta d'Ampliació d'Estudis. En esta línia s'inserix l'acord del Museu Arqueològic Nacional i de l'Institut d'Estudis Catalans amb la Unió Acadèmica Internacional per a participar en l'elaboració de *corpora* de vasos ceràmics antics (*Corpora Vasorum Antiquorum*), grecs i itàlics principalment, seguint les pautes establides a París en 1920, destinats a incloure les troballes i les col·leccions d'Espanya en la recopilació acadèmica il·lustrada que havia de facilitar-ne la difusió universal. La Guerra Civil va truncar bona part de tal obertura fins al punt de substituir la catalogació de les ceràmiques pintades clàssiques per les autòctones, llançant la sèrie dels *Corpora Vasorum Hispanorum*, amb el mateix format que els anteriors, poc després de la creació, el 24 de novembre de 1939, del Consell Superior d'Investigacions Científiques i d'acord amb les inquietuds del moment, tan proclius a utilitzar els pobles preromans peninsulars com a armes llancívols. Esta hispanització mai no va ser acceptada per la Unió Acadèmica.

Però va ser en eixe marc que la secció d'arqueologia de l'Institut Diego de Velázquez va inaugurar el primer encàrrec dels «vasos hispans» a Juan Cabré, editor de les peces pintades d'Azaila en 1944 (que va considerar cèltiques adaptant-se als temps que corrien, que li van fer abandonar el terme hispà, conciliador i del gust de Manuel Gómez Moreno, a qui abans havia recorregut), precedit d'un pròleg de Blas Taracena. S'ha dit que un altre d'estos encàrrecs, no conclòs en el seu moment, va recaure sobre l'Alcúdia d'Elx, encara que el text pòstum d'Alejandro Ramos (Alacant, 1990) sobre les ceràmiques ibèriques del jaciment il·licità no en fa al·lusió. És per això que el segon volum d'esta sèrie, ja en el programa de l'Institut Rodrigo Caro, fóra el del Tossal de Sant Miquel de Lliria (Madrid, 1954), seguit, anys després, pel de Numància (Madrid, 1963), obra de Federico Wattenberg i últim d'una sèrie que Ricardo Olmos jutja «una utopia de la postguerra» (Olmos 1999: 155-166).

Gerreta coneguda
com «Vas dels cabuts»
procedent del Tossal de
Sant Miquel (Llíria).
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 108]

Va ser B. Taracena, com a secretari de l'Institut d'Art i Arqueologia Diego de Velázquez del CSIC, qui va admetre el volum de Llíria per a la seua publicació, gràcies als bons oficis tant d'Isidro Ballester com de Lluís Pericot i, en termes generals, amb la confiança professional que li inspirava el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València a qui fóra director del Museu Numantí. El *corpus* de Llíria té en conseqüència una primera possibilitat de valoració com a testimoni historiogràfic de l'arqueologia ibèrica de mitat del segle XX, perquè la col·lecció en la qual es tragué a llum i la institució que, al costat de la Diputació de València, ho va fer possible van patrocinar una obra cridada a ser la primera monografia en gran format dedicada a la ceràmica

ibèrica, després d'una etapa de debats en què, no sense passió, es repetia la paraula «problema» en bona part dels títols d'investigacions sobre el tema, des de Pere Bosch Gimpera (1915) fins a Domingo Fletcher (1960), ja que la filiació, dispersió territorial i cronologia dels vasos pintats amb temes vegetals i humans va ser objecte d'una polèmica tan crispada com la de la identitat o identitats de les Espanyes.

Un altre punt de vista complementari és el que suscita esta obra des de la perspectiva valenciana. El SIP va saber impulsar en els arqueòlegs que treballaren en els seus projectes un entusiasme indestructible que passava per l'entrega personal a les tasques mampreses i l'ambició del treball ben fet, fins al punt de poder-se afirmar que eixos factors han sigut els que han consolidat i han permés el manteniment de la institució fins a l'actualitat. És ben cert que el Servei i el seu Museu es van vore recompensats per l'extraordinària riquesa d'alguns jaciments objecte d'excavació, base dels seus fons arqueològics, i, entre tots, el que probablement va ser més generós en un moment, d'altra banda, crucial, va ser el Tossal de Sant Miquel a causa de les ceràmiques que donaren lloc al *corpus*, però, com va explicar L. Pericot en el pròleg, la institució va travessar també moments administrativament molt difícils. En 1932 I. Ballester va ser cessat temporalment en la seua plaça de director i el SIP va tindre una reducció pressupostària tan gran que va desistir de l'habitual campanya d'excavacions en la Bastida de les Alcusses (Moixent) per a dirigir-ne els passos cap a Lliria, localitat que permetia el desplaçament diari dels arqueòlegs, simplificant la intenció de l'excavació. Entre 1934 i 1936, i des de 1940 a 1949, es van realitzar les excavacions que van permetre recuperar les ceràmiques que es descriuen en el *corpus*. A la seua documentació, davall múltiples aspectes, va contribuir no sols el grup de membres del SIP sinó també, entre altres benefactors, Domingo Uriel, que havia descobert algunes ceràmiques decorades del jaciment abans de l'excavació, Francisco Porcar, que conservava aleshores en la seua finca de Lliria el mosaic dels treballs d'Hèrcules i Pío Beltrán, atent a les inscripcions ibèriques, tot el qual va redundar en el fet que el text, amb les il·lustracions corresponents, estiguera conclòs en 1951, amb l'única ombra de la mort en 1950 d'I. Ballester, que no va poder vore l'èxit d'uns resultats científics pels que tant havia lluitat plasmat en una obra que va unir la Diputació de València amb el Consell Superior d'Investigacions Científiques, cas únic en aquells temps. Els noms de D. Fletcher, Enrique Pla, Francisco Jordá i José Alcácer, precedits de l'encertat pròleg de L. Pericot i amb el plànol de Mariano Jornet, quedaran sempre com a primer exemple del treball en equip en l'arqueologia ibèrica, amb una segona edició, igualment sobreixent, en les publicacions de Bastida (Fletcher, Pla i Alcácer, 1965 i 1969) a les quals es van sumar puntualment especialistes estrangers (Nino Lamboglia, E. Kukahn...), que van consagrar internacionalment l'eficàcia i el nivell d'una manera de treballar pròpia del SIP.

Portada del *Corpus Vasorum Hispanorum*.
Ceràmica del Cerro de San Miguel de Liria, il·lustració i planxes per a la seua edició. 1954.

El *corpus* de Llíria és també un exponent de la metodologia més moderna del seu temps, és a dir, del tractament de les peces segons la seua materialitat, amb les mesures, la descripció de les formes i de les pintures, amb el propòsit de crear un lèxic i unes nomenclatures el més objectius possible en l'òptica del positivisme, la qual cosa va ser, en el seu moment, un model a seguir. La consideració del context dels departaments on van ocórrer les troballes, l'atenció a la seua restauració, el calc (ací va participar en ocasions F. Porcar), el dibuix, la tipologia i la fotografia, aconsegueixen donar a conèixer un conjunt d'enorme singularitat que es va mantindre com un exemple durant més de trenta anys. Encara hui els quadres i les taules de motius dibuixats per J. Alcácer es copien i reproduïxen en alguns estudis més recents, com els d'Elena María Mestre (1975) o Miguel Angel Elvira (1979), entre els quals m'incloc (Aranegui 1974: 31-53), i si la lectura de les decoracions complexes de Llíria ha pogut abastar nous horitzons, ha sigut perquè el *Corpus Vasorum Hispanorum* de 1954 ha facilitat l'accés a un repertori únic i inesgotable, tant des del punt de vista iconogràfic pròpiament dit, com epigràfic, ja que quasi un centenar de vasos presenta rètols en ibèric afegits a la decoració, estant-ne alguns, concretament el de la 'batalla naval' reproduïda en la figura 42 del *corpus* i en la inscripció XII del mateix, en la base de la proposta basc-iberista per al desxiframent d'una llengua que no ha trobat per esta via solució a la seua traducció.

La datació de les importacions, la comprensió dels jaciments a la llum de la història política de l'Antiguitat —la batalla de Lauro com a argument per a l'abandó d'Edeta— i la de les pròpies ceràmiques amb decoració complexa han canviat en els anys transcorreguts, com és lògic.

No obstant, des de la reflexió sobre la cultura ibèrica que molts ens fem hui, allò que el temps transcorregut des de la seua primera publicació ha anat fent més i més visible és el dèficit en la interpretació de la temàtica en el *corpus*. En els anys 1950 es va anar instaurant una divisió modernitzadora entre art, arqueologia i història antiga que va donar lloc al fet que l'arqueologia ibèrica adoptara la consideració d'artefacte o peça de cultura material per a molts dels seus elements, obviant-ne el tractament en tant que imatges de la societat que els va fer. En el *corpus* les ceràmiques s'ordenen per classes (prehistòrica, arcaïtzant, importada i ibèrica) i, a continuació, per tipus, de manera que les decoracions no constitueixen més que un atribut de la forma, a pesar de la seua vistositat i que en la publicació hi haja més il·lustracions de frisos amb escenificacions que perfils d'atuell. Els autors descriuen els motius (amb una terminologia aliena a la de la història de l'art clàssic) i les figuracions, però es mantenen al marge de la seua interpretació, amb un cert distanciament respecte a «mirar més enllà» del que estrictament «es veu», en coherència amb les regles del positivisme estricte.

D'esta manera es relega a un segon terme una polèmica aleshores vigent sobre els protagonistes de determinades escenes guerreres, romans, segons Antonio García i Bellido, o ibers, i, sobretot, es deixa de costat la qüestió de si són relats d'esdeveniments històrics o representacions idealitzades d'efemèrides locals, obviant-se la raó de ser d'uns vasos que hui tractem com a peces d'encàrrec d'ús restringit (Aranegui, Mata i Pérez Ballester, 1997), però que aleshores van suscitar en el SIP tan sols qüestions de cronologia i, sobretot per part d'I. Ballester, de filiació cultural.

Muntatge d'una de les figures del *Corpus* amb dibuixos de José Alcácer.

«Vas dels Guerrers»
del Tossal de Sant Miquel
(Llíria).
[Casa Grollo. Placa de
vidre. SIP 18]

Per a la datació, el *corpus* de Llíria opera amb una associació de presències i absències de ceràmiques importades i, si és procedent, monedes, per a establir un ordre cronològic que, o bé s'inclina als segles v i iv aC quan es presenten productes àtics, o bé se situa entre els segles III i I aC quan apareixen ceràmiques campanianes i llànties romà-republicanes. Estava encara lluny l'aplicació de tècniques estratigràfiques al treball de camp, tal com les entenem hui. Les habitacions dels poblats ibèrics es buidaven a pic i pala observant atentament les capes de terra i, en el cas de les excavacions del SIP, fent anotacions en diaris d'excavacions que constituïxen un arxiu documental de primer ordre (Bonet, 1995). Després de l'experiència de la Bastida de les Alcusses, les troballes de Llíria van mostrar una fase més recent en la qual es presenten les decoracions complexes, recompensa dels esforços dels arqueòlegs i orgull dels edetans que les van vore primer eixir de la terra i després ser reconegudes en una obra que, aleshores i ara, és digna d'elogi.

Arqueologia

en blanc i negre

Catàleg

Es presenta una selecció d'imatges de l'Arxiu Fotogràfic del SIP seguint tres unitats temàtiques: jaciments arqueològics ordenats segons la data de la seua excavació o d'arribada dels materials al Museu; el Museu i els seus servicis; i, finalment, una miscel·lània composta d'imatges singulars, excursions i homenatges.

1. Vista general de l'excavació en la Bastida de les Alcusses (Moixent). 1928.
[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 561]

2. Vista general dels obrers treballant en els departaments de la Bastida de les Alcusses (Moixent). En primer pla apareix el dept. 193. 1931.
[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 564]

3. Detall de l'excavació del departament 42 de la Bastida de les Alcusses (Moixent). En segon pla apareix Mariano Jornet acompanyat d'un grup d'obriers. 1928.

[Isidro Ballester. Placa de vidre. SIP 986]

4. Detall d'excavació del departament 48 de la Bastida de les Alcusses (Moixent). Junt al molí de grans dimensions va aparèixer el famós plom de la Bastida. En primer pla hi ha un conjunt de vint pesos de teler. 1928.
[Isidro Ballester. Placa de vidre. SIP 1.144]

5. Detall d'excavació de la Bastida de les Alcusses (Moixent). Dos obrers posen al costat d'un gran molí en un dels departaments. 1928.

[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 1.866]

6. Obrer posant al costat d'una base circular de pedres per a molí en la Bastida de les Alcusses (Moixent). 1928.
[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 1.867]

7. Detall d'excavació en la Bastida de les Alcusses (Moixent) amb Isidro Ballester supervisant els treballs, al centre de la imatge i amb jaqueta blanca. A la seua esquerra es troben Emili Gómez Nadal i Manuel de Navarrete. Mariano Jornet se situa darrere d'ells recolzat en un bastó. 1928.

[Paper. SIP D/5.705]

8. Detall d'excavació en la Bastida de les Alcusses (Moixent) amb Mariano Jornet en el centre de la imatge realitzant treballs de mesurament. 1928.

[Placa de vidre. SIP 17]

9. Grup de treballadors de la Bastida de les Alcusses (Moixent) posant al fons de la imatge. A l'esquerra del grup apareix destacat Mariano Jornet. Cap a 1929.
[Placa de vidre. SIP 2.521]

10. Treballs de poda i arplegada de llenya en les proximitats de la Bastida de les Alcusses (Moixent). Cap a 1929.

[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 2.024]

11. Grup de treballadors d'Atzeneta d'Albaida en la Bastida de les Alcusses (Moixent). Asseguts i d'esquerra a dreta es reconeixen José Espí (José de Calaix), Joaquín Quilis (Joaquinet del Piu), Isidoro Montaner, José Espí (el Sequier), Antonio Ferri (Toni Boix), Vicente Domingo (Mingo Carmeleta) i José Guerrer (Pep Cocullo). Dempeus en primer lloc el tio Bossero, Hermenegildo Soler el tercer, José Nácher el sèptim, Bautista Nácher l'octau i Rosendo Micó el nové. Cap a 1931.

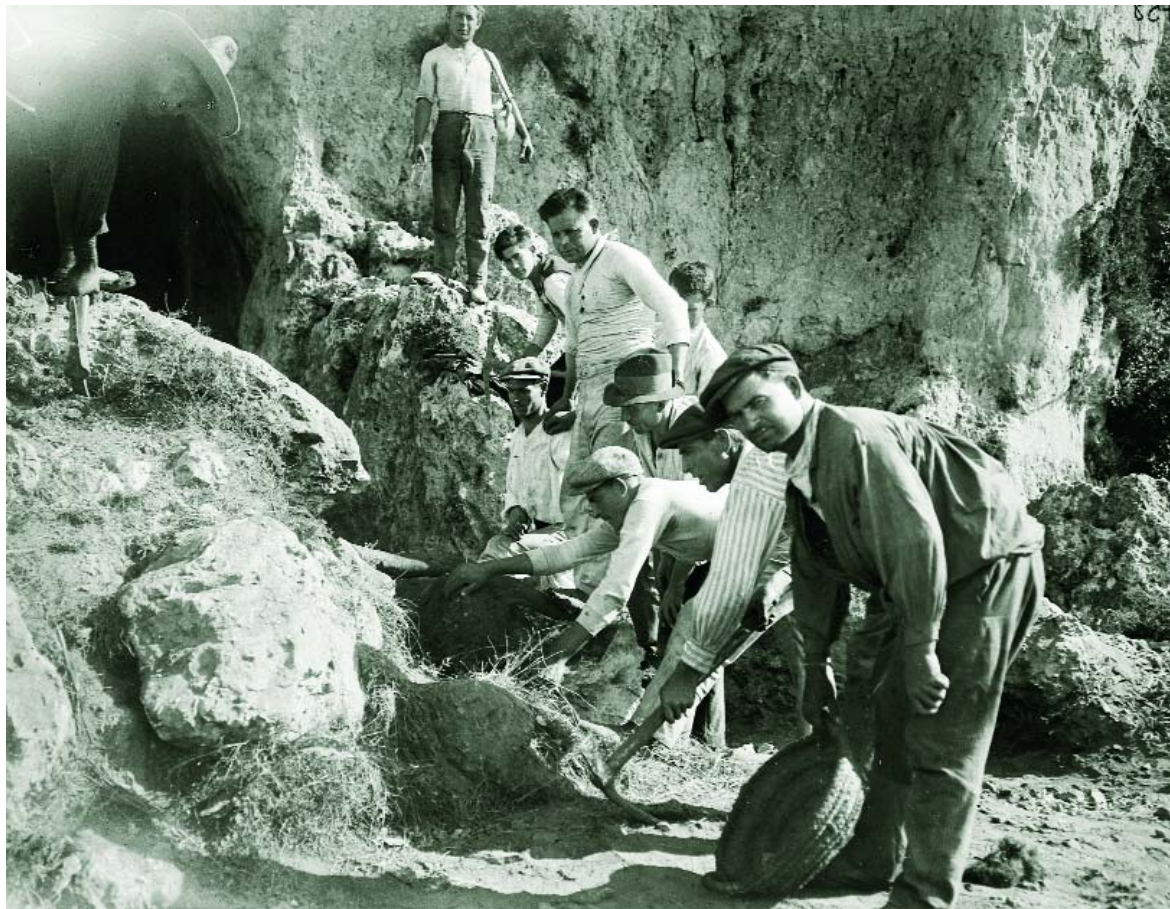
[Pasta. SIP 3.527]

12. Grup familiar de masovers posant junt a la Casa de Palmi, un dels allotjaments dels arqueòlegs (Les Alcusses, Moixent). 1928-1931.
[Placa de vidre. SIP 2.828]

13. Grup familiar de masovers posant a l'entrada de la Casa de Palmi (Les Alcusses, Moixent). 1928-1931.
[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 2.845]

14. Grup d'obers realitzant treballs de neteja a l'entrada de la Cova del Parpalló (Gandia). 1929.
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 758]

15. Barber afaitant a Salvador Espí en l'interior de la Cova del Parpalló (Gandia). 1929.
[Lluís Pericot. Paper. Arxiu Fullola-Pericot]

16. Vista de l'interior de la Cova del Parpalló (Gandia) amb Rafael Mompó indicant amb una branca el punt 0 de l'excavació, un pastor i el seu gos. 1929.
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 2.617]

17. Grup de persones posant en la Font del Garrofer (Gandia). 1929.
[Placa de vidre. SIP 2.969]

18. Obrers descansant prop de la Cova del Parpalló (Gandia). 1929.
[Placa de vidre. SIP 2.620]

19. Vista de l'entrada de la Cova del Parpalló (Gandia) amb obrers treballant en la zona de garbellament. 1929.

[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 2.637]

20. Grup d'obrers d'Atzeneta d'Albaida en la Cova del Parpalló (Gandia). Dalt a l'esquerra es troba Salvador Espí, en el centre de la imatge Rafael Mompó, fumant, a la seua esquerra José Guerrero, i en primer terme, asseguts a la dreta, Tomás Molina, amb gorra, i Andrés Altabert, amb barret. 1930.

[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 786]

21. Vista de l'exterior des de l'entrada de la Cova del Parpalló (Gandia). Els obrers realitzen treballs en la zona de garbellament. 1930.

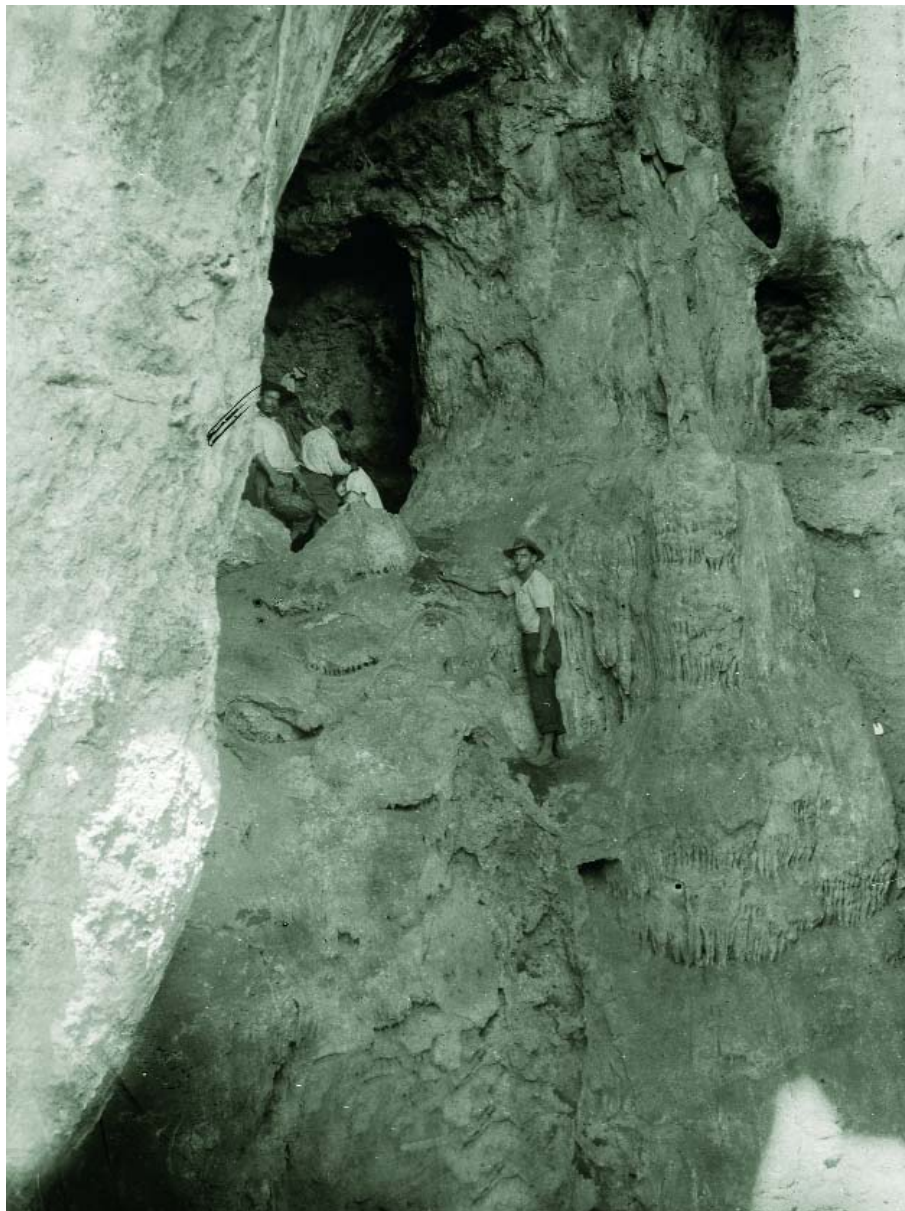
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 2.926]

22. Lluís Pericot a l'entrada de la Cova del Parpalló (Gandia). 1930.
[Paper. SIP 16.356]

23. Lluís Pericot assegut a l'entrada de la Cova del Parpalló (Gandia). 1930.
[Paper. SIP 16.357]

24. Obrers extrauen terra de l'interior d'una galeria de la Cova del Parpalló (Gandia), mentre el barber n'afaita un. 1930.
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 2.870]

25. Cova del Parpalló (Gandia). Tall frontal del Talús després d'excavar les capes amb indústries del Magdalenian recent i part del Magdalenian antic. 1931.
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 790]

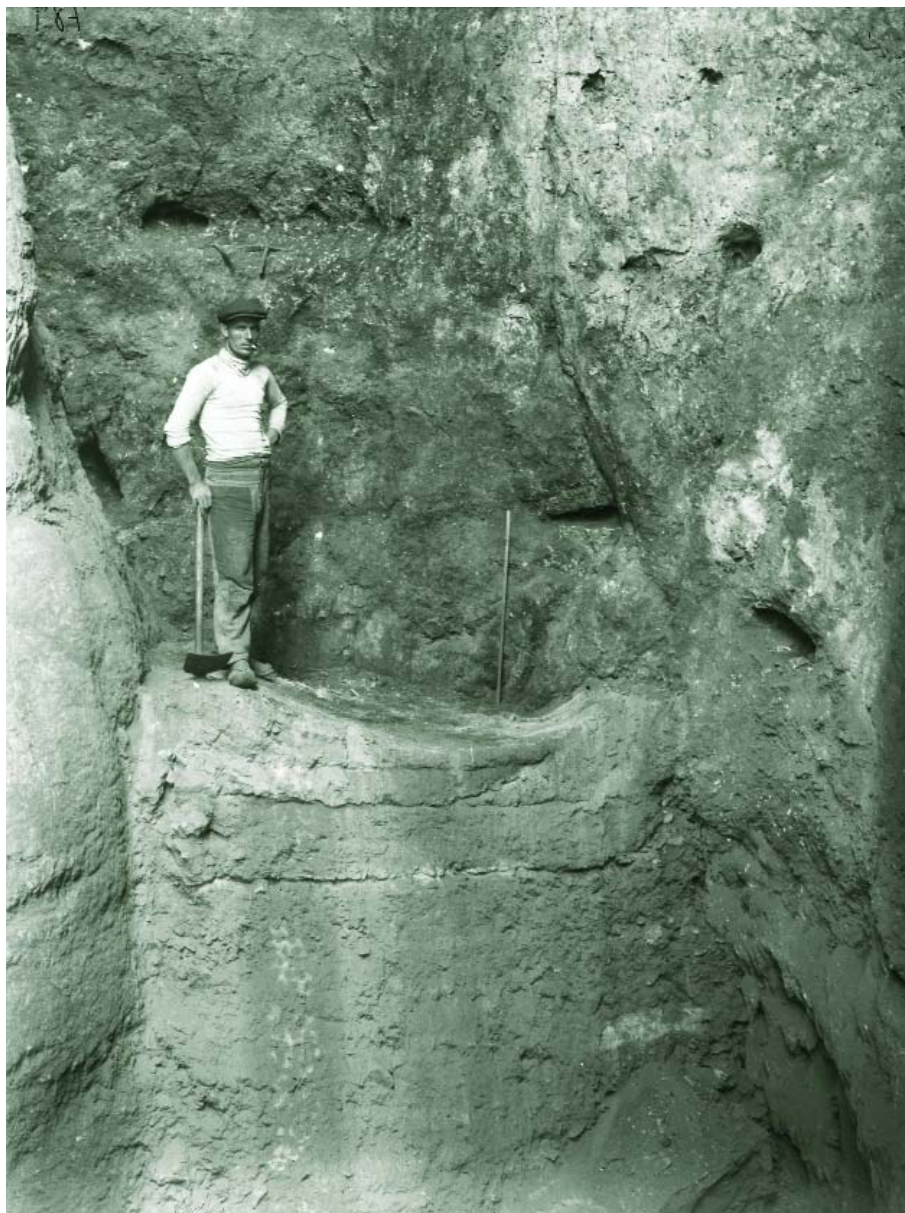

26. Cova del Parpalló (Gandia). Tall frontal del talús després de l'excavació de les 11 capes inicials. 1931.

[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 792]

27. Cova del Parpalló (Gandia). Tall frontal del talús durant l'excavació de l'episodi II. Al marcar el contorn de les capes d'excavació sobre el tall pot apreciar-se el seu clar bussament i grossor desigual. 1931.
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 791]

28. Cova del Parpalló (Gandia). Tall frontal del talús després de finalitzar l'excavació de l'episodi II. 1931.

[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 789]

29. Rafael Mompó, cuiner de l'excavació, preparant una paella als voltants de la Cova del Parpalló (Gandia). 1931.

[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 2.381]

30. Vista de l'exterior de la Cova del Parpalló (Gandia) amb un obrer assegut en primer terme. Al fons apareixen les cases de La Drova (Barx). 1929-1931.

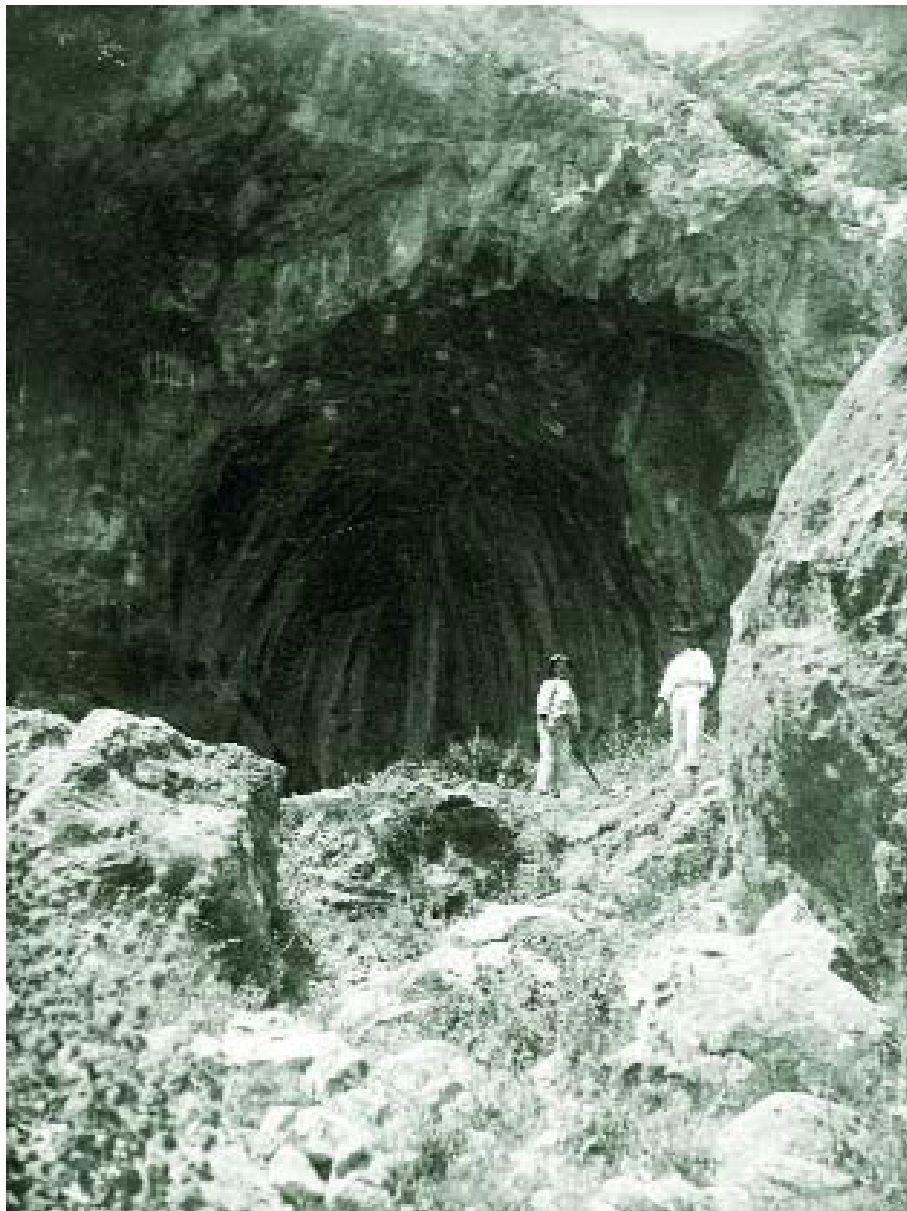
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 2.979]

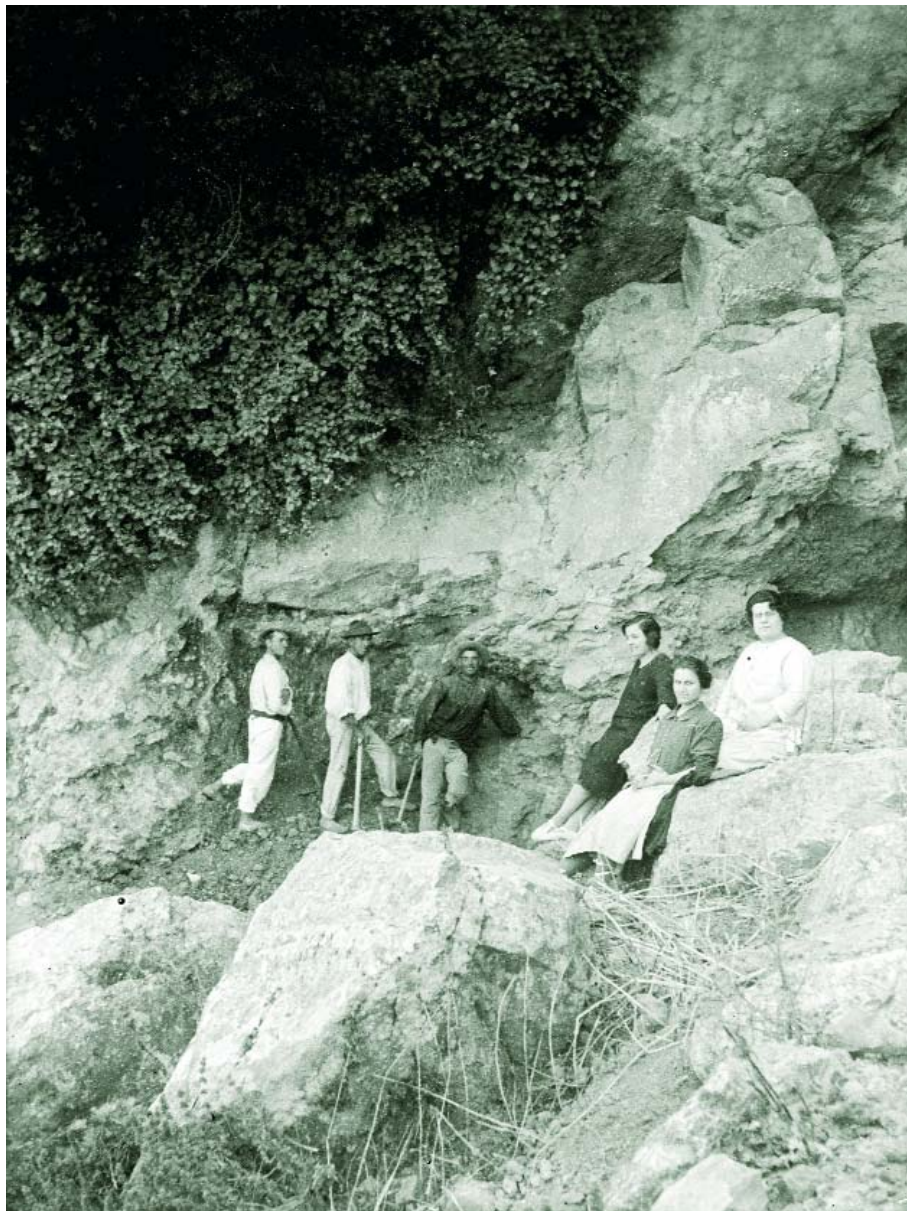
31. Dones cuinant prop de la Cova del Parpalló (Gandia). A la dreta apareix Obdulia Castillo, propietària de la casa de La Drova (Barx) on s'allotgen els arqueòlegs. 1929-1931.
[Paper. SIP 16.355]

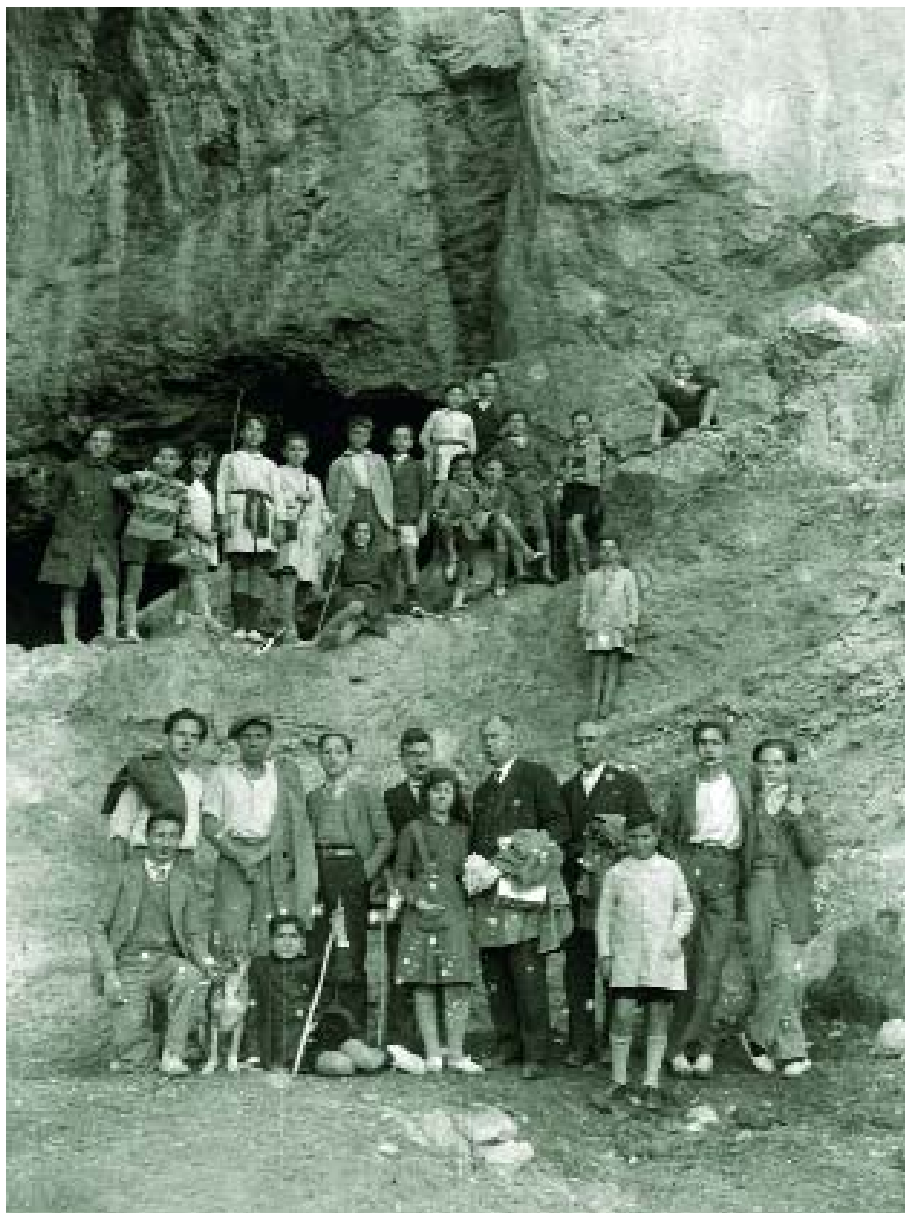
32. Primer pla d'una dona prop de la Cova del Parpalló (Gandia). La imatge presenta certes veladures segurament degudes a un moviment de la model durant el temps d'exposició. Cap a 1931.
[Placa de vidre. SIP 3.025]

33. Vista de l'entrada de la Cova Negra (Xàtiva) amb dos obrers en un lateral de la imatge. 1928.
[Placa de vidre. SIP 3.030]

34. Vista de la Cova Negra (Xàtiva) amb un grup de sis persones. Cap a 1931.
[Placa de vidre. SIP 3.019]

35 Grup de xiquets i adults, possible visita escolar, posant en l'entrada de la Cova Negra (Xàtiva). Cap a 1931.
[Placa de vidre. SIP 3.026]

36-37 Excavació en el Tossal de Sant Miquel (Llíria) davall la direcció de Lluís Pericot. Visita al jaciment el diumenge 19 d'agost de 1934. En la imatge 36 apareix Francisco Porcar dempeus a l'esquerra.

[Paper. SIP 17.227] [Paper. SIP 17.228]

38-39 Excavació en el Tossal de Sant Miquel (Llíria) davall la direcció de Lluís Pericot. Visita al jaciment el diumenge 19 d'agost de 1934.
[Paper. SIP D/5.706] [Paper. SIP D/5.707]

40-41 Excavació en el Tossal de Sant Miquel (Llíria) davall la direcció de Lluís Pericot. Visita al jaciment el diumenge 19 d'agost de 1934. En la imatge 40 el tercer des de l'esquerra és Francisco Porcar.

[Paper. SIP D/5.708] [Paper. SIP D/5.709]

42-43 Excavació en el Tossal de Sant Miquel (Llíria) davall la direcció de Lluís Pericot. Visita al jaciment el diumenge 19 d'agost de 1934.
[Paper. SIP D/5.710] [Paper. SIP D/5.711]

44. Detall d'excavació en el Tossal de Sant Miquel (Llíria). S'observa material in situ d'un dels departaments i cabassos plens de material ceràmic. Cap a 1936.
[Casa Grollo. Placa de vidre. SIP 2.586]

45. Vista general de l'excavació en la vessant del Tossal de Sant Miquel (Llíria).
Cap a 1936.
[Placa de vidre. SIP 254]

46. Vista general dels treballs d'excavació en el sector I del Tossal de Sant Miquel (Llíria). En primer terme es troba el departament 35. 1936.

[Placa de vidre. SIP 255]

47. Detall de l'excavació del Departament 32 en el Tossal de Sant Miquel (Llíria). 1936.
[Placa de vidre. SIP 345]

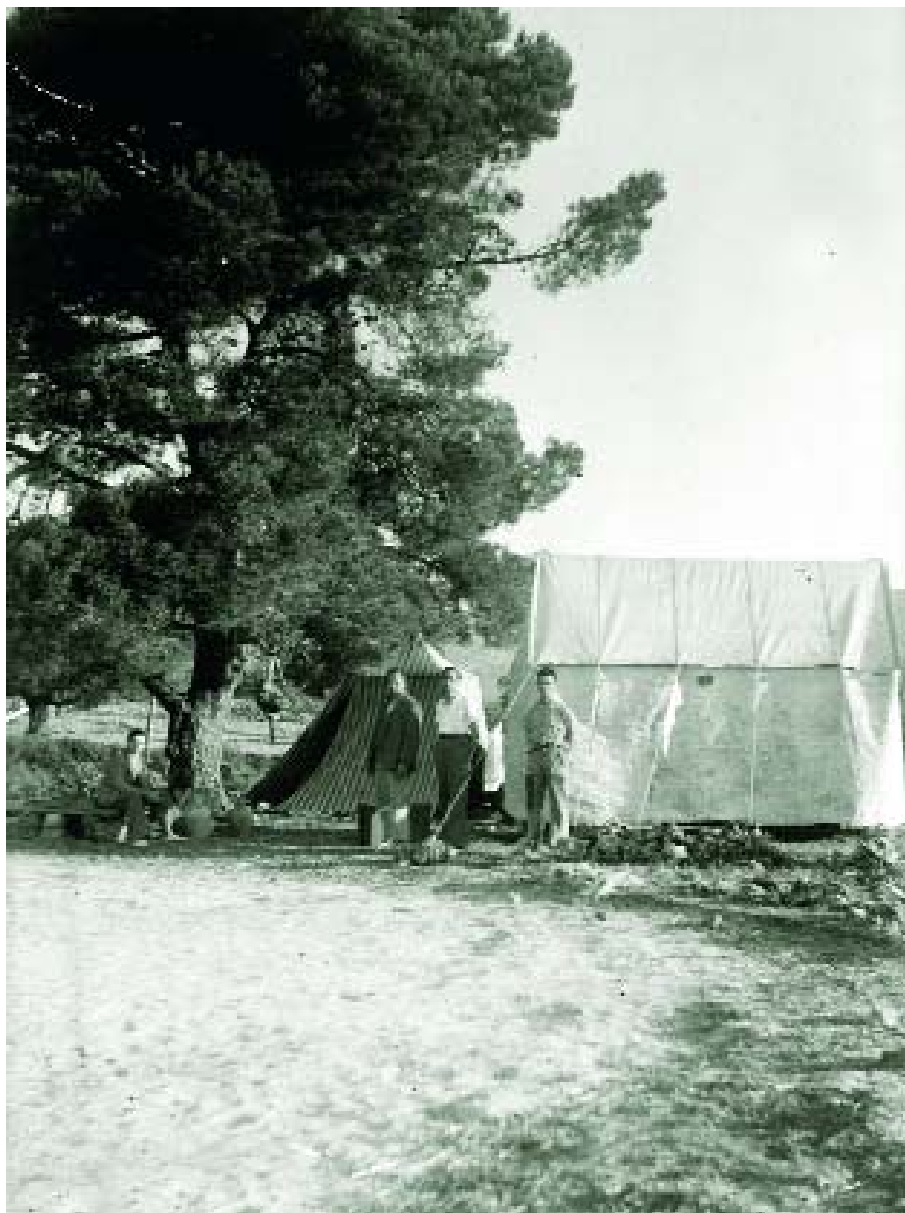
48. Vista de la vessant del Tossal de Sant Miquel (Llíria). Domingo Fletcher pujat sobre una línia de pedres, possible muralla. Cap a 1936.
[Lluís Pericot. Placa de vidre. SIP 1.319]

49. Domingo Fletcher, Salvador Espí i José María Montañana en la vessant del Tossal de Sant Miquel (Llíria). Cap a 1950.
[Negatiu B/N. SIP 1.190]

50. Detall de l'excavació de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). Apareix un treballador al costat del tall estratigràfic. Cap a 1942.
[Placa de vidre. SIP 529]

51. Vista del campament de l'excavació de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) situat en l'era de Casa de Valle. D'esquerra a dreta apareixen Enrique Pla, Salvador Espí, José Alcácer i un dels obrers. Cap a 1942.
[Placa de vidre. SIP 531]

52. Vista general del campament de l'excavació de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) situat en l'era de Casa de Valle. Cap a 1942.
[Placa de vidre. SIP 532]

53. Grup familiar enfront de la Casa de Valle (Cueva de la Cocina, Dos Aguas). 1942-1943.
[Placa de vidre. SIP 2.748]

54. Detall d'excavació de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). E. Pla Ballester posa junt a una gran llosa que sorgix en l'excavació. 1943.
[Placa de vidre. SIP 2.715]

55. Detall d'excavació de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) amb una persona sense identificar al fons. 1943.
[Placa de vidre. SIP 2.725]

56. Vista del campament de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) instal·lat al costat de l'era de Casa de Valle. 1943.

[Placa de vidre. SIP 2.736]

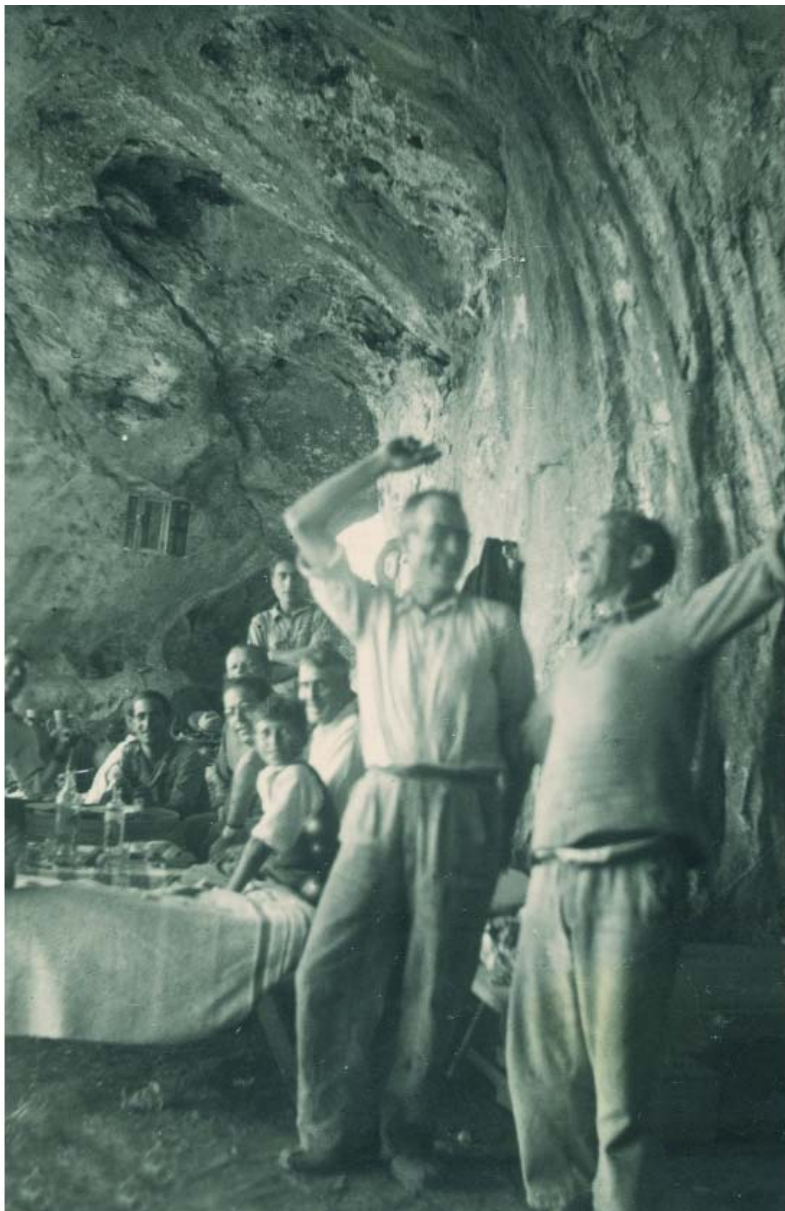
57. José Alcácer indicant la posició de les pintures rupestres de l'interior de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). 1943.
[Placa de vidre. SIP 2.749]

58. Dones preparant el dinar en l'excavació de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). 1941-1945.
[Placa de vidre. SIP 2.514]

59. Interior de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas) preparat com a lloc de descans. 1945.
[Paper. SIP D/5.712]

60. Celebració d'un dinar en l'interior de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). 1945.
[Paper. SIP D/5.713]

61. Francisco Jordá i Enrique Pla, assegut en un jaç, en l'interior de la Cueva de la Cocina (Dos Aguas). 1945.
[Paper. SIP D/5.714]

62. Francisco Jordá i José Alcácer revisen uns dibuixos durant els treballs de calc en Dos Aguas. 1951.
[Negatiu B/N. SIP 1.072]

63. José Alcácer revisa uns documents al costat d'un dels obrers durant els treballs de calc de la pintures rupestres de Dos Aguas. 1951.
[Negatiu B/N. SIP 1.073]

64. Grup de treball en l'Ereta del Pedregal (Navarrés). Dempeus, d'esquerra a dreta es troben Salvador Espí, Enrique Pla i José Chocomeli. 1942.
[Pasta. SIP 1.136]

65 Vista general de l'excavació de l'Ereta del Pedregal (Navarrés). 1942.
[José Chocomeli. Pasta. SIP 1.142]

66. Detall de l'excavació de l'Ereta del Pedregal (Navarrés) amb Isidro Ballester assegut a la dreta de la imatge.
Cap a 1944.
[Placa de vidre. SIP 509]

67. Panoràmica general de l'excavació de l'Ereta del Pedregal (Navarrés). Cap a 1944.
[Placa de vidre. SIP 974]

68. Detall de l'excavació de l'Ereta del Pedregal (Navarrés). Cap a 1944.
[Placa de vidre. SIP 977]

69. Grup d'obriers en l'Ereta del Pedregal (Navarrés). Destacat en primer terme es troba José María Montañana. Cap a 1944.
[Placa de vidre. SIP 978]

70. Porta oriental del jaciment de Covalta (Albaida). En primer terme es veu un mur recent excavat (Albaida). 1919.

[Placa de vidre. SIP 2.261]

71. Camí d'accés a la porta oriental del jaciment de Covalta (Albaida). 1919.
[Isidro Ballester. Placa de vidre. SIP 3.146]

72 Vista del jaciment de l'Altet de Fontanars (L'Alcúdia de Crespins). Muntatge realitzat a partir de dos plaques de vidre com es va publicar en el primer número de Treballs Solts del SIP. Cap a 1912.
[Isidro Ballester. Plaques de vidre. SIP 3131-3132]

73. Mariano Jornet assegut al costat de l'entrada de la covarxa sepulcral del Vedat (Torrent). 1931.
[Placa de vidre. SIP 2.101]

74. Detall de la intervenció en la covarxa sepulcral del Vedat (Torrent). Al fons de la imatge es distingix un crani humà. 1931.

[Placa de vidre. SIP 2.534]

75. Grup de persones posant a l'entrada de la covarxa sepulcral del Vedat (Torrent). Mariano Jornet i Lluís Pericot apareixen en el centre de la imatge. 1931.
[Paper. SIP D/5.720]

76. Vista de l'excavació en la Muntanyeta de Cabrera del Vedat (Torrent). 1931.
[Placa de vidre. SIP 620]

77. Detall d'un mur en l'excavació de la Muntanyeta de Cabrera del Vedat (Torrent). 1931.
[Placa de vidre. SIP 2.102]

78. Detall de la torre de la Cova Foradà (Llíria). Sobre ella es troba Juan José Senent i a un costat Salvador Espí. 1932.

[Pasta. SIP 2.827]

79. Ubicació de l'enterrament, possiblement eneolític, descobert per José Chocomeli en un dels abrics de Mola Remigia (Ares del Maestrat, Castelló). 1935.
[Paper. SIP D/5.729]

80. Restes de murs i una persona dins d'una fossa en el Castellet del Porquet (L'Olleria). Cap a 1937.
[Placa de vidre. SIP 2.052]

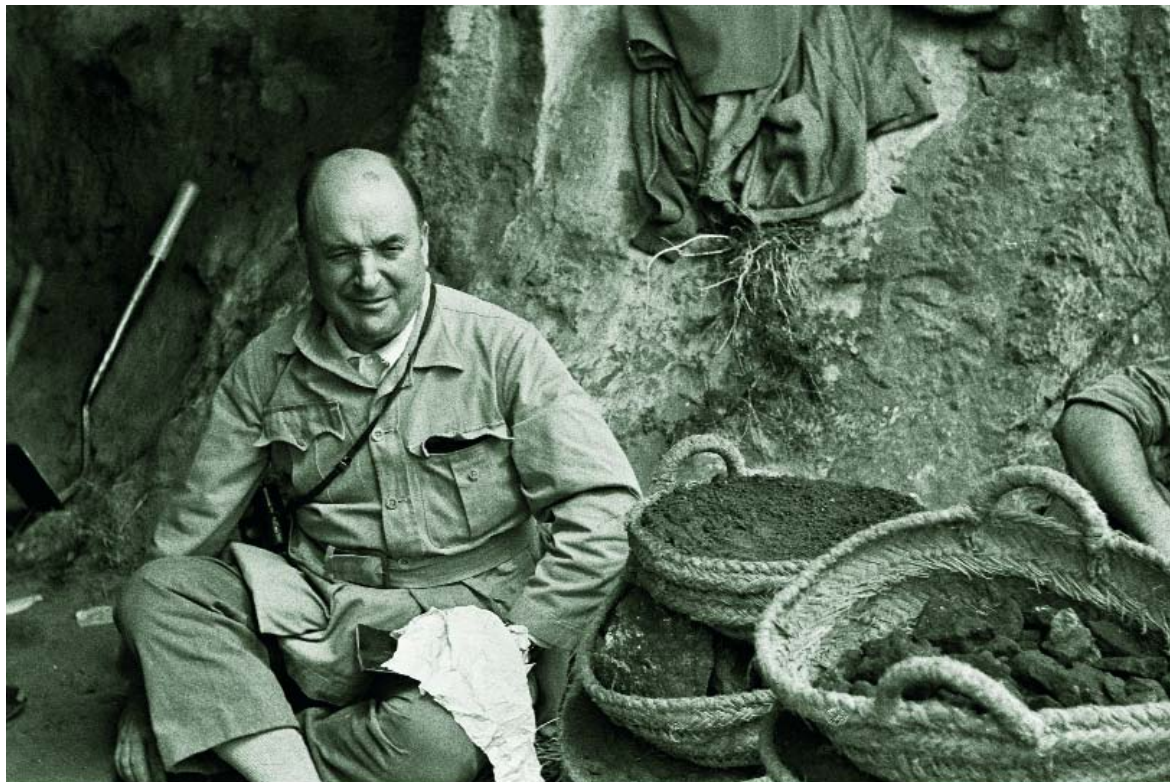
81. Detall de les restes d'un mur del Castellet del Porquet (L'Olleria). Salvador Espí és el primer de l'esquerra. L'adolescent del centre de la imatge és Enrique Pla. 1937.
[Isidro Ballester. Placa de vidre. SIP 3.128]

82. Grup de sis obrers posant en el jaciment de L'Atalayuela (Losa del Obispo). 1946.
[José Alcácer. Pasta. SIP 3.322]

83. Grup d'obriers amb Salvador Espí en primer terme en el Puntal de Cambra (Villar del Arzobispo). 1948.
[José Alcácer. Pasta. SIP 1.819]

84. Lluís Pericot a l'entrada de la Cova de les Rates Penades (Ròtova). 1951.
[Pasta. SIP 1.010]

85. Vista de treballs arqueològics a l'exterior de la Cova de les Meravelles (Gandia). 1953.
[Negatiu B/N. SIP 1.280]

86. Obrers treballant a l'entrada de la Cova de l'Or (Beniarrés, Alacant). 1955.
[Negatiu B/N. SIP 1.966]

87. Grup d'obriers posant a l'entrada de la Cova de l'Or (Beniarrés, Alacant). Salvador Espí és el primer per l'esquerra. 1955.

[Negatiu B/N. SIP 1.973]

88. Grup familiar al costat de l'entrada de sa casa (Bejís, Castelló). En un dels muntants de l'entrada es conserva una inscripció romana. Anys 50.
[Pasta. SIP 1.815]

89. Inscripció romana. Anys 50.
[Negatiu B/N. SIP 1.614]

90. Instal·lacions del Museu de Prehistòria en la Sala Daurada del Palau de la Generalitat. 1946.
[Pasta. Arxiu Diputació València. ADPV (n.1.033)]

91. Treballs de restauració en el Laboratori del Museu de Prehistòria. Salvador Espí està assegut i José María Montañana dempeus al costat d'un banc. Anys 40.
[Paper. D/5.721]

92. Detall dels treballs de restauració en el Laboratori del Museu de Prehistòria a càrrec de Salvador Espí. Anys 40.
[Paper. D/5.722]

93. Visita al Museu de Prehistòria de destacats investigadors europeus. Lluís Pericot explica les Sales a John D'A Waechter, Dorothy Garrod, Germaine Henri-Martin i Suzanne de Saint Mathurin. Salvador Espí apareix a l'esquerra de Pericot. 1951.
[Negatiu B/N. SIP 3.800]

94. Instal·lacions del Museu de Prehistòria en el Palau de la Batlia. Vitrina amb materials de l'Edat del Bronze. Cap a 1955.

[Casa Grollo. Pasta. SIP 3.197]

95. Instal·lacions del Museu de Prehistòria en el Palau de la Batlia. Sala amb materials paleolítics. En les parets del fons apareixen reproduccions d'art rupestre llevantí. Cap a 1955.
[Casa Grollo. Pasta. SIP 3.198]

96. Instal·lacions del Museu de Prehistòria en el Palau de la Batlia. Vitrides amb materials ibèrics. Cap a 1955.
[Casa Grollo. Pasta. SIP 3.199]

97. Instal·lacions del Museu de Prehistòria en el Palau de la Batlia. Vitrines amb materials ibèrics. Cap a 1955.
[Casa Grollo. Pasta. SIP 3.200]

98. Instal·lacions del Museu de Prehistòria en el Palau de la Batlia. Vista d'una de les sales amb materials fenício-púnics. Cap a 1955.
[Casa Grollo. Pasta. SIP 3.201]

99. Vista de l'entrada del Museu de Prehistòria en el Palau de la Batlia. Cap a 1955.
[Casa Grollo. Negatiu B/N. SIP 4400]

100. Retrat de Juan Vilanova i Piera. Cap a 1850.
[Daguerreotip. SIP D/3.285]

101. Visita al jaciment d'Empúries (Girona) durant el IV Congrés Internacional d'Arqueologia celebrat a Barcelona. Zona de la Torre Atalaia en la Neápolis. Recolzat en un mur i amb gavadina, Juan Cabré, al seu costat Emilio Gandia i, amb ulleres fosques, Isidro Ballester. Darrere del mur i al costat d'ells, apareixen de dreta a esquerra: Fernando Ponsell, Lluís Pericot i Pere Bosch Gimpera. El quart des de la part superior esquerra de la imatge és Gonzalo Viñes, al seu costat apareix Manuel de Navarrete i davant d'ells Nicolau Primitiu Gómez i María Encarnación Cabré, vestida de blanc. 1929.

[Paper. SIP D/5.731]

102. Visita al jaciment d'Empúries (Girona) durant el IV Congrés Internacional d'Arqueologia de Barcelona. Dinar celebrat en l'Hotel Empúries. Dempeus a l'esquerra de la imatge es troba Emilio Gandia, a qui abraça Isidro Ballester. Al costat d'ells i asseguts cap al fons, apareixen Gonzalo Viñes, Juan José Senent, Nicolau Primitiu Gómez i Manuel de Navarrete. A l'altre costat de la taula, el tercer és Fernando Ponsell. 1929.
[Paper. SIP D/5.732]

103. Visita a La Monravana (Llíria). De dreta a esquerra apareixen Manuel de Navarrete, Pío Beltrán Villagrasa, Manuel Vidal i Adolf Schulten. 1932.
[Paper. SIP D/5.718]

104. Visita al jaciment del Puig (Sagunt). D'esquerra a dreta apareixen Isidro Ballester, Manuel González Simancas, Nicolau Primitiu Gómez, Pío Beltrán Villagrasa i Manuel de Navarrete. 1933.
[Paper. SIP D/5.717]

105. Visita del Centre de Cultura Valenciana a la casa de Francisco Porcar (Llíria). D'esquerra a dreta es troben Pío Beltrán Villagrasa, Francisco Porcar, Manuel Vidal, Salvador Espí, persona desconeguda, Juan José Senent, Manuel de Navarrete, Rafael Martínez i Adolf Schulten. 1933.

[Paper. SIP D/5.715]

106. Visita al jaciment del Bancal de la Corona (Penàguila, Alacant). D'esquerra a dreta Camil Visedo, Fernando Ponsell, Vicente Pascual i Isidro Ballester. 1944.
[Paper. SIP D/5.730]

107. Domingo Fletcher i Enrique Pla en el port de Gandia. 1951.
[Paper. SIP D/5.719]

108. Dinar en un restaurant durant una visita a la Cova de les Malladetes (Barx). En primer terme apareix la investigadora Dorothy Garrod, a la seua esquerra se situen Luis Aveleyra, John D'A Waechter i Germaine Henri-Martín. Lluís Pericot es troba assegut a l'altre extrem de la taula i a la seua esquerra, Suzanne de Saint Mathurin i Enrique Pla amb un braçalet negre en senyal de dol per la mort de son tio Isidro Ballester. 1951. [Negatiu B/N. SIP 3.791]

109. Excursió del Centre Arqueològic Saguntí a La Torre (Benavites). D'esquerra a dreta: Miguel Vera i Encarnación Adelantado. 1951-1952.
[Negatiu B/N. SIP 1.620]

110. Homenatge a Lluís Pericot en La Drova (Barx). Moment en què es descobrix la placa de l'avinguda amb el seu nom. 1953.

[Negatiu B/N. SIP 1.029]

111. Instantània de l'homenatge a Lluís Pericot en La Drova (Barx), situat a esquenes de Domingo Fletcher. Entre les persones del fons es distingix de dreta a esquerra a Sancho, Rafael Fambuena, José Alcácer i Salvador Espí. 1953.

[Negatiu B/N. SIP 1.033]

112. Vista general de la plaça de La Drova (Barx) on tingué lloc l'homenatge a Lluís Pericot. 1953.
[Negatiu B/N. SIP 1.036]

113. Discurs de Lluís Pericot durant l'homenatge que va rebre en La Drova (Barx).
1953.
[Negatiu B/N. SIP 1.038]

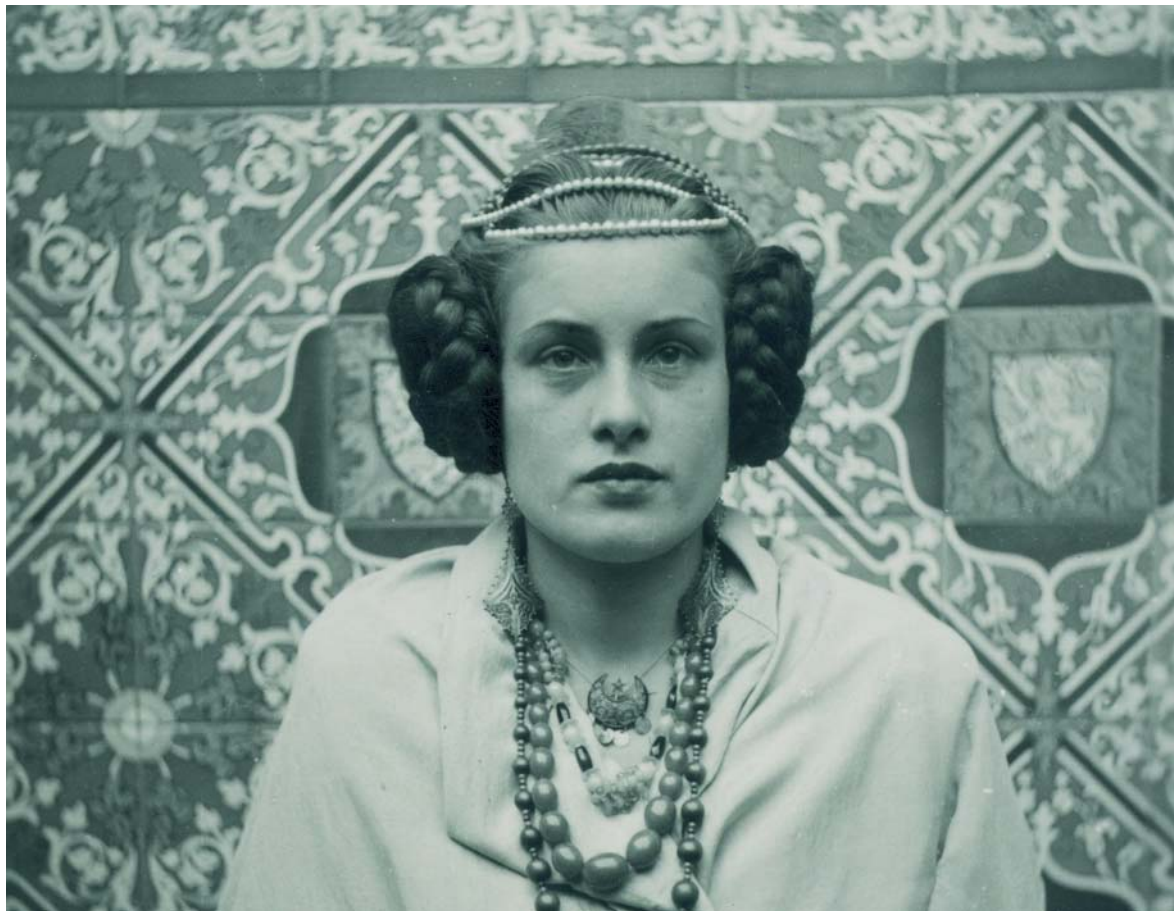

114. Despatxos del SIP. En primer pla a la dreta es troba Rafael Fambuena. Al fons i asseguts en la mateixa taula, Francisco Jordá i Domingo Fletcher, i d'esquenes Enrique Pla. Cap a 1955.

[José María Penalba. Paper. SIP D/5.736]

115. Visita al Museu de Prehistòria del Grup Cultural d'Empleats del Banc de Bilbao («Bancobao») a València. En el centre de la imatge, Domingo Fletcher, explica una de les sales al costat de la rèplica de la Dama d'Elx. 1958.
[Paper. SIP D/5.735]

116. «Dama d'Elx vivent» (Victoria García) elegida pel Patronat Històric Artístic Cultural d'Elx. 1950.
[Casa Monferval. Paper. SIP D/5745]

BIBLIOGRAFIA

- AGUIRRE, E. (2004): «José Royo Gómez, científico español del siglo XX». En *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografies del Consell Valencià de Cultura, 39, València, p. 93-102.
- ALCÁCER, J. (1972): *Catálogo de la Colección Federico de Motos en el Museo de Prehistoria de Valencia*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 43), Valencia, 36 p.
- ALCAIDE, E. (1994): «Fondo fotográfico José Grollo en el ARV». *3es Jornades Antoni Vares: la imatge i la recerca històrica*. Girona, p. 147-150.
- ALMAGRO, M. (1953): *Las necrópolis de Ampurias, vol. I: Introducción y necrópolis griegas*. Barcelona, 400 p.
- ALMARCHE, F. (1918): *La Antigua Civilización Ibérica en el Reino de Valencia*. Valencia, 162 p.
- ARANEGUI, C. (1974): «Las artes decorativas en la cerámica ibérica». *Saitabi*, 24, Valencia, p. 21-53.
- ARANEGUI, C. (1989): «*Statera* romana hallada en Valencia». *Archivo de Prehistoria de Valencia*, XIX, Valencia, p. 263-270.
- ARANEGUI, C. (1991): «*Statera* de bronce». En *Sagvntvm y el mar*. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Valencia, p. 107-108.
- ARANEGUI, C. (2003): «Autores modernos en torno a las ciudades romanas valencianas». En *Romanos y visigodos en tierras valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia, Valencia, p. 47- 62.
- ARANEGUI, C.; JODIN, A.; LLOBREGAT, E. A.; ROUILLARD, P. i UROZ, J. (1993): *La nécropole ibérique de Cabezo Lucero. Guardamar del Segura, Alicante*. Collection de la Casa de Velázquez, 41, Madrid/Alicante, 346 p.
- ARANEGUI, C.; MATA, C. i PÉREZ BALLESTER, J. (1997): *Damas y caballeros en la ciudad ibérica*. Cátedra, Madrid, 181 p.
- AUBET, M. E. (1982): *El santuario de Es Cuieram*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 8, Eivissa.
- AURA, J. E. (1995): *El magdalenense mediterráneo: la Cova del Parpalló (Gandía, Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 91), Valencia, 216 p.
- AURA, J. E. (2000): «Eruditos, Coleccionistas y Arqueólogos. Historia de la Investigación (Alcoi, 1884-1999)». En J. E. Aura i J. Mª Segura (coords), *Catálogo. Museu Arqueològic Municipal Camil Visedo Moltó, Alcoi*. Ajuntament d'Alcoi - Caja de Ahorros del Mediterráneo, Alcoi, p. 21-55.
- BALDÓ, M. (1987): «Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)». En *La II República una esperanza frustrada: Actas del congreso Valencia capital de la República (abril 1986)*. Edicions Alfons el Magnànim, València, p. 269-291.

- BALDÓ, M. (1997): «La Facultat de Filosofia i Lletres de València, 1857-1977. Esbós Històric». *Saitabi*, 47, Valencia, p. 21-87.
- BALLESTER, I. (1928): «La covacha sepulcral de Camí Real, Albaida». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 31-86.
- BALLESTER, I. (1929): *El Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en 1928*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 32 p.
- BALLESTER, I. (1930a): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1929*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 16 p.
- BALLESTER, I. (1930b): «Avance al estudio de la necrópolis de la Casa del Monte (Albacete). Comunicación al IV Congreso Internacional de Arqueología». *Cuadernos de Cultura Valenciana*, III y IV, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, p. 27-49.
- BALLESTER, I. (1931): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1930*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 32 p.
- BALLESTER, I. (1932): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1931*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 35 p.
- BALLESTER, I. (1937): *El Castellet del Porquet*. Servei d'Investigació Prehistòrica, Institut d'Estudis Valencianes. Consell Provincial de València (Treballs Solts del SIP, 1), València, 24 p.
- BALLESTER, I. (1942a): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en los años 1935-1939*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 168 p.
- BALLESTER, I. (1942b): «A la buena memoria del colaborador del SIP D. Gonzalo Viñes Masip». En *Estudios sobre las cuevas paleolíticas valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 6), Valencia, p. 5-6.
- BALLESTER, I. (1942c): «Unas palabras sobre esta publicación». En *Estudios sobre las cuevas paleolíticas valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 6), Valencia, p. 7-9.
- BALLESTER, I. (1946): «Ídolos oculados valencianos». *Archivo de Prehistoria Levantina*, II, Valencia, p. 115-141.
- BALLESTER, I. (1949a): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en los años 1940-1948*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 184 p.
- BALLESTER, I. i PERICOT, L. (1928): «La Bastida de les Alcuses (Mogente)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 179-213.
- BALLESTEROS, M. (1975): «El Laboratorio de Arqueología de 1940 a 1950». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia, p. 27-39.
- BARANDIARÁN, I. (1987): «Algunos temas no figurativos del arte mueble prehistórico. (A

- propósito de las placas grabadas de La Cocina». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVII, Valencia, p. 59-79.
- BARBERÁ, F. (1909): «Las víctimas de la ciencia». *Revista Valenciana de Ciencias Médicas*, XI, Barcelona, p. 81-140.
- BARONA, J. L. i MANCEBO M. F. (2003): *José Puche Álvarez (1896-1979). Historia de un compromiso. Estudio biográfico y científico de un republicano español*. Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes.
- BELTRÁN, P. (1954): *El plomo escrito de la Bastida de les Alcuses (Mogente)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 16), Valencia, 38 p.
- BELTRÁN, P. (1962): *El plomo escrito de la Bastida de les Alcuses (Mogente) (Addenda et Corrigenda)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 23), Valencia, 46 p.
- BERNABEU, J. (1979): «Los elementos de adorno en el Eneolítico valenciano». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 14, Valencia, p. 109-126.
- BERNABEU, J. (1984): *El Vaso Campaniforme en el País Valenciano*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 80), Valencia, 140 p.
- BERROCAL, M. C.; GIL-CARLES, J. M.; GIL, M. i MARTÍNEZ, M. I. (2005): «Martín Almagro Basch, Fernando Gil Carles y el Corpus de Arte Rupestre Levantino». *Trabajos de Prehistoria*, 62 (1), Madrid, p. 27-46.
- BLANCE, B. M. (1959): «Estudio espectrográfico de algunos objetos metálicos del Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia». *Archivo de Prehistoria Levantina*, VIII, Valencia, p. 163-174.
- BLÁZQUEZ, J. M. i GARCÍA-GELABERT, M. P. (1987): «La necrópolis de El Estacar de Robarinas, Cástulo: tipología de los enterramientos». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVII, Valencia, p. 177-197.
- BONET, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Valencia. 547 p.
- BONET, H. (2002): «El Servicio de Investigación Prehistórica». En *Historiografía de la Arqueología Española: las instituciones*. Ayuntamiento de Madrid, Madrid, p.119-142.
- BOSCH GIMPERA, P. (1915): *El problema de la cerámica ibérica*. Comisión de Investigadores Paleontológicos y Prehistóricos, Museo Nacional de Ciencias Naturales, Madrid, 70 p.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): «Els problemes arqueològics de la província de Castelló». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, Castellón, p. 81-120.
- BOSCH GIMPERA, P. (1929): *El Arte en España. Guía de la sección España Primitiva del Museo del Palacio Nacional*. Barcelona.

- BROTOS, R. (1940): «Excavaciones en la Cueva de la Cocina». *Saitabi*, I, Valencia, p. 36-37.
- CABRÉ, J. (1944): *Corpus Vasorum Hispanorum. Cerámica de Azaila (Museos de Madrid, Barcelona y Zaragoza)*. CSIC, Instituto Diego de Velázquez, Madrid.
- CARRERAS I CANDI, F. (DIR.) (1918-1922): *Geografía General del Reino de Valencia*. Barcelona.
- CARRIÓN, J. S. i DUPRÉ, M. (1996): «Late Quaternary vegetational history at Navarrés, Eastern Spain. A two core approach». *New Phytologist*, 134, p. 177-191.
- CASANOVA, R. i DEBROISE D. (1989): *Sobre la superficie bruñida de un espejo. Fotografos del siglo XIX*. Colección Río de Luz, Fondo de Cultura Económica, Mexico, 112 p.
- CATALÀ, J. I. (2001): «Camins de controvèrsia: la recepció de l'evolució a València». *Mètode*, 28, València, p. 47-52.
- CHOCOMELI, J. (1946): «La primera exploración palafítica en España». *Archivo de Prehistoria Levantina*, II, Valencia, p. 93-113.
- CLARET, J. (2004): *La repressió franquista a la universitat espanyola*. Tesis Doctoral, Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 419 p.
- DAREMBERG, M. i SAGLIO, E. (1918): *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*. Tome III, 2me partie, p. 1222-1231.
- DE PEDRO, M. J. i JUAN CABANILLES, J. (2003): «La arqueología romana en la labor del Servicio de Investigación Prehistórica (1927-2002)». En *Romanos y visigodos en las tierras valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia, Valencia, p.19-26.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2004): Mérida: génesis, pensamiento y obra de un maestro. En M. Díaz-Andreu, (ed.), *J.R. Mérida Alinari. Arqueología Española*. Editorial Urogoiti, Navarra, p. IX-CLVII.
- DÍAZ-ANDREU, M. i MORA, G. (1995): «Arqueología y Política: el desarrollo de la arqueología española en su contexto histórico». *Trabajos de Prehistoria*, 52 (1), Madrid, p. 25-38.
- DÍAZ-ANDREU, M. i RAMÍREZ SÁNCHEZ, M. E. (2001): «La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955)». *Complutum*, 12, Madrid, p. 325-343.
- DIÉGUEZ, C. (2004): «José Royo Gómez y el Museo Nacional de Ciencias Naturales». En *Homenaje a José Royo Gómez*. 1895-1961. Monografías del Consell Valencià de Cultura, 39, València, p. 105-114.
- DUBOIS, P. (1994): *El acto fotográfico. De la percepción a la representación*. Ed. Paidós, Barcelona, 191 p.
- ELVIRA, M. A. (1979): «Aproximación al estilo florido en la cerámica ibérica». *AespA*, 52, Madrid, p. 205-225.
- ENGUIG, R. (1973): «Aproximación a una historia de la investigación de la cultura ibérica».

- Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 9, Valencia, p. 19-28.
- ESTEVE GÀLVEZ, F. (2003): *En la claror de l'alba. Uns començos difícils*. Ed. Diputació de Castelló, Castelló.
- FERNÁNDEZ, J. H. (1992): «Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929». En *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 28-29, v.2, Eivissa 726 p.
- FLETCHER, D. (1951): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1950*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 50 p.
- FLETCHER, D. (1952): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1951*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 39 p.
- FLETCHER, D. (1953): *Inscripciones ibéricas del Museo de Prehistoria de Valencia*. Instituto de Estudios Ibéricos y Etnología Valenciana, 2, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 60 p.
- FLETCHER, D. (1956): «Problèmes et Progrès du Paléolithique et du Mésolithique de la Region de Valencia (Espagne)». *Quartär*, 7/8, Bonn, p. 66-94.
- FLETCHER, D. (1957): *La Cova Negra de Játiva. Nota informativa con motivo del V Congreso internacional del INQUA*. Servicio de Investigación Prehistórica, Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 14 p.
- FLETCHER, D. (1960): *Problemas de la Cultura Ibérica*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 22), Valencia, 128 p.
- FLETCHER, D. (1961): «La Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX, Valencia, p. 79-96.
- FLETCHER, D. (1974): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1972*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 127 p.
- FLETCHER, D. (1975): «El Laboratorio de Arqueología y su proyección extrauniversitaria». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia, p. 21-25.
- FLETCHER, D. (1980): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1979*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 110 p.
- FLETCHER, D. (1982): *El plomo ibérico de Mogente (Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 76), Valencia, 74 p.
- FLETCHER, D. (1995): «Prólogo». En H. Bonet: *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, p. 19-21.
- FLETCHER, D.; PLA, E. i LLOBREGAT, E.A. (1964): «La Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)». *Excavaciones Arqueológicas en España*, 42, Madrid, 21 p.

- FLETCHER, D.; PLA, E. i ALCÁCER, J. (1965): *La Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 24), Valencia, 255 p.
- FLETCHER, D. i PLA, E. (1966): «Excavaciones en la «Ereta del Pedregal» (Navarrés, Valencia)». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, VIII-IX, Madrid, p. 76-80.
- FLETCHER, D.; PLA, E. i ALCÁCER, J. (1969): *La Bastida de les Alcuses (Mogente, Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 25), Valencia, 338 p.
- FLETCHER, D. i PLA, E. (1977): *Cincuenta años de actividades del Servicio de Investigación Prehistórica (1927- 1977)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 57), Valencia, 192 p.
- FORTEA, F. J. (1971): *La Cueva de la Cocina. Ensayo de cronología del Epipaleolítico (Facies Geométrica)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 40), Valencia, 88 p.
- FORTEA, F. J. (1973): *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico mediterráneo español*. Universidad de Salamanca, Salamanca, 550 p.
- FORTEA, F. J. (1975): «En torno a la cronología relativa del inicio del arte levantino (Avance sobre las pinturas rupestres de la Cocina)». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia, p. 185-197.
- FORTEA, F. J. (1976): «El arte parietal epipaleolítico del 6º al 5º milenio y su sustitución por el arte levantino». IX *Congrès de la UISPP. Colloque XIX: Les Civilisations du 8e au 5e millénaire avant notre ère en Europe*. Union Internationale des Sciences Préhistoriques-Protohistoriques (U.I.S.P.P.). Nice, p. 121-133.
- FORTEA, F. J.; MARTÍ, B.; FUMANAL, M.F.; DUPRÉ, M. i PÉREZ, M. (1987): «Epipaleolítico y neolitización en la zona oriental de la península Ibérica». En J. Guilaine, J. Courtin, J-L Roudil i J-L. Vernet (dirs.): *Premières Communautés paysannes en Méditerranée occidentale. Actes du Colloque International du CNRS (Montpellier, 1983)*. Éditions du CNRS, Paris, p. 581-591.
- FOX, L. (2003): *La gestión de fondos fotográficos en entidades no comerciales* [on line]. «Hipertext.net», núm 1.
- FRASQUET, E. (1995): «La Diputación durante la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930)». En M. Chust (dir.), *Historia de la Diputación de Valencia*. Valencia, p. 303-326.
- FRIZOT, M. (1998): *A New History of Photography*. Könemann, Cologne, 50 p.
- FUMANAL, M. P. (1979): «Estudio sedimentológico de la Cueva de la Cocina. Dos Aguas (Valencia)». *Cuadernos de Geografía*, 24, Valencia, p. 79-98.
- FUMANAL, M. P. (1986): *Sedimentología y clima en el País Valenciano. Las cuevas*

- habitadas en el cuaternario reciente*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 83), Valencia, 207 p.
- FURGÚS, J. (1937): *Col·lecció de treballs del P. J. Furgús sobre Prehistòria Valenciana*. Servei d'Investigació Prehistòrica, Consell Provincial de València (Treballs Solts, 5), València, 74 p.
- GALLART, M. D. i LAGO, M. (1988): «Procedencia de las hachas pulidas del poblado de la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVIII, Valencia, p. 233-239.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. i SALAVERT, V. L. (1986): «L'ocupació de la Universitat de València el 1939 pel quintacolumnista Manuel Batlle, catedràtic de Múrcia». *Afers*, 3, Catarroja, p.123-198.
- GOBERNA, M. V. (1981): «La Sociedad Arqueológica Valenciana». *Archivo de Prehistoria de Valencia*, XVI, Valencia, p. 575-608.
- GOBERNA, M. V. (1985): «Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: Aportaciones a la historia de la investigación». *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*. Universidad de Alicante, Alicante, p. 9-30.
- GOBERNA, M. V. (1984): «Historia del descubrimiento e investigación de Les Llometes». En *Alcoy. Prehistoria y Arqueología. Cien años de investigación*, Alcoi, p. 19-29.
- GÓMEZ MORENO, M. (1962): *La escritura bástulo-turdetana (primitiva hispana)*. Madrid.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1928): «Un Hiato prehistórico en las estaciones arqueológicas de altura, levantinas». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 113-155.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1932): *D'Arqueologia. Excavacions de València ab motiu dels seus canterellat i eixamples, ara de bell nou portats alafi*. Centre de Cultura Valenciana, València.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1941): «Arqueología de los refugios». Separata del *Almanaque de Las Provincias*, Valencia, p. 487-492.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1945): «Excavaciones para la ampliación del antiguo palacio de la Generalidad». *Archivo de Prehistoria Levantina*, II, Valencia, p. 269-298.
- GONZÁLEZ, S. (2004): «Fotografía y Arqueología en la primera mitad del s. XX: la obra pionera de Juan Cabré Aguiló». En J. Blázquez i B. Rodríguez (Eds.): *El arqueólogo Juan Cabré (1882-1947). La fotografía como técnica documental*. Instituto de Patrimonio Histórico Español, Universidad Autónoma de Madrid, Museo de San Isidro, Madrid, p. 43-70.
- GOZALO, R. (1993): «Biografía de Juan Vilanova y Piera». En *Homenaje a Juan Vilanova y Piera*. Dept. de Geología, Universitat de València, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación de Valencia y Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, Valencia.

- GRIMAL, A. (1995): «Avance al estudio de las pinturas rupestres de la Cueva de la Cocina y su relación técnica con el arte levantino». *Actas del XXI CNA*, vol. II. (Teruel, 1991), Zaragoza, p. 317-325.
- HERNÁNDEZ-PACHECO, E. (1924): *Las pinturas prehistóricas de las Cuevas de la Araña (Valencia)*. (*Evolución del arte rupestre en España*). Museo Nacional de Ciencias Naturales, Madrid, 221 p.
- IBÁÑEZ, J. (1944): *Realidades universitarias en 1944*. Discurso de apertura del curso académico 1944-45, Universidad de Valencia, Valencia.
- IBARRA MANZONI, A. (1981): *Illici, su situación y antigüedades*. Ed. facsímil del Instituto de Estudios Alicantinos. Alicante.
- OLMOS, R. (1997): «Aquel agosto de 1897...». En R. Olmos y T. Tortosa, *La Dama de Elche. Lecturas desde la diversidad*. Madrid, p. 69-74.
- JORDÁ, F. (1947): «Nuevos aspectos Paleontológicos de Cova Negra (Játiva)». En *Comunicaciones del SIP al Primer Congreso Arqueológico del Levante (noviembre 1946)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 10), Valencia, p. 19-26.
- JORDÁ, F. (1985): «El arte prehistórico de la región valenciana: Problemas y tendencias». En *Arqueología del País Valenciano: Panorama y perspectivas*, Universitat d'Alacant, p. 121-140.
- JORDÁ, F. i ALCÁCER, J. (1951): *Las pinturas rupestres de Dos Aguas (Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 15), Valencia, 42 p.
- JORNET, M. (1928): *Prehistoria de Bélgica*. *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 91-99.
- JUAN CABANILLES, J. (1984): «El Complejo Epipaleolítico Geométrico (facies Cocina) y sus relaciones con el Neolítico Antiguo». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueo-logía de Valencia*, 19, Valencia, p. 9-30.
- JUAN CABANILLES, J. (1994): «Estructuras de habitación en la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia). Resultados de las campañas de 1980-1982 y 1990». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 27, Valencia, p. 67-97.
- JUAN CABANILLES, J. (2004): «APL: 25 números, 75 anys». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV, Valencia, p. 11-18.
- KUKAHN, E. (1954): «Estatuilla de bronce de un guerrero a caballo del poblado ibérico de 'La Bastida de les Alcuses' (Mogente, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, V, Valencia, p. 147-158.
- LENTISCO, J. D. (1990): «Don Federico de Motos Fernández. Imágenes y testimonios de un célebre arqueólogo velezano». *Revista velezana*, 9, Vélez Rubio (Almería), p. 35-44.

- LLOBREGAT, E. (1985): «Introducción». *El Archivo*. Reproducción facsímil, I, Alicante, p. VII-XXVII.
- LLOBREGAT, E. (1988): *Museo Arqueológico Provincial de Alicante*. Vicens García editores, Valencia.
- LÓPEZ MONDEJAR, P. (1989): *Las fuentes de la memoria (I): Fotografía y sociedad en la España del siglo XIX*. Madrid, 246 p.
- MAESTRO, E. M^a. (1975): *Cerámica ibérica decorada con figura humana*. Monografías arqueológicas, 31, Zaragoza.
- MANCEBO, M. F. (1994): *La Universidad de Valencia. De la monarquía a la República*. Universidad de Valencia - Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Valencia, 400 p.
- MANZO MARTÍN, E. (1997): «Historia de un hallazgo». En *Cien años de una Dama*, Madrid, p. 33-39.
- MARTÍ, B. (1992): *Museo de Prehistoria de la Diputación de Valencia*. Nuestros Museos, Tomo V, Volumen I, Vicente García Editores, Valencia, 165 p.
- MARTÍ, B. (1994): «Prólogo». En V. Villaverde, *Arte Paleolítico de la Cova del Parpalló. Estudio de la colección de plaquetas y cantos grabados y pintados*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Valencia, p. 21-25.
- MARTÍ, B. (1995): «Museus arqueològics valencians: passat i present». *Actes de les Jornades d'Arqueologia*. Alfàs del Pi (1994). Conselleria de Cultura, València, p. 293-301.
- MARTÍ, B. (2006): «Ballester Tormo, Isidro». En M. Díaz-Andreu (coord.), *Diccionario Histórico de la Arqueología en España*.
- MARTÍ, B. i JUAN CABANILLES, J. (2000): «El tratamiento de la toponímia en la bibliografía arqueológica valenciana, 1900-1950». En J. F. Mateu i E. Casanova (eds.): *Estudis de Toponímia Valenciana*. Editorial Denes, València, p. 225-253.
- MARTÍ, B. i VILLVERDE, V. (1997): «El Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València a la dècada del 1940». *Saitabi*, 9, Valencia, p. 153-171.
- MARTÍNEZ GOMIS, M. (1983): *Catálogo de los manuscritos pertenecientes a la Biblioteca del Museo Provincial Arqueológico Provincial de Alicante*. Instituto de Estudios Alicantinos. Alicante.
- MARTÍNEZ GORROÑO, M. E. (2004): «Etapas americanas de la vida de José Royo Gómez». En *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografías del Consell Valencià de Cultura, València, 39, p. 253-281.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1952): «1920». *Saitabi*, 39-42, Valencia, p. 209-219.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1975): «La tradición numaria de Valencia y la creación del Laboratorio de Arqueología de su Universidad». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia, p. 41-73.

- MAYANS Y SISCAR, J.A. (1982): *Ilici, boi la villa de Elche*. Ed. facsímil de la obra de 1771. Prólogo de A. Mestre. Alicante.
- MENÉNDEZ AMOR, J. i FLORSCHÜTZ, F. (1961): «Resultado del análisis polínico de una serie de muestras de turba recogidas en la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX, Valencia, p. 97-99.
- MICHAVILA, F. (2004): «La formación científica de José Royo Gómez y su compromiso como intelectual de los años 30». En *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografies del Consell Valencià de Cultura, 39, València, p. 81-88.
- MIR, V. R. (1995): «Elecciones, partidos y políticos en la Valencia del s. XX». En M. Chust (dir.): *Historia de la Diputación de Valencia*. Valencia, p. 547-599.
- NÚÑEZ, D. (1977): *El darwinismo en España*. Biblioteca de Pensamiento, Editorial Castalia, Madrid, 464 p.
- OLMOS, R. (1999): «Una utopía de posguerra: el *Corpus Vasorum Hispanorum*», En J. Blánquez i L. Roldán (eds.): *La Cultura Ibérica a través de la fotografía de principios de siglo. Las colecciones madrileñas*. Madrid, p. 155-166.
- ONTAÑÓN, J. M. (2004): «José Royo Gómez y la Institución Libre de Enseñanza». En *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografies del Consell Valencià de Cultura, 39, València, p. 159-164.
- OROZCO, T. (2000): *Aprovisionamiento e intercambio. Análisis petrológico del utillaje pulimentado en la Prehistoria reciente del País Valenciano (España)*. BAR International Series, 867, Oxford, 219 p.
- PANIAGUA, J. (1995): «La Diputación en los años 30 (1931-1939)». En M. Chust (dir.), *Historia de la Diputación de Valencia*. Diputación de Valencia, Valencia, p. 327-355.
- PAPÍ, C. (2002a): «La comisión científica de Rada y Malibrán a Alicante en 1869». *Archæia*, 2, Madrid, p. 6-15.
- PAPÍ, C. (2002b): «La S.A.V.: Reglamentos, socios y actividades». *BMAN*, nº 20, Madrid, p.265-291.
- PASCUAL BENITO, J. L. (1998): *Uillaje óseo, adornos e ídolos neolíticos valencianos*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 95), Valencia, 358 p.
- PELLICER I BORRÁS, J. E. (2003): *L'Ensenyament de la Llengua catalana al País Valencia (1238-1939)*. Tesis doctoral. Universitat de València. Servei de Publicacions, València.
- PEREJÓN, A. (2004): «José Royo Gómez y la Real Sociedad Española de Historia Natural». En *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografies del Consell Valencià de Cultura, 39, València, p. 115-158.
- PÉREZ RIPOLL, M. (1977): *Los Mamíferos del yacimiento musteriense de Cova Negra (Játiva, Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 53), Valencia, p. 147.

- PÉREZ RIPOLL, M. (1990): «La ganadería y la caza en la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XX, Valencia, p. 223-253.
- PERICOT, L. (1928): «El poblado ibérico del Charpolar». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 157-162.
- PERICOT, L. (1932): *La Labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo en el pasado año 1932*. Diputación Provincial de Valencia, Valencia, 8 p.
- PERICOT, L. (1933): «Las excavaciones en la Cueva del Parpalló (Gandía, provincia de Valencia)». *Investigación y Progreso*, VII. Madrid, p. 1-9.
- PERICOT, L. (1934): *Historia de España. Gran Historia General de los Pueblos Hispanos*, Tomo 1, Época Primitiva y Romana. Instituto Gallach, Barcelona.
- PERICOT, L. (1942): *La cueva del Parpalló (Gandía). Excavaciones del Servicio de Investigación Prehistórica de la Excma. Diputación Provincial de Valencia*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Diego Velázquez. Madrid, 351 p.
- PERICOT, L. (1945): «La cueva de la Cocina (Dos Aguas). Nota Preliminar». *Archivo de Prehistoria Levantina*, II, Valencia, p. 39-75.
- PERICOT, L. (1946): «El profesor Gordon Childe y la cueva de Parpalló». *Archivo de Prehistoria Levantina*, II, Valencia p. 354-55.
- PERICOT, L. (1952): «Biografía de D. Isidro Ballester Tormo». *Archivo de Prehistoria Levantina*, III, Valencia, p. 9-19.
- PERICOT, L. (1954): «Prólogo». En I. Ballester, D. Fletcher, E. Pla, F. Jordá i J. Alcácer: *Corpus Vasorum Hispanorum. Cerámica del Cerro de San Miguel de Liria*, Madrid.
- PERICOT, L. (1966): «En Memoria de Salvador Espí». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, Valencia, p. 7-10.
- PERICOT, L. (1971): «Prólogo». En F. J. Fortea: *La Cueva de la Cocina. Ensayo de cronología del Epipaleolítico (Facies Geométrica)*. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 40), Valencia.
- PERICOT, L. (1975): «Mis recuerdos del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia, p. 15-19.
- PERICOT, L. i PONSELL, F. (1928): «El poblado de Mas de Menente (Alcoy)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 101-112.
- PICARD, C. (1972): «Figurines de terre cuite du Musée de Préhistoire de Valence». *Archivo de Prehistoria Levantina*, XIII, Valencia, p. 81-92.
- PLA, E.; MARTÍ, B. i BERNABEU, J. (1983a): «Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia). Campañas de excavación 1976-1979». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 15, Madrid, p. 41-58.

- PLA, E.; MARTÍ, B. i BERNABEU, J. (1983b): «La Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia) y los inicios de la Edad del Bronce». XVI Congreso Nacional de Arqueología (Murcia-Cartagena, 1982). Zaragoza, p. 239-247.
- PONSELL, F. (1928): «La Cova de la Sarsa (Bocairente)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 87-89.
- RAGA, M. (1994): *Los materiales del poblado ibérico de La Covalta (Albaida, València)*. Memoria de Licenciatura, Universitat de València.
- RAGA, M. (1995): «El poblado ibérico de La Covalta (Albaida, València y Agres, Alicante): estudio de las cerámicas ibérica y su aportación a la problemática sobre su cronología». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 29, Valencia, p. 113-122.
- RAMOS, A. (1990): *Cerámica ibérica de La Alcudia (Elche, Alicante)*. Instituto Juan Gil Albert, Alicante.
- RIBERA, A. (1998): *50 Años de Viaje Arqueológico en Valencia*. Grandes Temas Arqueológicos, 1, Ajuntament de València, València, 129 p.
- ROYO, J. (1938): «Découverte d'un elephant nain dans la province de Valence (Espagne) et considérations sur la faune quaternaire de cette région». *C.R. Somm. Séanc. Soc. Géol. France*, 18, p. 358-360.
- ROYO, J. (1942): «Cova Negra de Bellús. II. Relación detallada del material fósil». En *Estudios sobre las cuevas paleolíticas valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 6), Valencia, p. 27-32.
- SÁNCHEZ GONZÁLEZ, L. (2003): «La presencia romana en los cronistas valencianos». En *Romanos y visigodos en tierras valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación de Valencia, Valencia, p. 41-45.
- SANCHIS GUARNER, M. (1972): *La Ciutat de València. Síntesi d'història i geografia humana*. Cercle de Belles Arts, Valencia, 529 p.
- SANTANDREU, M. C. (1959): «Estátera romana del Museo de Prehistoria de Valencia.» *Archivo de Prehistoria Levantina*, VIII, Valencia, p. 197-204.
- SEGURA, J. M Y CORTELL, E. (1984): «Cien años de Arqueología alcoyana. 1884-1984». En *Alcoy. Prehistoria y Arqueología. Cien años de investigación*. Alcoi, p. 31-132.
- SERRA RAFOLS, J. C. (1936): «Noves inscripcions ibèriques». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (MCMXXVII-XXXI), vol. VIII, Barcelona, p. 333-339.
- SIMÓN, J. L. (1998): *La metalurgia prehistórica valenciana*. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 93), Valencia, 416 p.
- SOGUEES, M. L. (1994): *Historia de la fotografía*. Cátedra, Madrid.

- TORMO, E. (1923): *España - Guías Regionales, III: Levante (Provincias valencianas y murcianas)*. Ed. Calpe, Madrid, 399 p.
- TRÍAS, G. (1968): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*. Publicaciones Arqueología hispánica. Valencia, 683 p.
- TRUYOLS, J. (2004): «José Royo Gómez y la Paleontología española de su época». En *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografies del Consell Valencià de Cultura, 39, València, p. 209-226.
- VALL, M. A. (1969): «La cabeza de pasta vítrea del poblado ibérico de Covalta (Albaida)». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 6, Valencia, p. 101-112.
- VALL, M. A. (1971): *El poblado ibérico de Covalta (Albaida, Valencia)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 41), Valencia, 190 p.
- VERDÚ, E. (2005): *Francisco Figueras Pacheco y las excavaciones en la necrópolis ibérica de La Albufera de Alicante (1934-1936)*. MARQ, serie mayor 4, Alicante, 134 p.
- VILANOVA Y PIERA, J. (1872): *Origen, naturaleza y antigüedad del hombre*. Imprenta de la Compañía de Impresores y Libreros del Reino, Madrid.
- VILANOVA Y PIERA, J. (1879): «Estación prehistórica de Bolbaite». *Anales de la Sociedad Española de Historia Natural*, VII, Madrid, p. 73-74.
- VILLaverde, V. (1994): *Arte Paleolítico de la Cova del Parpalló. Estudio de la colección de plaquetas y cantos grabados y pintados*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Valencia.
- VIÑES, G. (1928): «La Cova Negra (Játiva)». *Archivo de Prehistoria Levantina*, I, Valencia, p. 11-14.
- VIÑES, G. (1933): «Cova Negra IV. Las excavaciones». *El Obrero Setabense*. 14 de octubre de 1933, Xàtiva.
- VIÑES, G. (1942): «Cova Negra de Bellús. I. Notas sobre las excavaciones practicadas». En *Estudios sobre las cuevas paleolíticas valencianas*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 6), Valencia, p. 7-18.
- VV.AA. (1975): «L Aniversario de la Fundación del Laboratorio de Arqueología». *Saguntum-Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11, Valencia.
- VV.AA. (1995): «Homenaje al ilustre naturalista José Royo Gómez (1895-1961)». *Boletín de la comisión de Historia de la Geología de España*, 3-4, Sociedad Geológica de España, Madrid.
- VV.AA. (2004): *Homenaje a José Royo Gómez. 1895-1961*. Monografies del Consell Valencià de Cultura, 39, València, 321 p.
- WATTENBERG, F. (1963): *Corpus Vasorum Hispanorum. Las cerámicas indígenas de Numancia*. CSIC, Instituto Español de Prehistoria, Diputación Provincial de Valladolid, Madrid, 256 p.

TORNAR LA MIRADA. LES PERSONES DE LA INSTITUCIÓ

El treball del SIP en la primera mitat del segle xx va contribuir a impulsar l'arqueologia valenciana. Els que van fundar i van formar la institució, perceptibles hui darrere del museu i dels objectes que el formen, van convertir la història del Servei en part de les seues vides, igual que estes protagonitzen tot el que ací es narra.

Hui tornem la mirada cap a aquelles persones que realitzaren allò que imaginaren. Que estes pàgines servisquen d'homenatge a la seua labor.

Ballester Tormo, Isidro
 (Nerpio, Albacete, 1876 - Valencia, 1950)
Fundador i director del SIP de la Diputació de València i el seu Museu de Prehistòria, de 1927 a 1950.

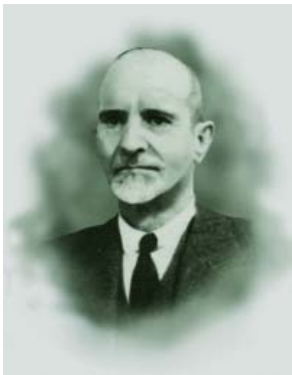
Pericot Garcia, Lluís
 (Girona, 1899 - Barcelona, 1978)
Subdirector del SIP entre 1928 i 1950.

Fletcher Valls, Domingo
 (Valencia, 1912 - 1995)
Agregat del SIP des de 1931, director del SIP entre 1950 i 1982.

Pla Ballester, Enrique
 (Ontinyent, 1922 - Valencia, 1988)
Agregat del SIP en 1940, subdirector del SIP entre 1950 i 1982, i director entre 1982 i 1987.

Jornet Perales, Mariano
(Bèlgida, 1869 - 1953)
Col·laborador del SIP des de 1928.

Viñes Masip, Gonzalo
(Xàtiva, 1883 - Vallés, Xàtiva 1936)
Col·laborador del SIP des de 1928.

Ponsell Cortés, Fernando
(Alcalà de Jovada, 1898 - Alcoi, 1975)
Col·laborador del SIP des de 1928.

Gómez Nadal, Emili
(València, 1907 - Valence d'Agen, França, 1994)
Agregat del SIP en 1930.

Espí Martí, Salvador
(Atzeneta d'Albaida, 1891 - Aielo de Malferit, 1965)
Restaurador i capatàs d'excavacions del SIP des de 1929.

Vidal y López, Manuel
(València, 1885 - 1959)
Agregat del SIP des de 1931

Jiménez Navarro, Ernesto
(Buñol, 1911 - 1968)
Agregat del SIP en 1931 i col·laborador en 1932.

San Valero Aparisi, Julián
(València, 1913 - 1998)
Agregat del SIP des de 1931.

Chaume Aguilar, Josefa
(València, 1901 - 1982)
Agregada del SIP en 1932.

Chocomeli Galán, José
(Xàtiva, 1893 - 1946)
Agregat del SIP des de 1935.

Porcar López, Francisco
(Llíria, 1868 - Valencia, 1948)
*Agregat del SIP des de 1935
i col·laborador des de 1938.*

Alcácer Grau, José
(València, 1910 - 1977)
Agregat del SIP des de 1935.

Jordá Cerdá, Francisco
(Alcoi, 1914 - Madrid, 2004)
*Col·laborador del SIP des de
1935.*

Visedo Moltó, Camilo
(Alcoi, 1876 - 1958)
Agregat del SIP des de 1931.

Pascual Pérez, Vicente
(Alcoi, 1917 - 1976)
Agregat del SIP des de 1944.

Gómez Serrano, Nicolau
Primitiu
(Sueca, 1877 - Valencia, 1971)
*Director de la Secció
de Prehistòria del Centre de
Cultura Valenciana en 1928.*

Senent Ibáñez, Juan José
(Massarrojos, Valencia, 1883 -
Valencia, 1948)
*Director de número del Centre
de Cultura Valenciana.*

Porcar Ripollés, Juan
Bautista
(Castelló, 1889 - 1974)
*Pintor i especialista en temes
d'art rupestre.*

Este llibre s'acabà d'imprimir
el dia 20 d'octubre de 2006,
data en què es complien 79 anys
de la creació del Servei
d'Investigació Prehistòrica.

